Проф. Лазо М. Костић

ОБИМ СРБА И ХРВАТА

I КЊИГА

ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ СРБА У ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ

МИНХЕН 1965

Buchdruckerei „Logos, München 19, Bothmerstr. 14

ПРЕДГОВОР

О роде, ти си мален, и све је у теби мало;
Растурен, ни сам не знаш докле ти допиру међе.
Ти брата свог не познаш и мало ти је стало
Што су међ вама стазе све блеђе и све ређе.

Много су ми пута ови стихови даровитога и некад веома запаженог песника Милана Ћурчина долазили на ум кад сам писао ову књигу, чак кад сам за њу материјал прибирао. У његово време, кад је (пред Балканске ратове) та песма састављена, ми Срби нисмо знали где нас све има и колики смо. Данас се то може далеко лакше дознати, али југословенска шимера не дозвољава да се дозна. Кад нам се тврди да је «наша» нпр. Истра, или да су «наши» предели из којих су нас клали, а људи ту сретају непријатеље, па их виде чак у иностранству, то слаби српску кохезију, то слаби спознају српске домаје, то доводи до оних немилих појава да се нпр. све «пречанско» идентификује. Младост више не зна шта је српско, већ то меша са југословенским. То шкоди у крањој линији Српству, јер се непријатељ претставља као пријатељ, као рођак, као свој. Кад људи у њему упознају непријатеља, они неће веровати никоме ван своје уже домаје.

Зато морамо стално истицати српске земље и српска територијална станишта. То смо чинили, а чинимо по могућности и даље, у разним монографијама појединих српских области, али је овде учињен покушај да се то прикаже синтетично и укупно за цео српски род.

Зато смо дуго већ сакупљали податке за велико дело ОПСЕГ (или ОБИМ) СРПСКОГ НАРОДА. Пошто се многе наше територије испретурају са хрватским, пошто на неке и једни и други полажу «права» и дижу претензије, то би укупна збирка носила назив «Обим Срба и Хрвата».

Нама је главно било, и остало, утврдити просторни и бројни волумен Срба, а расправљање о Хрватима само је споредан продукт овог дела. Не може се нпр. говорити о насељавању Лике и Кордуна, Бјеловара итд., а да се не спомене бежање Хрвата одатле и њихово насељавање предела у Мађарској и Аустрији.

Но то остаје «споредан продукт» испитавања, који неће да се исцрпно, ни засебно, проучава. О њему се говори «успут», колико је потребно да се српски проблем разуме и правилно схвати. Зато у главном наслову дела нема о њима помена.

У збирци би било најмање два, а можда и више дела, која би установљавала просторни и бројни волумен Српског народа (успут и суседних). Сада се даје прва свеска или прва књига, у којој се претреса Просторни размештај Срба, па не ни он сасвим у потпуности.

Овде је био главни задатак најпре установити заузимање извесних предела од стране наших предака, у сваком крају где су живели; њихов, што рекли Немци, Besitzergreifung, њихова примарна седишта, и затим померања: напуштања једних и заузимања других земаља, опет по први пут. Реч је о етничком заузимању, не државно-правном. Не тиче се нас ни најмање што је Душан заузео био Тракију, Епир, Тесалију итд., кад тамо Срба није било. Нас се тиче где су Срби живели, да ли су, кад и зашто, померали своју етничку територију.

Ниједан народ није непокретан, нити задржава увек исту етничку територију. Али је Српска народ имао у том погледу судбину жалоснију од многих других. Тек се негде насели и учврсти, тек заседне мало чвршће, а историјска судба га тера даље.

То ће се у многоме видети из ових излагања. Писац није стручан за ове ствари, али није ни нестручан. Сав је проблем наћи одговарајућу и солидну литературу што је у многоме успело. У другом делу, где би се обрадио Бројни волумен Срба и Хрвата, писац је сасвим квалификован да то прикаже.

Ипак, и тамо где је стручан и где је мање стручан, писац мора да тражи помоћи са стране, да продужује тамо где су други стали, да позајмљује од њих, да се служи њима, да их у најмању руку позива у помоћ. Један сам човек веома мало може чак и кад би био најстручнији. У оваквим предметима мишљење једног лица и нема неки нарочито значај. Треба га поткрепити, ослонити на доказе или бар мишљења компетентних људи, ауторитета. Њих треба пронаћи, превести, уклопити у текст. То није мали нити незнатан посао. Ипак неки набеђени писци у емиграцији, који са науком и културом

имају минималне везе, ако их уопште имају, називају такав рад преписивањем, плагијатом итсл. (Видети о томе поближе књигу «Србија или Југославија» II, стр. 200). Та лица нису у стању да пронађу ни један једини од хиљаде или десетине хиљада цитата које смо у својим књигама употребили, а да их преведу не може се ни помишљати. Па ипак ти некултурни људи са олимпијске висине дају научне квалификације!

Код већине писаца ми смо навели и најнужније биографске податке, како је то данас уобичајено и како је несумњиво веома корисно. Али је то за нас овде, далеко од културних центара, било веома тешко. Обично је лакше било пронаћи дела писца, пренети и превести респективан текст, него наћи најоскудиније податке из његова живота.

Ми смо ту били сувише кратки: наводили смо углавном основно занимање писца и доба кад је живео. Даљи подаци би много оптеретили књигу. Разуме се да су, по правилу, давани подаци о сваком писцу само једанпут, обично онда кад се он први пут спомене. Ако се понекад отступило од ових правила, то је зато, што је доцнији одељак раније рађен. Но ми смо ипак гледали да се то не догађа, па смо те податке накнадно избацивали из доцнијег текста и уметали у ранији.

Књига треба и формално и мериторно да буде на потребној висини. Ми сматрамо да више нема могућности никаквог извинења за пропусте и недостатке емигрантске публицистике. Она не сме ни у ком погледу да заостаје за оном објављеном у земљи. Напротив, мора стојати изнад ње. Ми се старамо да тако буде.

Да ли је на српском језику оваква нека књига изашла није нам познато. Пре ће бити да није него да јесте. Свакако није у истом обиму и са употребом истих извора. То је немогуће. Сваки научни радник живи у другој средини и друга му средства доказивања стоје на расположењу.

За то важност ове књиге, као уосталом, и свих других наших дела није ограничена само на српску емиграцију. Писац је имао пред очима много већи и важнији циљ и хтео је да послужи целом свом народу, хтео је, покушао је, бар, да да научни прилог трајне вредности. Друго је питање колико је у томе

успео. То ће рећи стручна критика кад време буде. На емигрантску, где пишу полуаналфабети, он не даје много значаја.

Пошто овом делу желимо да пружимо изглед потпуности, то смо пренели један део грађе из наше књиге «Спорни предели Срба и Хрвата», издање Америчког института за балканска питања 1957, чија прва глава носи наслов «Просторни распоред Срба и Хрвата». Из тога дела су пренета нека страна мишљења али не сва. Нарочито смо избегавали да преносимо мишљења базирана на језику. Јер је то питање претресано и тамо (књига се још може набавити) и у књизи «Крађа српског језика» изашлој у Бадену (Швајцарска) 1964. Био би луксус, чак расипништво, то по други или, изузетно, трећи пут понављати (није ни «Крађа...» понављала цитате из «Спорних предела...» сем по ретком изузетку).

У «Спорним пределима» смо најмању пажњу поклонили првобитном сместишту Срба на Балкану, овде највећу, примордијалну (она је већ и хронолошки морала да дође на прво место). Тамо смо навели највише писаца који су по језику одређивали етничку територију, овде је најмање тих. Те књиге ће се моћи и даље допуњавати, а никако потирати.

Разуме се да овде има много цитата потпуно конгруентних или чак истоветних од разних писаца. То није никакво расипништво. Тиме се само потврђује да респективно гледиште није индивидуално и усамљено, да је оно усвојено од многих или од свих. Тим пре што сваки писац нешто своје дода или бар друкчије формулише. Кад је мени замерено што у својим досадашњим књигама понављам исте наводе, али од разних лица, један бивши официр, Васојевић (Вуксан Чукић) је тврдио да је то најпозитивнија ствар дела. «Зашто су, рече он — била потребна четири евангелиста, а не само један?» Заиста је то тако. Далеко се снажније оперише у друштву многих, нарочито ако су компетентни, него у друштву једнога.

Туђа мишљења служе за поткрепу неке тезе, неког става пишчевом стеченог на основу тих мишљења. Дело треба да буде потпуно, систематско: да садржи све и расправља све проблеме који се намећу. Зато су овде узимана и гледишта српских научника неспорног ауторитета.

*

Да би се рукопис дао у штампу, требало је наћи неког мецену, бар за један део, једну трећину трошкова, која се мора исплатити штампару у почетку, пре него се он лати посла .

Срећа нас је послужила да добијемо ту помоћ од познатог српског мецене и родољуба Шпира Јокића, чије су име читаоци сретали чешће у нашој штампи. Нема те националне акције коју он није помагао. Дошао је ред да и једну нашу едицију помогне, на чему му усрдно благодаримо.

Сматрамо својом дужношћу казати нешто више о том дичном српском патриоти.

Он је рођен у Лици 1886. Школовао се као Привредников питомац у трговачкој струци. Али је он приватно стално усавршавао своје знање, тако да је за време Првог светског рата, као дезертер аустријски, учио чак грчки и латински. Когод се са њиме упознао, одмах је увидео да има посла са правим интелектуалцем, који зна све српске проблеме и стално их истиче. То му је најмилија тема разговора: пронаћи шта нас као нацију тишти и какви се лекови могу предложити. Заиста, мало ко од наших емиграната учестује тако живо и активно у свим нашим збивањима и размишља о нашој будућности. Ово је тим пре за чуђење што је њему погинула цела породица при бомбрадовању Трста 1944: његова верна и добра жена Милица и његова једина ћерка, његово миљенче и највећа нада, већ одрасла лепотица Нада. Тај толико трагичан догађај у његовом животу још је више развио у њега љубав према свеколиком Српству.

Одиста, један редак родољуб, и ја сам срећан што му овде могу исказати захвалност осталог Српства.

Случај је хтео да ова књига изађе скоро у исто време са још четири друге. Број консумената књига у српској емиграцији јако је ограничен, а свега десетак лица, и увек та иста, воде бригу, нимало лаку ни пријатну, о растурању и удомљењу српских књига. Ја им и овом приликом изјављујем своју топлу захвалност. У првом реду Илији Павловићу и његовој гђи Дивни у Гери, Индијана. Затим Драгомиру Зотовићу и његовој породици у Аустралији; капетану Ђорђу Ј. Костићу у Торонту, Канада; апотекару Светозару Миленковићу Детроит, Мичиган; Јовици Јовићу, новинару, Париз,

Француска; мајору Михаилу Пејчићу, Неварк, Њу Џерсеј; ппук. публицисти Војиславу М. Пантелићу, Вашингтон; Жики М. Тимотијевићу, секретару СНО за Аустралију у Сиднеју, Н.Ј.В. кап. Д. Бошковићу, Милвоки; Сави Радивојевићу, бившем трговцу из Панчева, сада Чикаго; Светозару Тешовићу, Гари, Индиана; Милу Вујиновићу, Балтиморе, САД; Милутину Бајчетићу, претседнику СНО за Канаду; своме куму Милошу Блажевићу из Баније сада Париз; инж. Свети Радовановићу, Торонто; Стеви Никифоровићу, Јоханесбург, Јужна Африка; дру С. Филиповићу, Аустралија; Јови Трбојевићу, Мозел, Француска; Ацу Нишићу, Судбури, Онтарио и многим другим.

Извесни родољуби су наручили по свега један или два примерка сада изашлих књига, али су уз њихову цену послали и новчану помоћ, сваки по својим могућностима. Ту у првом реду захваљујем драгоме г. Станку Алаици и његовим синовима Дамјану и Младену у Хамилтону, Канада; затим Радиши Ђоковићу, Аустралија; проти Миладину Гарићу, Сакраменто, Калифорнија; Сави Газдићу, Аустралија; лекару дру Милосаву Ср. Петровићу у Јунгстону, Охио; пуковнику дру Милошу Гладовићу у Санкт Галену, Швајцарска; прослављеном четничком војводи Богдану Гордићу, Немачка; Душану Кнежевићу, Француска; Михаилу Рокићу, Харбор Сити, Калифорнија; Милошу Кривокући, Холивуд; Вучети Рутовићу, Чикаго, специјално Милану Петковићу у логору Капуа (Касерта, Италија), који сваку уштеђену лиру пошаље за штампање даљих српских књига. И многи други које нисмо нарочито споменули.

Свима њима, и онима који су наручили само по један примерак, и онима који га набаве доцније, свима који ову книгу узму у руке и покушају да је читају билокад, ја од срца захваљујем. Молим их за извињење ако у њој не нађу све што желе, или ако нађу нешто недовољно објашњено или нејасно. Нема савршених књига, а најмање то мислим за моје. Довољно ће бити ако она бар мало буде користила садашњим генерацијама а будућим буде степеница за даља истраживања.

Л. М. Костић

На Марковдан (8. маја) 1965.

РАЗМЕШТАЈ СРБА И ХРВАТА
ПО ЊИХОВОМ ДОСЕЉЕЊУ НА БАЛКАН

I.

Словени су се појавили на Балкану на почетку друге половине првог хришћанског миленија. До тада се није нигде на «Југоистоку Европе» чула нека словенска реч. Надошао је нов свет, са новим навикама, новим обичајима, сасвим другим језиком. Откуда је дошао, стручњаци се не слажу и поуздано не могу то да утврде. А одакле потичу и од кога, то нема вероватноће да се икад дозна.

То је, канда, и немогуће. Велики француски филозоф Волтер је казао: «Треба увек имати у виду да ниједна породица на земљи не познаје свог првог претка (родоначаланика), и да следствено ниједан народ не познаје своје првобитно порекло». У оригиналу: „Il faut toujours se souvenir qu'aucune famille sur la terre ne connait son premier auteur que par konséquent aucum peuple ne connait sa premiére origine".

То је Волтер написао у предговору Руске историје. Јамачно је имао Словене у виду, тако да се те његове речи на нас директно односе.

За наш циљ у овој књизи није ни потребно то утврђивати. За нас је битно и важно установити седишта Срба на новој територији куд их је судбина бацила и где и данас још живе. То има и научног, али и практичног значаја. Јер нам непријатељи оспоравају право да живимо тамо где живимо и где смо вековима живели. Зато ћемо то морати да установимо научном методом као што доликује.

Јужни Словени, дошаваши на Југоисток Европе нису нашли сасвим пусте земље, већ добро насељене (као и северни и западни Словени у својим новим домајама). Ту су живели разни народи, на Балкану углавном Илирци, Трачани, Грци и Власи. Неки су узмакли, неки побегли, други су уништени, трећи су се претопили у Словене.

Ни тим питањем се овде нећемо посебно бавити, јер не спадају у нашу тему. Нама је главно установити где су се Срби насељавали и кад, које су

пределе учинили српскима, које су морали напустити а које наново стећи, једном речју где су лоцирани. Те локације српске, то су српска својина, нарочито ако су оне стародревне, вековне. Изнећемо оно што је објективна и непристрасна наука утврдила. Циљ је ове расправе патриотски, али су њене методе скроз научне и писац носи за то пуну одговорност. Он ништа не намешта и не инсценира, већ само преноси што су други рекли, што је наука установила.

Од доласка Срба на Балкан има доста прилично поузданих историјских података. Тако је у главним линијама познат и просторни распоред Срба и Хрвата по њиховом досељењу на Балкан, и то захваљујући највише византијским историчарима с краја првог миленија наше ере, нарочито Константину Порфирогениту. Ти извори су доступни свакоме; сад их је издала и САН у Београду. Ми се ипак нећемо директно с њима служити (ма колико год то изгледа ученије!), већ посредно, преко реномираних историчара и осталих стручњака свих народа. Јер они те изворе посматрају критички, што ми нисмо у стању (јер ово није наша примарна струка научне преокупације), а затим што се тим гледиштима појачава веродостојност првих извора. Ако је нешто сасвим од науке усвојено, мора се сматрати као «опште мишљење учених» (communis opinio doctorum) и мора се прихватити од свих оних који нису у стању да то мишљење поколебају.

Позната је ствар да је наука такорећи једнодушно одбацила неке тврдње Порфирогенита и више од половине историјских података Попа Дукљанина. То је плод тзв. критике извора, којој се у модерно доба поклања све већа пажња. Ко употребљава изворе не обазирући се на ту критику, поступа дилетантски. То је разлог више да се ми посредно послужимо тим изворима, увек преко лица пуног ауторитета, стручности и веродостојности.

Ми ћемо бити срећни да пустимо овде ревију мишљења неспорних авторитета, међу њима чак и хрватских.

При навођењу писаца нећемо се држати строго хронолошког реда, да би излагања ишла, уколико је могуће, логичним редом.

I.

Прво ћемо навести словенске писце, међу њима понајпре чешке, који су се тим питањем посебно бавили.

На челу ће бити Лубор Нидерле, палеонтолог и археолог, рођен у Чешкој 1865, умро у Прагу 1944.

Познати чешки научник Лубор Нидерле, можда најбољи познавалац словенске старине из овог века, бавио се и питањем првих насеобина Јужних Словена. За њега је писао словеначки етнолог Нико Жупанић: «Пишући своје велико дело Старожитносћи, Нидерле је обрадио порекло Јужних Словена и почетке њиховог историског и културног живота. То је данас једино систематично дело о давнини Југословена» (1).

Он је та питања расправљао на више места и у више својих дела. У једном који носи наслов: Руковет словенске археологије (2), стоји на стр. 48:

«Завршивши своје сеобе, Словени су на крају I миленијума после Христа били настањени на сувише великом пространству да би могли остати јединствени. Диференцијација, која је почела већ у прадомовини, сада се довршила. Створиле су се не само три велике језичне скупине, него и мање народне скупине, на основи генетској, језичној и привредној ...»

«Јужни Словени су боравили компактно поред Немаца у алписким земљама, и то Словенци све до Травне, Салцбурга, Таура, Карантинских Алпа и Соче. Даље иза Соче били су Хрвати у целом широком далматинском подручју, а иза њих у унутрашњости на Босни, Дрини и Морави српска племена на југу до Црног Дрима».

Сад ћемо прећи на много старијег његовог земљака познатог слависту Павла Јосифа Шафарика (1795—1861). Он се овим питањем бавио у неколико књига. Ми ћемо пренети шта стоји у две његове велике књиге и то ове две: Словенске Старожитносћи (3) и Историји јужнословенске писмености (посебан отисак о српској писмености (4).

У Старожитносћима II, 277 каже Шафарик: «Најстарија историја Хрвата и Срба стоји у најтешњој узајамности: оба народа су се готово једновремено

иселила из суседних северних земаља и настанили су се опет један до другог у најближем суседству У Илирику с оне стране Дунава» ...

Шафарик је казао даље у својим «Словенским Старожитносћима» (под 43, стр. II 257):

«Сва српска племена, која су се настанила између Хрвата и Бугарских Словена на сливовима Босне, Дрине, Колубаре, Западне или Српске Мораве, Ибра, Неретве и Мораче, припадали су на основу особина њиховог заједничког језика једном и истом народу. Због тога се овде може говорити само о разним гранама једног истог моћног племена, а ниуком случају о разним народима у правом смислу речи».

У Старожитностима се још позива Шафарик на изреку Далимила која гласи: W srbskem gazyku gest zemie gieŝto Charwati gest innie. (У српском језику постоји једна земља која носи назив Хрвати). То наводи у II књ. стр. 103, а у I, 97 објашњава: «Непознати састављач тзв. римоване хронике Далимила око 1310, али несумњиво црпљене из много старијих извора употребљава реч Србин у најширем значењу кад пева...» (цитира горњи верз).

У Историји српске литературе (стр. 12 и даље) стоји:

«Првобитна, стара постојбина Срба беху Источни Карпати и Црвена Русија. Онај део Срба који је седео на Карпатима добио је локално име Хрбати, Хрвати, Хорбати, Хорвати од планине Хрби сад Хорби и задржао га је чак и после исељења. Хорвати и Срби били су приликом њиховог усељења у Илирикум генетски само једно племе иако се оно повиновало разним старешинама и разне пределе настанило и разне локалне називе водило. Због тога није нимало неправилно кад је нпр. Скилицес око год. 1070 рекао „Serborum gens quos etiam Chrobatos vocant“, који став је Зонарас после преокренуо у обрнути облик „Gens Chrobatorum, quos nonnulli Serbos vocant“. То је само тропска игра са genus Србин и species Хрват».

Као што се види, Шафарик је сматрао очигледно Хрвате само као један део Срба. Срби су шири појам, genus, а Хрвати само ужи, њихов специфични део, species.

После Шафарика цитираћемо његовог унука, Константина Јиречка, такође Чеха.

У својој Историји Срба Константин Јиречек, професор Бечког универзитета ((1854—1918) описује земље Срба од VII до X века по утврђеном шаблону, углавном према Константину рођеном у пурпуру (5, I, с. 81 ид.). За хрватски етнички простор каже ово (нав. дело, с. 85):

«За време цара Константина крајње жупе хрватске на југу и истоку беху Имота (сада Имотски), Цетина, Хљевно (сада Ливно) и Плева (река Плива у Босни). На северозападу се простирала тада Хрватска све до планина истарских. Тај факат да је, по казивању Цареву, у жупанијама Крбави, Лици и Гадском, у планини Велебиту и Капели, управљао бан као заменик хрватског владара, показује, у вези вести из доба Каролинга, да су ови крајеви били задобивени тек касније...»

II.

Сад ћемо прећи на руске писце; опет ће их бити три. Два «древна», од пре сто година, и један сасвим модеран и савремен, који би требало да заступа последње изразе данашње науке. (Пипина и Спасевича цитирамо у одељку посвећеном Далмацији).

Руски историчар и дипломат Аљексаидар Феодорович Гиљфердинг (1831—1872) писао је у својим познатим «Писмима о историји Срба и Бугара» (до XI века) ово (6):

«Србија се разделила на неколико мање или више независних области: праву Србију са Босном источно од Хорвата, а јужно од Хорвата: Неретву или Поганску земљу између реке Цетине и Неретве до града Дубровника, Травунију са Конавлима, између Дубровника и Црне Горе и Диоклеју, данашњу Црну Гору».

Руски историчар Аполон Аљександрович Мајков (1826—1902) пише у својој Историји српског народа (7):

«У другој четврти седмог вијека (636—638) пређоше за Хрватима на Тракиско полуострво Срби и населише се крај Хрвата. За насеље њихово

први нам каже Константин Порфирогенит, а Шафарик га у својим „Старожитносћима" и на карти својој показа по најновијем напретку у науци. Видимо Србе гдје заузеше земљу између вода Мораве, Дунава, Саве, Врбаса и Цетине, Адријатског Мора, Скадарског језера и воде Дримца, Ибра и Српске Мораве. Главне планине дијелише сву Србију на двије половине: у западној бијаху области Неретва, Хум, Травунија и Зета, а у источној Босна и права Србија».

Мајков је ова гледишта понављао и прецизирао на више места, нарочито у његовим познатим Писмима хрватској академичкој омладини (8) у којима доказује да Босна није никад била хрватска.

После Другог светског рата овим питањем се бавио руски научник Н. С. Ђержавин. Он је 1946 у издању совјетске Академије наука издао књигу под насловом «Словени у Старини. Културно-историјска расправа». Први део се појављује као «историјско-етнографска расправа», а други део говори о словенским оспивањима држава од 7 до 9 века. Његова је књига преведена на немачки и изашла у Вајмару 1948 (8а).

И Ђержавин усваја наводе Костантина Порфирогенита да се «у његово време, тј. у X веку, „хрватска земља" коју су Словени заузели били после свога доласка и победе над Аварима 637, простирала од реке Цетине преко далматинске обале до у Истру, тачније речено до града Лабина, и у свом планинском делу ишла чак нешто изнад предела Истре. Она је била подељена на 14 жупа. Код реке Цетине и града Ливна граничили су Хрвати на истоку са Србима...»

«Читава територија, тј. Јадранска обала у оквиру гореозначених граница, али без острва (Раба, Крка, Цреса) и без градова (Задра, Сплита и Трогира) сачињаваше у IX веку (852) хрватско краљевство, названо у X веку Хробатија или Кроација, тј. хрватску државу или Хрватску, која се звала и Склавенија или Склавонија. Осим речене територије било је такође хрватског становништва у Штајерској и Корушкој...»

Полазећи опет од Константина Рођеног у пурпуру, Ђержавин овако обележава српске првобитне пределе:

«Тако је Српски народ заузео у старини једну обимну територију, која се простирала источно од далматинске Хрватске и јужно од Хрватске која је на Сави лежала... Српском народу су, стога, припадала следећа суседна и сродна племена:

1. Неретвани, чији се предео простирао од северозападног угла Полуострва до реке Неретве; делили су се у три жупе; после су продрли на острва јадранске обале, заузеше море и беху познати као морепловци и гусари.

2. Захумци; у X веку, према изворима, појављује се dux Chulmorum; земља им је била позната под именом Захулмија, Хлем, Хлмска. Предео им се простирао према југу, уздуж обале, од Неретве до Дубровника, и према континенту. Део који се ширио према континенту идентичан је са данашњом Херцеговином.

3. Травунци, Травуњани (грчки Требуниа Диоклеа, латински Travunia, Tribunia); њихов предео се простирао од залеђа Дубровника до Котора.

4. Конављани су заузимали узак обалски појас између Дубровника и Которског залива.

5. Дукљани, земља Диклеа, Диоклеас хора (латински Dioclia): предео се простирао од Котора на северу до доњег тока Дрина на југу, и идентичан је са пределом данашње Црне Горе и северно од ње Арбаније. После је ознака Дукље замењена ознаком Зете...»

Мало пред тим, Ђержавин каже: «Рашка, која се налазила на јужном делу речене (српске) територије, у пределу река Ибар, Лим, Тара, беше средишњи предео насеобина Српског народа».

Све то пише Ђержавин у првом делу, стране 54 до 56 немачког превода. У другом делу, на страни 145, спомиње опет Рашку и каже: «Ова историјска прадомовина балканских Срба, основно језгро српске државности, данас је позната у српском народу под именом „Стара Србија”».

Стр. 246: «Властимиру (836—843) има да се припише први историски потврђен покушај скупљања српских земаља путем освајања, које му дадоше

потребну базу за јачање његове привредне снаге. Сем Рашке, Старе Србије и Босне, Властимирови поседи су обухватали територијум који се на северозападу простирао до десних обала споредних река Саве, Босне и Врбаса, и сем предела Старе Србије обухватао и териториј источне Босне. То је, дакле био почетак српске државности».

Стр. 251: «Војислав (умро 1051) искористи немире настале у Византији и сједини под својом влашћу све старе српске пределе, под које спадају такође Босна и Рашка».

Наводи даљу судбину српских земаља под Бодином итд. да нагласи деобу њихову после Бодина. Писац закључује: «Тако настадоше у другој половини XII века наместо Србије два политичка и културна центра Српског народа: Босна и Рашка. Босна отада потпада под сферу западног културног утицаја и католицизма, док Рашка спада у сферу утицаја Византије и Православља...»

На крају књиге је маса цртежа географских. У IX Хрватска је означена само до Уне, Србија свуда даље на истоку (стр. 263 поменутог немачког превода).

III.

Сад ћемо се обазрети на хрватске писце, махом историчаре, и старије и новије. Најпре са једним који није Хрват, али га Хрвати као свога приказују, и њим се поносе.

Један од првих историчара Далмације, и најбољих, Јоханес Луциус («Иван Лучић»), рођен у Трогиру 1604, умро у Риму 1679, писао је (9) «како су Хрвати заузели онај део Далмације који се пружио између Истрије и ријеке Цетине, а Србљи остатак до Драча».

То говори на страни 522, а на стр. 10 каже: «Србљани, који су већином били поданици источног царства, примише различита имена према пределима где су становали, а најчувенији су били Неретљани и Босанци, тако звати према рекама Неретви и Босни, које протичу кроз њихову земљу».

Фрацисканац Матија Петар Катанчић, родом из Славоније (рођен у Валпову 1750, умро у Будиму 1825) писао је крајем XVIII века (10):

«Црта пружена од Драве кроз Мославину к извору реке Цетине у Далмацији. У крају на запад од ове црте настанише се Посавци, и њихови потомци Хрвати до данас (тамо) живе».

У једном другом делу (11, стр. 107) каже да су се Хрвати населили у западној (римској) Далмацији, као што је очевидно по опису Константина Порфирогенита «и по насељима за која се показало да су доцније на њима живели Хрвати».

Највећи хрватски историк XIX века, каноник Фрањо Рачки (1828—1894) на више је места обележавао првобитну етничку границу Срба и Хрвата, нарочито на западу, и увек је долазио до истих резултата, које ћемо овде сасвим сумарно пренети.

У једној расправи о пределима Хрватске пре XII века (12) каже Рачки на стр. 140:

«Хрватска је у почетку запремала западни диел Далмације римске, имајући за јужну границу код мора риеку Цетину. На сјеверу допираше до у X стољеће до Панoније... Тек у X стољећу стала се овамо ширити, ал стално си границе утврди на Драви тек XI виека...»

Стр. 67: «Од ријеке Цетине почима Хрватска, те се протеже уз море до граница Истре и до града Лабина, а у горје тече нешто пријеко покрајине Истре; са жупама пако цетинском и хлебљанском приближује се земљи спадајућој Србији». Река Цетина је делила, по Рачкоме, у Приморју Хрватску од Неретванске земље, која се уз море од Цетине до Неретве протезала.

У другој једној расправи, говорећи о Хрватима, Рачки пише (13): «Ови у први мах побиедивши Аваре, посјели су земље од Цетине па према сјевер западу к Врбасу и Сави, затием уз ову риеку до миеста гдје у њу Уна утиче, а одавде преко Слуња к Сењу».

У расправи «Повиест Словенства», страна 17 (14) Рачки пише: «На југоистоку (од Словенаца) живљаху панонски и далматински Хрвати од Драве до Цетине (риеке), од Јадранског мора ћа до Врбаса. Србљи обитаваху у земљама јужно од Саве ћа до Шарпланине и језера Скадарскога, од Врбаса,

Цетине и Јадранског мора ћа до Мораве и Ибра; у Захумљу, Неретванској, Травунији, Конављу, Дукљи или Зети, у Босни онкрај Врбаса и у Србској».

Хрватски надринаучник и шепртља о. Доминик Мандић, који још увек у емиграцији издаје своје тираде недостојне да се спомену осврће се у предговору своје књиге »Црвена Хрватска» издате од «Хрватског повјесног института у Чикагу 1957. на тврдње Лучића и Рачког и тек што не заплаче. Ево шта пише тај фалсификатор: «Лучић је ограничио хрватски државни простор на земље између Раше и Цетине те Јадранског мора и ријеке Драве на сјеверу. То значи да се његова Хрватска покрива с негдашњом Бијелом Хрватском. И Босну, и земље Црвене Хрватске, напосе средовјечну Дукљу и Дубровачку републику, он је изоставио из повијести своје Хрватске... Својим знанственим дјелима Лучић је много користио хрватској ствари, јер је преко његових критичких дјела Запад упознао стару и славну повијест хрватског народа.(!!) Али је он и нехтијући нанио и штету хрватском народу тиме, што ни западни писци попут њега неће убудуће сматрати хрватским земљама: Босну, Захумље, средњовјечну Дукљу и Дубровачку републику, нити ће повијести тих земаља обрађивати као саставни дио опће хрватске повијести...» (Писац наводи фалсификате Витезовића-Ритера, за које сам установљава да нису носили «знанствени карактер», а били су повољни за Хрвате, да онда продужи): «И тако смо у злосретној сјени Лучићеве окрњене Хрватске дочекали народне покрете прве половине XIX ст.» ...

«Да не би одбио од југословенске мисли Србе, др Фрањо Рачки, јак и надарен критички таленат... прихватио је Лучићеву тезу и препустио Србима све земље које им је даровао Конс. Порфирогенет у X. стољећу. У многобројим и вриједним радњама Рачки обрађује повијест само Хрватске између Цетине и Раше, дакле некдашње Бијеле Хрватске. Што је јужно од Цетине, а источно од Врбаса, то он мимоилази, јер не сматра хрватским народним простором. Од тада па до данас писање хрватске повијести остаје под сјеном Фрање Рачкога, најјачег хрватског повјесничара. И Т. Смичиклас и Вј. Клаић пишу хрватску повијест, али у њој обрађују само прошлост Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, дакле негдашње Бијеле Хрватске. И др Фердо Шишић, признати учењак, не удаљује се од теза И. Лучића и Фр. Рачког...» И сви ти хрватски историчари немају право а има га калуђер и фалсификатор Мандић!

Познати хрватски слависта Тома Маретић (1854—1938) писао је у једном свом историјском делу (15) о најранијим постојбинама Словена. Маретић дели, према Порфирогениту, српске и хрватске области. Он цитира Порфирогенита који каже: «Хрватска се земља почиње од ријеке Цетине и допире до Приморја све до границе Истрије или до града Албона (данас: Лабин), а у горњој страни прелази нешто и преко покрајине Истрије; при Цетини и Хлијевну приближава се српској земљи».

Сада Маретић додаје са своје стране: «Познато је да ријека Цетина утјече у море испод града Сплъета, али је њезин ток кривуљаст. Зато треба додати да је само најдоњи тијек те ријеке чинио границу хрватске државе, а остали се њезин дио налазио у хрватској држави. То се посве јасно разабира из другијех Порфирогенитовијех биљежака. Тако би нам јужна и сјеверна граница далматинске Хрватске била позната. Да је на западној страни лежало Јадранско море, то је ствар коју је доста само споменути. Најтежи је посао са источном границом. Толико је сигурно да је Хрватској на истоку лежала Србија, само је дакако питање гдје је престајала Хрватска а гдје је почињала Србија? Нама се чини да Хрватску од Србије раставља вода Врбас, која тече кросред данашње Босне и утјече у Саву». (Онда се позива писац на Порфирогенита посредно). «Тако је данашња Босна Врбасу на истоку била дио српске државе...» «По оном што је већ речено, западна граница српској држави Порфирогенитова времена била је вода Врбас, а од Врбаса се има потегнути црта југоисточнијем правцем од прилике све до данашње Подгорице. Сјеверна је граница Порфирогенитовој Србији дакако ријека Сава, и то онај дио њезин који је између ушћа Брбаса па од прилике до ушћа Дрине». «Осим правијех Хрвата и правијех Срба налазе се у Порфирогенита још 4 племена, која су сачувала особита своја имена, те у Порфирогенитово вријеме нијесу припадала ни под хрватску ни под српску државу. Свако је од речених племена живљело у својој земљи по селима и по градовима. Захумљане имамо тражити у јужнозападном дијелу данашње Херцеговине. Требињани и Конављани живјели су у истој земљи која је лежала између Дубровника и Котора, а на источној је страни допирала до српскијех граница. Дукљани су били јужни сусједи Требињанима и Конављанима; они су пребивали у најјужнијем дијелу данашње Далмације почевши од Котора, а били су разасути и по данашњој Црној Гори. Неретљани или Незнабошци

(Погани) живјели су између ријека Неретве и Цетине...» «Порфирогенит о Захумљанима, Требињанима (с Конављанима) и Неретљанима изријеком вели да су српске народности; о Дукљанима не вели (ваљда је заборавио забиљежити или није знао) ништа које су народности, да ли хрватске, да ли српске. Али ако помислимо да су Дукљани најјужнији од она 4 племена и да су прави Хрвати досезали до ријеке Цетине, онда ће нам бити веома вјеројатно да су и Дукљани били исте народности које и Срби».

Крозазубе, али ипак јасно признаје утврђени првобитан просторни распоред Срба и Хрвата и хрватски шовинистички историк Вјекослав Клаић (рођен у Славонском Броду 1849, умро у Загребу 1929). Он каже у студији «Хрвати и Хрватска» (16, с. 14): «Константин се слаже потпуно са Дукљанином, описујући Србију. И он зна за област Босну (хорион Босона) као саставни дио Србије; њему је Серблиа (Клаић то и Босну пише грчки, али ми нажалост немамо грчких слова у штампарији) исто што Дукљанину Сурбиа или Загорје (Surbia quae est Trasmontana)».

На предњој страни пише да Константин «не зна за ону Хрватску коју Дукљанин зове „Црвеном”; пaче се чини да је Константин прибрајао области Хум, Травуњу и Зету србским земљам а не хрватским».

На то му одговара проф. грчког језика на Београдском универзитету Василије Ђерић (рођен у Кореници 1867, умро 1931): «Није истина да се то чини, јер Константин Порфирогенит то изријеком каже за прве три области, и то за Нејретву каже на три мјеста, а за Захумље и за Конавле и за Требиње на два мјеста». (17)

И хрватски (далматински) познати историк Шиме Љубић усваја у потпуности првобитно утврђене границе Срба и Хрвата. Он каже (18) да је хрватска «јужна граница по нас допирала само до јужнога међаша Цетинске, Имоћске и Хлиеванске жупаније, тј. најдаље до нутрње Неретве и до утока Цетине, гдје су почимали србски предиели ...» (Шимић је рођен на Хвару 1822, умро 1896).

Један Србин који се означио иницијалима (19), што је овде сасвим без важности, тврди: «1863. је издао Кукуљевић „Листине хрватске”, а ниједна не допире источније од Врбаса и јужније од Цетине». То је лако верифицирати.

(Иван Кукуљевић Сакцински био је цењен хрватски историк половине прошлог века. Књига о којој је реч вероватно је она означена у Литератури под 20. Он је живео од 1816, рођен у Вараждину, до 1889).

IV.

Познати словеначки слависта, професор Универзитета у Грацу Грегор Крек (1840 у Горењској, умро 1905 у Грацу), казао је ово о првим насељима Јужних Словена (21, 323):

«У првој половини VII века продреше Хрвати, као и Срби, победоносно из њихових старијих закарпатских седишта преко Дунава, и населише се, по истеривању Авара, у јужној Панонији, у Далмацији и у осталом делу Илирика, пошто се већ раније један део Срба био населио у Македонији...

Хрвати запосеше цео предео данашње угарске и некашање турске Хрватске, као и већу, северну половину Далмације, тако да је северну границу сачињавала Сава, источну Врбас, а јужну Цетина.

Срби су становали... источно од Хрвата. Према југу течаху границе, повукавши један лук око Хрватске, дужјадранске обале до Бара... Срби су се састојали из више племена, и спомињу се Срби кат’ексохен (по превасходству, у ужем смислу, ЛМК), Дукљани, Конављани, Неретљани, Захумци и други».

V.

Од Срба се овим питањем посебно бавио Стојан Новаковић (1842—1915), који је написао једну замашну студију о српским областима пре Немање, другим речима о првобитним етничким српским пределима (22). Он улази у детаље и жели да утврди сваки споменути локалитет у изворима, којих је било свега два: Порфирогенит и Дукљанин. Сумарно, пак, на стр. 10 каже Ст. Новаковић:

«Према казивању, дакле, Константина Порфирогенита и Дукљанина имамо од X до XII века ову поделу самосталних српских области:

Српске самосталне области деле се на Приморске или Загорске (Дунавске).

У Приморским се помињу: Зета, Требиње (са Конавлима), Хум (са Неретвом или Поганијом).

У Загорским: Рашка и Босна.

На средини је, међу једним и другим, Дукљаниново Подгорје».

VI.

Тек сад ћемо прећи на немачке писце, који су и ово питање, као сва друга научна питања, најсавесније проучавали и најбрижљивије приказивали. Тим пре што су они овде потпуно незаинтересовани.

Први је, по нашем сазнању, Август Лудвиг Шлецер, који је живео и дејствовао у XVIII веку (од 1735 до 1809). Био је признати публицист, затим историчар, педагог (по школи теолог), статистичар, један од првих и најпризнатијих. Он је Статистику попео на научни ниво. Бавио се много руским проблемима, па му је један син био доцније професор у Русији.

Август Шлецер је још 1771. (23), цитирајући некога «господина Штритера» (24) писао на стр. 375:

«§ 42: Срби или Србли (далматински) потицали су од паганских или белих Срба... Цар им даде део Далмације који је био опустошен четовањем Авара и који је у Константиново време зват: Србија, Паганија, Захумље, Тривунија и Конавли. Срби признаше цара за свог суверена и покрстише се...

§ 43: Захумљани су били првобитно Срби, и то од оних који су се са својим кнезовима ставили под заштиту цара Хераклија...

§ 44: Травуњани и Конављани настањивали су исту земљу, воде порекло од паганских Срба и дођоше у Далмацију са горе означеним Србима...

§ 46: Пагани су водили порекло од некрштених Срба, који су се обратили цару Хераклију са својим кнезом. ... Звали су их Пагани, јер се нису покрстили једновремено са осталим Србима...»

Очигледно је да писац под Далмацијом схвата тако рећи цео запад Балканског полуострова.

Под том «господином Штритером» мислимо да се ради о Јохану Готхелфу Штритеру, историчару, рођеном у Насау 1740, умрлом у Русији 1801. Живео је највише у Русији и истраживао њену историју.

Од немачких историчара ћемо затим навести Цинкајзена (Јохана Вилхелма), једног од првих историчара Средњег века (рођен у Саксонској 1803, умро у Берлину 1863), који у својој некад чувеној Историји Османског царства у Европи (25) пише:

«Скоро у исто време кад су се Хрвати населили по Далмацији, спада и усељење Срба (Сервиер) у Византијско царство. И они су се на крају стално настанили у пределу опустошеном од Авара. Тај предео је, јужно од крајева додељених Хрватима, обухватао један део Далмације, Дарданију, Илирију и Горњу Мезију до граница Епира и од тог доба добио име Србија (Сервиен), Те Србе ћете наћи после, под именима преузетим од разних дистриката, као Захумце, Тривунце, Конављане, Дукљане и Пагане...»

Један од највећих лингвиста Немачке у првој половини прошлог века, Каспар Цојс (1806—1856), пише у својој књизи «Немци и суседни народи», 1837 године (26) позивајући се свуда на Порфирогенита и остале тада познате изворе, ово о распрострањености Срба после њиховог досељења на Југ: «Срби су заузели веома знатан простор: они су се раширили од мезиских Словена (Бугара) на запад све до Хрвата, и на јужној страни ових (Хрвата) заузели преко планина још и дуг комад Приморског појаса. Србима су припадали и они Словени земље која је по имену реке Босине назвата Босна (цитира дословце на грчком Порфирогенита). Да су Словени Приморског појаса јужно од Цетине били Срби, који су са севера дошли за време цара Ираклија, Константин понавља више пута, и то Паганци, који се и Неретвљани зову, настањени око реке Неретве, Захумљани око Дубровника (Константин их зове Захумски Срби (Захлумои Серблои), Тривуњани, Конављани, Дукљани, становници Тривуније, Конавала, Дукље све до предела где данас Црногорди претстављају крајњи словенски народ према Арбанасима. Да су ту Срби седели, чули су били и Франци: Liudevitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabas, quae natio magnam partem Dalmatiae obtinere dicitur, fugiendo se contulit. Annal. Einh. a. 822, Pertz 1, 209“.

Професор у Халеу Ернст Лудвиг Димлер (1830—1902) који се нарочито бавио и првим вековима словенске историје, писао је у једној расправи издатој од Бечке академије наука (27):

«Срби, иако знатно многобројнији од Хрвата, заостају ипак за овима у првим вековима после насељења (на Југоистоку), јер су они још испочетка били разбивени у много посебних група, и тек после успели да образују јединствену снагу. Од делова народа који је седео између Дрине и Мораве и даље од ове сусрећемо са већом јасношћу само племена Браничеваца и Тимочана на Дунаву...

Далеко боље су познати Приморски Срби у Далмацији, јужни суседи Хрвата, који су се опет делили у четири различна племена:

А) Неретљани. Они су заузели у два предела уски, сасвим каменити обални појас од ушћа Цетине до Неретве и раширише се са трећим пределом, Дувном, доста пространо по залеђу. Сем тога, њима су припадали плодна и богата пашом острва Корчула, Мљет, Брач и Хвар... (Око 996) мора да се и Ластово налазило у поседу неретванских Словена.

Б) Захумци продреше на југ Неретљана и допираху од Неретве до предела Дубровника, који је лежао на граници њихова предела. Они се простреше доста далеко у залеђе до Добра југоисточно од Љубиња и до Буне, притоке Неретве с леве стране. Најпознатији град је био Стон на зачетку полуострова Пељешца. Захумско кнежевство, које носи назив од једног сад изчезлог брда Хум појављује се међу српским пределима као најзначајније и најпространије.

В)Травунци су седели на обали од Дубровника до Котора и допирали су такође доста далеко у унутрашњост, али су на овој страни њихове границе сасвим несигурне. Њима је припадао град Требиње и мали срез Конавли, тј. један приморски појас, непосредно јужно од Дубровника, који се завршавао полуострвом. Тај предео је после купио Дубровник.

Г) Дукљани. Предео Дукљана, најјужнијих Срба, скоро се сасвим поклапа са садашњом Црном Гором, и испуњаваше на морској обали предео између

Котора и Бара, илирског граничног града. На југу су били опкољени византијском провинцијом Дирахиум (Драч)».

У своје време веома цењени немачки етнограф и путописац Јохан Георг Кол (рођен и умро у Бремену 1808 одн. 1878), у свом опису Народа Европе (28) које је доживело неколико издања, утврђује такође првобитан просторни распоред Словена на југоистоку Европе. Мада сам то његово дело имао у рукама, ја ћу пренети наводе из књиге Ива Пилара (1874—1933), познатог хрватског шовинисте који је, у свом делу о Југословенском питању, издатом на немачком 1918 (29) под псеудонимом овако превео све Колове ставове:

«Од Дунава и с илирских планина, одакле понајприје дођоше, продрли су ти србски Славени све до Јадранског мора у област Венеције, а уз Дунав и Саву продрли су до граница Тирола, Салцбурга и Горње Аустрије у све източне алпинске долине. Они се дакле простираху од сјеверних граница Мацедоније и Албаније све до у Њемачку, кроз дугачко развучено подручје које је скоро тако велико као краљевина Пруска и у којем данас има 6—7 милијуна тих Славена.

Једва да је који други славенски народ разпршен као илирски или србски у толике мале диелове, разна споредна племена и нарјечја и доживио тако различиту судбину. На читавом његову широком подручју налазимо множство преразних народних и покрајинских имена.

Из тих прилика и таквих тенденција, велим, можда су настала разна бројна племена и народна имена илирско-србских Славена. Али ако желимо у томе метежу створити неки преглед, можемо разликовати ове главне скупине:

1. Срби у ужем смислу: у ове убрајамо Славонце, Босанце, Црногорце, Далматинце и становнике садашње тзв. Кнажевине Србије.

2. Хрвате у Турској и Аустрији.

3. Тзв. Словенце или Винде у Истри, Штајерској и Крањској...»

И аустриски етнографи одреда усвајају оваква или слична гледишта и полазе од Порфирогенита. Тако некадањи најбољи етнограф Аустрије барон Карл фон Черниг (рођен у Чешкој 1804—, умро у Горици 1889). У својој монументалној Етнографији Аустрије (три огромна тома) он пише (30, II, стр. 30):

«Из удружених вести које се налазе код Константина Порфирогенита (глава 29 и 30) и Летописа попа Дукљанина (гл. 11—13), стара подела Далмације остала је подлога за деобу хрватско-српских племена». Онда цитира један став из главе 30 Порфирогенита:

„A Zentina Fluvio Crobatia incipit, extenditurque versus mare ad Istriae usque confinia". (Porf. caput 30).

На другим месту, у истој књизи мало подаље, каже барон Черниг: «Хрвати заузеше приморски појас Далмације заједно са Либурнијом од Цетине до Истре, Један други део савску Панонију и делове Илирије... Срби се спустише источно од Хрвата, вероватно врховима планине (Велебита) одељени, преко Босне до мезијских Бугара на Морави, населивши остали део Далмације».

Немачки географ проф. Г. Херцберг, писао је за време окупације Босне и Херцеговине и поводом ње ово (32):

Стр. 130: «Српска грана велике словенске народне групе још је прилично рано продрла на Балканско Полуострво, и није ни најмање, како многи данашњи, чак образовани, читаоци новина претпостављају, била ограничена на данашњи владајући предео Куће Обреновића ...

Срби у ужем смислу, тј. Тимочанци на Тимоку, Браничевци на Морави, Неретвљани и Захумци од Неретви до Дубровачке области, Травунци између Дубровника и Котора, Дукљани у данашњој Црној Гори, — чији су главари доцније, предкрај 10 века себи повукли и Босну, били су ипак у веома слабој зависности од грчких царева».

Савремени професор Географије и Етнополитике у Грацу Ото Маул у књизи под (31) говорећи о првобитним насељима Словена на Балкану, каже (стр. 376): «На рубу земаља Крша, под обронцима Динарских планина које

растављају, на Северу где се Планине заравњују у ниже пределе, који припадају окрајцима Паноније, закорачујући тамо даље ка другој страни, настају Хрвати, који се још и данас у народу издвајају на праве Хрвате, Славонце, Истарске Хрвате, Ћиће и Морлаке Далмације. У северном средишњем пределу Срби се образују. И они се још увек јасно деле на Херцеговце, Босанце, Црногорце и Србе...»

VII.

Сад ћемо да наведемо три романска писца, која не кажу ништа ново, али потврђују и сами што су други казали. Прво је Француз Гијом Лежан, географ и путописац (рођен у Бретањи око 1818, умро 1871), који је путовао по Турској и Балкану. У својој Етнографији Европске Турске, изашлој паралелно на немачком и француском пре сто година (33) он пише:

Од V до VIII века Хрвати се раширише од Истре до реке Цетине, укључивши у свој предео остатке аварских племена која су још три века сасвим одвојено постојали» ... (После су дошли Срби). «Српски колонисти Царства (византиског) раширише се од Дунава и Саве до око Драча. Са главном масом народа беху, према Порфирогениту, дошла и друга такође српска племена, наиме Захумци, Неретвани, Требињци и још многа друга... Прве српске насеобине биле су распрострањеније него се данас јављају, јер су у IX веку се распростирале до Драча...»

Познати италијански слависта с краја прошлог века Доменико Ћамполи (рођен 1852) писао је изос. (34, с. 63):

«Срби, већ од најудаљенијих времена, утврдише своја обитавалишта западно од Бугара, после напредоваху каже Пупин (?) — све до Јадрана, образујући густу масу народа, који живи у целом пределу северозапада Балканског полустрва и у јужним провинцијама Аустрије. Они су образовали били различите независне државе: Српско царство, Босну, Херцеговину, Хрватско краљевство, далматинске републике итд...»

За време Првог светског рата објавио је повећу студију о Пореклу и развоју балканских нација италијански историчар и социолог Анђело Перниће (223). У њој стоји, на страни 28: «О историји Срба пре XII века

заиста се зна мало... Њихово име се појавило... око средине VII века као народа који је већ имао свест о свом сопственом етничком јединству... Отада се раширише (Срби) по пространој области између Врбаса и Тимока, Дунава и Јадрана, што одговара историјским покрајинама Херцеговине, Босне, Црне Горе, Зете или Северне Арбаније и Рашке ... подељени у много жупанија ...»

VIII.

На крају ћемо навести и два маџарска писца, чија се излагања у овом правцу не разликују од претходних. Треба ипак установити ту конгруетност.

Први је Венијамин фон Калај, некадашњи конзул аустријски у Београду а потоњи заједнички министар финансија Аустро-Угарске (рођен у Пешти 1839, умро у Бечу 1903). Он је у својој Историји Срба (35) казао:

«Хрвати су заузели територију данашње оточке и слуњске пограничне регименте, затим северозападни крај Босне (доцније Турска Хрватска) и Далмацију од севера до Сплита на југу, тј. граница је била: на северу Сава, од Саве паралелно са Уном до мора, на западу Јадранско море, на југу ушће Цетине и Имотско Језеро, на југоистоку линија од овог Језера до извора Врбаса. Срби су одма до Хрвата заузели данашњу Босну са изузетком, „Турске Хрватске”, затим највећи део Херцеговине, јужну Далмацију, целу Црну Гору и северну Арбанију, Стару Србију одн. цео Новопазарски Санџак, и све округе Призренског пашалука, и најпосле данашњу Србију, изузевши крајеве с оне стране Мораве. На том територију налазе се Срби и данас...»

Други је Пал Хунфалви, етнограф (1810—1891), који то питање дотиче у својој Етнографији Угарске (36):

Стр. 92: «У првој половини VII века селе се Хрвати с оне стране Карпата из Беле Хрватске у данашњој западној Галицији, и Срби, из Беле Србије у данашњој источној Галицији, преко Саве до Јадранског мора».

Стр. 308: «С оне стране северног обронка Карпата кренуше се 634/636 године Хрвати и Срби у земље с оне стране Саве; Хрвати заузеше приморске земље на Јадрану, а Срби се населише источно од њих на рекама Дрини, Босни и Врбасу, тако да је Тимок постао граница њихова... према Бугарима».

IX.

Има још сијасет писаца, историчара и географа, који горње наводе усвајају и распростиру. Тако нпр. италијански историчар из Боке Ђузепе Ђелчић, онда језуитски патер Д. Ратингер итд. Ми смо њихове наводе пренели у књизи «О српском карактеру Боке Которске» (Цирих 1961, стр. 41 и даље), па не намеравамо то понављати.

АНТРОПОГЕОГРАФСКА ПОМЕРАЊА СРБА ЗА ВРЕМЕ СЛОБОДНИХ СРЕДЊЕВЕКОВНИХ ДРЖАВА

I.

Досељено становништво словенско на Балкану није било увек стационирано. Оно се кретало и селило тамо и овамо. Разни узроци су их на то гонили: економски, хигијенски, политички итд. И врло често су они и у масама и у мањим групама напуштали једну насеобину да би нашли бољу или бар повољнију.

Морамо разликовати две врсте тих сеоба: унутрашње и спољне, мислимо на унутрашње у оквиру («унутар») самог етничког предела или ван њега. Није реч о државним границама већ етничким. Али је померање државних граница несумњиво утицало на сеобе становништва.

Говорећи уопште о променама становништва са етничким последицама, Јиречек каже (5, III, 173):

«Мало је било досељеника из страних земаља... Становништво се појачавало највише само унутрашњом колонизацијом с домаћим снагама...»

Међу стране досељенике Јиречек убраја Сасе из Угарске, бегунце испред Татара из Бугарске и грчке емигранте из Византије. То су махом ситне имиграције, не масовне, а ми овде имамо у виду масовне миграције.

Унутрашњим миграцијама није се померао георгафски обим српске територије (овде је реч углавном о Србима) и тај проблем остаје за нас без нарочитог интереса (бар при овом расправљању). Спољним миграцијама је тај опсег алтериран, било позитивно или негативно: или се ширила или сужавала српска етничка територија. То је разуме се, појава која нас овде до крајности интересује, мада сасвим задовољавајуће податке нећемо моћи да пружимо. Ипак ћемо указивати на разне околности у вези с тим, тако да празнина у књизи неће бити (бар не би смело да буде).

Рекосмо да је ова појава била у приличној зависности од ексистенције и снаге српских државних творевина. Срби су, истина бивствовали и пре својих држава (мада су извесно квази државно уређење морали да имају). Кад су

Словени на Балкану образовали државе на националној основи (Бугари, Хрвати, Срби), несумњиво је опсег државне територије имао утицаја и на опсег етничке територије. Где је напуштена државна власт ту се ни етнички њени сународници нису могли да одрже. Обрнуто, ширењем државе ширила се и етничка територија.

Последице развијања српских средњевековних држава нису у крајњем резултату биле неповољне по наш етничко-територијални опсег. Срби су губили своју територију на средњем Јадрану, а ширили је на јужном Јадрану и у Македонији.

О ширењу те територије ће се овде посебно, мада укратко говорити. О губљењу етничке територије на некад српском Јадрану писали смо у књизи која је ту скоро изашла (37) и не мислимо то овде понављати.

Зета је вршила експанзију ка јужном Јадрану и ширила се по арбанашким пределима, а делом и српским. Рашка одн. Држава Немањића проширивала се према Македонији, Епиру, Тракији. Она је заузимала етничку територију Ромеја (Грка), спорадично Куцовлаха.

Константин Јиречек пише у Историји Срба: «Експанзија српских горштака кретала се у ранијем средњем веку највише према Јадранској обали, а од XI века више на исток, док најзад, нису велики успеси према Грцима изазвали нову струју у правцу југа. Овај развој заустављен је био од 1371. турским освајачким походима. После тога започиње уступање становништва на север и запад, на Дунав и Јадранско Море.. .(5, III, 172).

Срби су дакле могли да се шире, и ширили су се, нарочито у јеку немањићске државе, на рачун ова три народа: Арбанаса, Грка, Аромуна. Они су своју етничку територију заиста били знатно повећали, али, нажалост, не за дуго.

Рекосмо да ћемо укратко указати на ту појаву и то сад чинимо, посебно за Македонију, посебно за предео Арбанаса. О Македонији нема много података; управо их је веома мало, јер су насељавања Срба била краткотрајна и прилично нестабилизована. Са сталним ширењем територије и покрети

становништва су им следовали, тако да је задржавање било изузетно. Права колонизација једва је изведена.

Сасвим друкчија је ситуација била у Арбанији. Тамо је српска власт била дугог века и постојана. Насељавање је вршено систематски и са трајном тенденцијом. Није ни чудо да су се том појавом бавили многи писци, док је насељавање Македоније од Срба једва у науци забележено (услед оскудице извора).

II.

Прво ћемо споменути југ одн. Македонију иако је та појава хронолошки доцнија. У ствари, прве насебине Срба на Балкану биле су у Македонији, али насељени Срби убрзо су напустили ту територију и повукли се ка северу (38). После освајања Македоније од Срба настаје нови вал насељавања те земље Србима, који нажалост није био ни дуговечан ни трајан.

Директних података ми о томе једва имамо, јер се тада историјом сматрала историја војних похода и владара (донекле и цркве) али не народних маса. Етнички интереси су уступали првенство државним. Па ипак за илустрацију саме појаве има неколико потврда.

Сам Јован Цвијић спомиње ту појаву говорећи о географском распореду балканских народа (40, 174). Он каже да после освајања «Настаје пенетрација Македоније Рашанима и насељавање Рашана по Македонији. Кантакузен је описао најјужније насеље Рашана у Караферији или Беру, пред вратима Солуна ...»

Цвијић правилно говори о инвазији Рашана, јер је Словена било у Македонији, али можда без специфичне ознаке. Јиречек пише (5, III, 42): «Кад се српска држава проширила на југ, добила је Србија земље у чијим су селима и пастирским насељима седели Словени, Арбанаси и Власи, а у варошима пак било је грчко или упола погрчено становништво. Скопље, заузето 1282, било је грчка варош...»

Даље пише Јиречек (5, III, 173): «Када су Срби продрли у Македонију протерали су грчке пронијаре, те на њиховој земљи населили српску властелу са њиховом пратњом. Кантакузен је затекао у Беру (1350.) 30 српске властеле

са женама и децом, и 1500 коњаника ратника. Многи од ових насељеника беху из западних брдских крајева. Отац севастократора Бранка у Охриду, војвода Младен, био је некад заповедник у близини Дубровника...» Јиречек наводи још цео низ имена према споменицима. Затим каже: «У Теселији и у Епиру настани се многа српска властела...», па и то именима поткрепљује.

Јиречек пише још (5, III, 172): «У XIII и XIV веку јасно се запажа како Срби интензивније насељавају новоосвојене равнице. У Приморју ваља напоменути заснивање Нових вароши, као Сапе код Љеша и Балеза код Скадра...»

III.

Тиме Јиречек прелази на насељавање Приморја, првобитно арбанашког. Кад говори о равницама, претежно мисли на Македонију и Тракију, можда и Епир. Било је и у Приморју речних долина и равница (око Бојане нпр.). Али су ту Срби насељавали и брдске пределе и саму обалу. Зидали су и нова градска насеља, као што Јиречек конкретно наводи.

Проф. Јиречек је писао у једном писму Шпиру Гопчевићу (41, стр. 5):

«У Арбанији беше у средњем веку много више Срба него сада» где су преостали само мали остаци (као нпр. православни Срби у Каменици код Кастратија). Али је, несумњиво, поред њих било и Арбанаса...

У средњем веку је српски био културни језик Арбанаса. Њихови кнежеви, тесно ороћени са српским великашким и племићским кућама, писали су своје повеље на српском».

То потврђује и један од првих и најистакнутијих албанолога Европе, Немац Јохан Георг фон Хан. Он је рођен у Франкфурту на Мајни 1811, умро у Јени 1869. Био је аустро-угарски конзул на Балкану, највише у самој Арбанији, а пре тога у служби обновљене грчке државе. У књизи некролога стоји да је био «један од најтемељнијих познавалаца европског Оријента, и да је у многим правцима био признат као први ауторитет».

У својој великој књизи «Арбанашке студије» (42) он указује на првобитна насеља Срба и Хрвата, за која вели да их и тада (пре 110 година) држе

(мислећи углавном на Балкан), да онда специјално истакне «српско усељавање» у Арбанију. На страни 310 каже: «Они (Срби) продреше ипак преко јужних граничних предела и освојише север Арбаније, који отада па до г. 1360. претставља једну одвојену провинцију српске државе». У примедби тог истог текста (стр. 333) пише фон Хан: «Ван језичне границе показује се да су Словени не само освојили били земљу коју ми зовемо арбанашка алпијска земља, већ и данас настањују северни појас природне Арбаније. Изгледа да су они били раније распрострањени прекоцеле јужне половине алпијског чвора, али су одавде устукли од арбанашког елемента који је јачао, све до мало слабих остатака».

На страни 326 исте књиге пише конзул Хан у одељку који носи наслов «Борба под Скендербегом»: «Колико је арбанашки Север био присно повезан са својим словенским северним земљама, произлази из описа Халкокондилоса (либ. V, стр. 249, издање бонско) арбанске Средње земље».

Нажалост, нисам могао дознати ништа о том Халкокондилосу; стручњаци ће несумњиво и у њему наћи потврду наших навода.

И у Хелмултовој Историји (44) стоји: «Северна Арбанија, која је постала српска провинција, имала је засебну историју» (различиту од историје других арбанашких области). Она се испољавала очигледно и у етничкој структури становништва.

Познати француско-немачки етнограф Г. Лежан писао је пре сто година у свом замашном делу «Етнографија Европске Турске» (33, стр. 24), говорећи о Јадранском Приморју: «Прво српско насељење беше пространије него данас изгледа, јер се оно у IX веку простирало до Драча...» Каже да су и тада (1860) постојала нека «српска острва у мору Шиптара «можда из веома славне периоде српског царства...»

Говорећи затим о ужасној навали Арбанаса и потискивању Срба из свог суседства, Гијом Лежан каже да у доба кад он пише (а то је пре сто година):

«Ипак, српски елеманат се пружа и у Арбанију до племена или општине Суба недалеко од Дрина, па и још даље одатле налазе се поједина села или групе села (српских) усред Арбанаса или Бугара...»

У млетачком архиву је нашао Шиме Љубић «један списак српских и арбанашких племена око Скадарског језера из. г. 1455». То каже Јиречек (5, II, 52), цитирајући дело где се то налази: Љубић, X, 68. Типичан пример неприличног цитирања!

Други хрватски научник, албанолог Милан пл. Шуфлај писао је (43) да су се «племићи де Мило иселили из Скадра и населили у Бару 1435. године». По њему би то имали да буду Срби. Мало пред тим пише да се «словенски елементи јасно познају у самом Драчу г. 1243, 1344, 1355».

Милан Шуфлај је рођен у Лепоглави 1867, умро у Загребу 1931. Био је неко време професор Загребачког универзитета.

Свакако да ту појаву (србизирања северне Арбаније у средњем веку) спомињу и српски писци од ранга и угледа.

То тврди и Цвијић (40, 174): «Срби су у северној Арбанији морали бити многобројни, јер иначе не би било могућно да једна мала српска држава, као што је била Зета, изабере себи престоницу (Скадар) у страноме етнографском елементу... Поуздано је да су равнице Забојане и Задрима биле претежно српске. Само се тако могу објаснити и они многобројни Скадрани који су се у току последња два века иселили из северне Арбаније и настанили по Старој Србији и данашњој западној Србији».

Цвијић наводи на истом месту (64) многе писце који су у северној Арбанији нашли или претпостављали мноштво Срба. Тако је чувени чешки етнограф Лубор Нидерле «узео да Срба у Арбанији, са Скадром, има око 100 хиљада душа»; неки Бијанкони је «око половине XIX века утврдио да Срба у Скадарском вилајету има 70 хиљада». Сам Цвијић тврди да «у многим селима Старе Србије и у данашњој Србији, нарочито западно од Мораве, има досељених Скадрана...»

Јован Цвијић је у својој студији о Етнографском разграничењу балканских народа (186) навео низ доказа о ранијем српском становништву северне Арбаније и оправдао зашто је у чувеној етничкој карти, која служи као прилог тој расправи «обележио северну Арбанију као област, истина

арбанашку, али као Арбанасе произашле из мешавине правих Арбанаса и албанизираних Срба».

Познати балканолог Спиридон Гопчевић, Бокељ из Оравца (рођен у Трсту 1855, умро у Бечу 1936) написао је више књига о Арбанији, чију је земљу проучавао дуго на лицу места. У последњој, изашлој после балканских ратова (41), Гопчевић на више места истиче демографску и етничку повезаност Срба и једног дела Арбанаса. Уколико се може веровати његовим наводима, велики део Гега претставља етнографски «поарбанашене Србе» (стр. 2); каже мало даље да у средњој Арбанији имаше тада још «око 20 хиљада криптосрба, који се јавно исповедају као мухамедански Шиптари, али потајно говоре српски и осећају се као Срби». На стр. 38 наводи да Малисори славе кућног патрона као Срби своје крсно име, што — по Гопчевићу — «претставља пун доказ да су Малисори поарбанешени Срби, јер само Срби славу славе па има и пословица: Где је Србин, ту је и слава!» О српству Арбанаса има података и на другим местима књиге (стр. 193, 195, 265, 352).

Хрватски албанолог Шуфлај говори о «Мешаној словенско-арбанашкој осмози», чију границу опредељује у троуглу Котор, Бар Дриваст (43, стр. 36). Чувени србождер Шуфлај избегава гдегод може да употреби српско име, већ говори о Словенима, али других Словена сем Срба тамо није било.

Било је, несумњиво, Арбанаса у српској земљи. У повељама се они често спомињу поред Влаха. Али ни Арбанаси ни Власи нису имали своју етничку територију у српској земљи, већ су се налазили као дијаспора. Срби су, несумњиво, извесним пределима северне Арбаније дали били српско етничко обележје, које се слабо одржало иза пропасти српске државе.

IV.

Историјски су Арбанаси познати углавном преко Скендербега (Ђурђа Кастриота), познатог борца против турских инвазора (рођеног после 1403, умрлог 1478). То је најславније лице из историје Арбанаса.

Многи страни писци сматрају Ђурђа Кастриотиа Србином. Прву вест о томе дао је епирски деспот Ђовани Мусаки, који је 1510. написао и дао превести на италијански Белешке о својој породици (45). Он је то писао за

своје синове, недуго иза смрти Скендербега. Тај став код Мусакија гласи: «Јер је у Арбанију био ушао Скендербег, човек ваљан и по рођењу Србин, чије су врлине биле такве, да је био поштован не само од Арбанаса, већ и од сваког другог народа». Те Меморије нашао је у Напуљу немачки историчар Карл Хопф, који је истраживао грчку историју средњег века. Рођен 1832 у Вестфалији, умро је веома млад у Визбадену 1873. Путовао је и материјал сабирао 1862. и следеће године. Изгледа да је објављено у два издања. Једно се појавило у години његове смрти (46), а цитирано је и пре тога, али без године издања (47).

Тај цитат и све даље саопштења учинио је већ наведени аустро-угарски конзул у тадашњој Турској Ј. Г. фон Хан, у једној едицији бечке царске Академије наука 1867 (48). Он то преноси и ми из њега. Хан у првом тому (стр. 22) наводи значај тог открића Хопфовог и каже: «Из њих простиче да су Кастриоти, као што је већ Фалмарајер претпостављао, српског порекла» (49). На другом месту пише Хан (II, 115): «Међу Хопфовим подацима изгледа најважнији Мусакијев да Скендербег није припадао праарбанашком него српском што значи досељеном племену, чиме Фалмерајерова претпоставка о словенској форми Кастриотова рода постаје извесност».

(Јакоб Филип Фалмерајер, познати балканолог, рођен 1790 умро 1861. Био је нарочито чувен са своје тврдње да данашњи Грци нису потомци старих Грка, већ углавном Словена, донекле и Арбанаса).

Хан пише са своје стране: «Српско порекло Скендербегово објашњава велики утицај који је према уверавању Барлетија (50) он вршио на становништво Горњег Диврa (Дрима?), које је словенски говорило».

Разуме се да то становништво које је «словенски говорило», на граници српског језичног предела, није могло бити друго него српско. Никаквог другог словенског народа није у близини било.

У познатој Хелмолтовој Историји Света, у глави посвећеној Арбанасима (44), дају писци једну генеалошку табелу Скендербега, која почиње са његовим дедом за кога стоји: «Бранило, Србин, капетан српског кнеза Алекс. Ђорића из Валоне у Канини (око 1356)». За мајку му стоји да је «Војислава,

ћерка српског господара Полога». Сестра му је удата била за Стефана Црнојевића а син му Јован био је ожењен Иреном од Србије.

Професор Г. Херцберг у својој расправи о Етнографији Балканског полуострва (32) каже одлучно (стр. 135): «Прави јунак Шкипетара од 1443 био је Скендербег или Ђурађ Кастриота, који је потекао из крви једног српског племена, насељеног од Душановог доба у земљи Шкипетара и жењеног са арбанашким женама».

Стриц и претходник Владике Рада Петар I Петровић (1747— 1830) такође је у једној песми нађеној у Пиперској Ћелији (50а) огласио Скендербега без околишења Словеном. Он је изос. певао:

Ал’ је оно гласовита дика
Славенскога рода и језика,
Змај Скендер-бег, турски побједитељ,
И својега рода садржитељ.

Гласиће се вјерно без претстанка,
Јер не бјеше таквога јунака,
Нити га је породила мајка,
Нит’ ће, мислим, до суђена данка ...

(По овоме изгледа да је и култ Скендербега Његош примио од свог стрица).

ЕРУПЦИЈА СРПСКИХ СЕОБА ПОСЛЕ ТУРСКЕ НАЈЕЗДЕ

I.

Док су сеобе српског народа до турске најезде биле свакако мирније и мањег захвата, мада нису престајале никад, са навалом Турака и освајањем српских предела од њихове војске настала је права провала, ерупција сеоба. Све се кретало, све се селило, све је ишло напред па онда натраг, на север па опет на југ, у брда, у стране државе. Као свака ерупција, ни она није могла дуго, веома дуго, да се сталожи. Људи су имали разлога да се боје, али су се бојали више него је било потребно. И, као уплашене зверке, тражили су кутак сигурности. Нису га нашли или нису веровали да су га нашли, па су опет продужили даље, из збега у збег.

То је трајало деценијама, вековима, увек некако у вези турских граничних померања. Прве, као што рекосмо, највеће и најдалекосежније, сеобе и промене насеља настају са турском најездом, после са турским повлачењем из централне Европе, најзад турским слабљењем и устанком Срба против Турака. У овом или оном правцу Турци су били главни узрочник географског померања српског живља.

Негде су Турци гонили Србе на сеобу, да попуне крајеве из којих је становништво пребегло. Негде су их водили као војнике, док су, с друге стране, Срби бежали од Турака и при приближењу Турака. Кад би Турци напуштали освојене територије, Срби су им слабо следовали. Напротив, тада би њихова насеље била појачана новим пребезима српским. Итд.

Турска завојевања претстављају несумњиво најважнији узрок српских сеоба у масама. Но ипак би било једнострано узети само њих као једини узрок ових масовних померања. Било их је и више, као што уопште у друштву увек многи фактори симултано утичу на друштвене појаве.

У једној збирци студија о Македонији, коју су написали и објавили најбољи немачки научници те области пред сам наш рат са Немцима, писац Јосеф Берге (56) да не налази једини узрок сеобама у турској најезди, већ и у демографским особинама и збивањима код српског народа. Он каже у књизи 56, стр. 46: «Тзв. „динарске сеобе” беху последица притиска сувишка

становништва, које се показало у плодној српској нацији, а која је била притиснута у уске долине динарске брдске земље... Тако је настала и колонизација Шумадије» (разуме се, дозније, ЛМК).

Француски етнограф и оријенталиста Ами Буе, написао је у књизи цитираној под 59 још у првој половини XIX века (год. 1840), говорећи иначе о Европској Турској, и ово:

Стр. 12: «Срби, као и Власи, нису концентрисани у једној земљи са природним границама, па су принуђени да, или услед повећања свога становништва или из политичких разлога, прескачу природне баријере земаља које су освојили» ...

Настала су била стална, како Јован Цвијић каже, метанастазична кретања. Он је ту развио читаву теорију прихваћену после од науке уопште. Сама реч је несумњиво грчког порекла и мислим да долази од глагола метанистамаи, што значи селити се из места у место, остављати једно насеље да би се постигло друго, мењање становништва итд. (Реч је старогрчка).

II.

Турска најезда је као што рекосмо, ставила у покрет ове масе, принуђене да се селе, и ти покрети нису никад престајали, чак ни кад је Турске нестало.

Ево шта о томе пише Јован Цвијић у својој расправи о Распореду балканских народа (40, стр. 172):

«На Балканском Полустрву су у последњим вековима извршене веће етничке промене и веће миграције појединих народних група него и у којој области Европе; народи су се јако измешали, претапали једни у друге, разносили и наметали једни другима своје етничке особине, исламизирали, католичили. Готово све веће етничке промене у вези су с миграцијама и инвазијама које су се после насељења Словена на Полуострву у главноме осцилаторно кретале: најпре у средњем веку, до турске инвазије, са Севера на Југ, северна миграција, а затим, од турске инвазије, поглавито од Југа на Север јужна миграција. У новије време, са ослабађањем северних, словенских држава и са узмицањем Турске, започео се понављати први покрет, са Севера на Југ...»

И за ове појаве (миграција и контрамиграција), које су код нас биле нарочито честе и типичне, створио је научни назив српски географ Јован Цвијић. Он их је назвао инверзним миграцијама. Тако је прво назвао кретања становништва после другог српског устанка 1815. године, када су се многе породице вратиле из Срема натраг у Србију. Те породице су побегле у Срем 1813. године, приликом угушења првог српског устанка, да би избегле турску одмазду. Затим је Цвијић проширио овај назив и за друга слична кретања становништва на Балкану, а касније је овај термин прихваћен у друштвеним наукама.

Проф. историје Алекса Ивић је писао 1914 (52, 5):

«Са падом Деспотовине под власт турску није завршена борба Срба и Турака. Многобројни ратници српски не могоше се навикнути да служе свом непријатељу, него се почеше селити у суседну Босну, Херцеговину и Зету да помогну тамошњим сународницима сузбијати турске нападе. Још у већем броју су прелазили у Угарску, с којом је у последње доба Деспотовина била у тесној вези и у којој је краљ Матија чврстом руком прихватио владу, те је пружала највише изгледа на успешну борбу против Турака...»

(Историчар Алекса Ивић, професор Правног факултета у Суботици, живео је од 1881 до 1948).

Један од најстаријих сачуваних српских летописа из пера игумна Пајсија из манастира Грабовца, који је рођен негде половином XVIII века, а упокојио се 1803. у почетку незавршеног летописа Манастира садржи ове речи (224): «Славно и веома храбро наше српско царство понизи се за време светог и богопрослављеног кнеза Лазара... године 1389. на равном пољу Косову, насиљем Амурата, цара персијског... Но српски род наш не само Агаранима поработи се, но и свуда разбеже се и расеја се од места до места од мухамеданског начелства (које је обладало) бекство и пресељење на једном је претрпео... После заузећа од агаранског рода угарске земље... тада Турци обладаху многим странама, а највише родом нашим српским, као у Србији, Босни, Славонији и Далмацији, одакле дођоше многи хришћани, наши Срби у ову земљу мађарску, идући за Турцима својим спахијама, по заповести турскога цара и напунише до самога Јанока (Ђура) вароши и села, и насеља

своја створише, цркве и домове себи подигоше... Од њих неки вратише се да виде отечество своје...»

Хрватски историк, професор Загребачког универзитета Тадија Смичиклас, писао је у својој Историји Хрвата (53, стр. 159):

«Тискали су се онда из каменитих горских предјела људи у Приморје, понајвише дакако Срби, а затим су се Срби тискали на сјеверо-изток мед Хрвате».

(Смичиклас је рођен 1843 у Жумберку, умро 1914 у Загребу. Био је српског порекла, али поунијаћен и похрваћен).

Дубровачки католички прелат дум Иво Стојановић писао је (225, 35): «Послије Косовскога разора српски народ распрши се по дубровачкијем и хрватскијем земљама, те са собом понесе све своје обичаје».

У једној другој књизи (226, 67) пише исти каноник Иван Стојановић: «Иза пада српскога царства на Косову Срби се распршаше не само по Дубровнику него још и преко Неретве по Далмацији».

Велики хрватски писац Владимир Дврониковић, филозоф и карактеролог, рођен 1888, умро 1956, писао је мало пред последњи рат (106, стр. 549):

«Последњи отсек турског успона и продирање на север и запад преко Угарске, Хрватске и Далмације изазвао је кретање једног дела становнипггва са освојене турске територије на суседно аустријско и венецијанско земљиште. Велики део старог становништва Хрватске, Славоније и Далмације иселио се тако пред најездом Турака и допро далеко на север у аустријске и угарске земље, населивши нове територије, на којима делимично и данас живи. У опустеле крајеве пребацивали су сами Турци хришћанско становнипггво из својих раније освојених балканских покрајина. Касније су масе тога становништва прелазиле турску границу и ступале у службу хришћанских држава... Изгледа да су у том помицању етничке масе на север и запад готово целе Лика и Крбава, Далматинска Загора и велики део Славоније покривени новим слојем јужнијег динарског становништва. То је становнипггво било отпорније, Турцима и турском начину војевања

вичније... Као одлични, окорели ратници, они су тим државама добро дошли...»

III.

Сад ћемо прећи на писце других народа и других језика.

Константин Јиречек каже (5, II, 226):

«Због ратова становништво беше непрестано у покрету, селећи се и померајући се. Ну сеобе изазвали су и помори, глад и скупоћа... С времена на време становништво је у масама бежало ка обали ... Друга струја исељеника кренула је, због турских инвазија, на северозапад, где су и данас још (крајеви потоњег јајачког баната) густо насељене присталице српске цркве... Из Србије је, већ пред крај XIV века, јака струја исељеника отишла на север, особито у Срем и арадску жупанију. Овај покрет појачан је био поглавито тиме, што су деспоти имали огромне поседе у Угарској... «У Срему и Славонији су већ 1437. становали многобројни «Рашани», између Саве и Драве». (Цитира Ватиканске акте Ферменцина).

Већ у првом одељку цитирани италијанки историчар Анђело Перниће пише на страни 46 поменуте књиге (223): «Хришћанско становништво се повуче у опорије пределе и у масама напусти — као у случају великог броја Срба и Румуна — властиту територију прешавши у Угарску или Ердељ (овде мисли на Румуне, ЛМК). Етнички састав (Балканског) Полуострва је при томе претрпео знатне модификације и изменио се».

Један од најбољих познавалаца српске народне поезије, Немац (данског порекла) Асмус Серензен, који је углавном писао у Јагићевом «Архиву» говорио је и о «сеоби материјала песама и басна», па је том приликом казао (57) да «историјски догађаји померају тежиште историјског живота једног народа из једног свог насеобеног предела у други, чак по могућству ван првобитних народних и државних граница; то је био случај са српским народом као ма где друго у истом степену, чији су поједини делови у свим временима припадали разним државним организацијама и разним културним круговима... Код Срба је то настало најпре у периоди од 1370—1526, од Битке на Марици до Битке код Мохача, кад се тежиште националног и

политичког живота померало постепено од југа ка северу од Македоније и Старе Србије на Славонију да би после, у XVI и XVII веку, прешло на запад, а у XVIII и XIX, напротив, опет се повратило Морави...»

(Детаљни животопис Асмуса Серензена налази се у књизи Лазе Костића «Странци о српским народним песмама» изашлој 1964, стр. 64).

Фридрих Самуел Краус, аустријски етнограф родом из Славонске Пожеге (1859, умро пред Други светски рат), који је углавном проучавао живот и обичаје јужнословенских народа, писао је почетком овог века (58): «Турци су (после битке на Косову) Балкан освојили само политички али не социјално. Један знатан део јужних Словена српског племена побегао је у Далмацију, у Приморје, у Кровоцију (тако он конзенгветно назива Хрватску) и Истру, на јадранска острвља. Ту постепено нарасте насип против романизирања Далмације и германизирања Кровоције...»

Немачки публициста Август Кобер у свом приказу Балкана издатом 1924 (60), пишући са заносом о Србима, казао је и ово (стр. 132):

«Балкан шаље испред себе као свога заступника, као претставника свога живота Србе у Европу. Ово словенско племе које се сад пред нас појављује са једном сасвим особеном, сасвим великом мисијом, надирало је у VII веку преко Саве иза Хрвата и свој племенски предео је сачуваво вазда: Босна, Црна Гора, данашња Србија, Северна Арбанија, тј. цео средњебалкански планински масив између мора, Саве и линије Морава—Вардар».

Мађарски историчар Ласло Хадрович у једној својој књизи издатој на француском у Паризу 1947 (61) о Српском народу и његовој цркви за време турске власти, пише изос.:

«По заузећу Балкана организација европског дела турске царевине извршена је била под утицајем Грка и Јужних Словена. Словенски утицај се нарочито осетио после пада Србије (1459), Босне (1463) и Херцеговине (1482). Откако се надирање Турака кренуло било према Угарској и балканске земље престале бити пограничним областима отоманске царевине, нада на ослобођење испод турског јарма балканских хришћана смањивала се с дана у дан. Православни и католици морадоше полако да се прилагођују новом

стању ствари и организацији турске империје. Но како су темељи ове привремено почивали скоро искључиво на војничким успесима, подјармљени хришћани нису имали другог излаза већ да ступају у војску и иду са својим завојевачима на север и северозапад. Али је било у интересу и саме турске државе да са хришћанским војницима попуњава редове своје армије — и оне у покрету и оне у гарнизонима, јер муслимански елеменат није био довољан за осигурање победе и за окупацију територија, тако растргнутог, као пгго беше европска Турска у то време своје највеће експанзије. Те се тако створио био обичај да хришћани буду узимани у турску војску за борбене редове и за утврђења...

Чињеница да су Срби били продрли дубоко у Угарску, заједно са турским завојевачима, и да су сачињавали већи део турских тврђавних гарнизона, даје нам право веровати да је турска армија на Балкану имала у свом саставу Србе који нису били прешли на ислам, већ живели по прописима своје наслеђене вере» ...

Мало је ко тако рељефно приказао српска метастазична кретања као Георг Штатмилер, садашњи професор Минхенског универзитета (рођен 1909). Он је у својој јако запаженој «Историји Југозападне Европе» (62) писао и ово:

Стр. 277 ид.: «У XVII столећу беше српско становништво најездом „потурчених" Арбанаса, постепено потиснуто из старосрпских базена (Рашке, Дарданије). Њихово место заузеше арбанашки уљези. Ово импетуозно продирање арбанашког племена у старосрпске земље изгледа да је тек крајем XIX века прекинуто.

Моћно ширење Арбанаса према Североистоку вршило је трајан притисак на Србе који су ту живели. Услед тога је почео српски елеменат да се у османско време полако помера ка Северу.

У високом средњем веку, тежиште српског насељеног предела лежало је између данашње Арбаније, Србије и Македоније. Српска етничка територија није била још достигла на северу ни Дунаво. Предео Дунава и северно од њега изгледа да је у то доба претежно био насељен Мађарима. Данас, на овом пределу историјске Јужне Угарске станује половина српског народа». (Ту он

свакако рачуна целу Хрватску и Славонију, а можда и Мачву са Београдом? ЛМК).

«Тек по измаку XIV века извршено је ово снажно српско померање ка Северу. С једне стране услед притиска арбанашког ширења које је долазило са југа, с друге стране планском политиком насељавања вршеног од Османлија. Земаљска одбрана Османског царства служила се од вајкада средством војничке политике насељавања. Угрожени гранични предели плански су насељавани становништвом страних народности које је било организовано као гранична милиција у служби земаљске одбране. При томе се није никад узимало стародревно ту насељено становништво (аутохтоно), него се премештало са других страна становништво, које је у новој и сасвим туђој средини морало да буде политички поуздано. Тако су насељавани православни Срби дуж хрватске и јужноугарске границе... Најважније је било српско ширење у Угарској...»

Сад писац говори о продирању српских маса у Угарску, што ћемо ми делимично пренети у следећем одељку.

ИСЕЉАВАЊЕ СРБА У УГАРСКУ

I.

После најезде Турака и пропасти српских самосталних држава први и највећи збегови кретали су се ка угарској земљи, ка држави Круне Св. Стефана. Она је била најближа, и моћна; изгледало је да нико не може да пружи успешнији отпор Турцима, који надиру, као Маџари.

Историчари тврде да је Срба било у границама данашње Војводине још и раније, пре пада српских држава. Ми то примамо са скепсом; поузданих и веродостојних доказа нема.

Али од пада Деспотовине миграција српска у угарске земље траје вековима и канда непрекидно. Некад беже појединци, некад неорганизоване масе, понекад чак и организоване групе чији кулмен претставља «Велика Сеоба» под патријархом Арсенијем Чарнојевићем 1690. Под Угарском треба сматрати и Срем а и Славонију до изгона Турака одатле (па чак неко време и потом). Највећи део Срба је заиста тамо бежао.

Срби су долазили махом у напуштене пределе, чије се становништво бојало да дочека Турке. Оно је радо од власти примано и оберучке дочекивано.

Ми смо у једној сасвим скорашњој књизи доста брижљиво описали насељење Војводине Србима (65) и гледаћемо да што мање података одатле пренесемо. Нешто мало ћемо ипак морати потпуности ради. Али највећи део овога што следује биће овде први пут саопштен. Иста књига садржи податке и о другим (о свима) етничким групама Војводине, њиховом насељењу и њиховој снази. Овде је то сасвим индиферентно и неће се преузимати. Тамо се налазе и бројни подаци за све етничке групе, биланс снага итд. То све је овде секундарно.

Овде је, као и у целој овој књизи, главно утврдити факат етничког преузимања области у питању, из кога проистичу великим делом национална права.

Зато ћемо специјалну пажњу поклонити првим насељењима Срба у Угарској, у XV веку па и нешто раније, јер је то од еминентног значаја за поткрепу наших националних аспирација и права, а и због тога што ту околност, вероватно да би нам иста права спорили, наши непријатељи или прећуткују или негирају.

Као и увек, пустићемо друге да говоре, чак и онда кад ови не износе своје тврдње, већ примају очигледно туђе. У оваквим делима то се мора радити, јер се траже не само поткрепе својих тврђења већ и савезници у борби за своја права.

Прво ћемо пренети опште ставове, па онда конкретне и појединачне податке, без обзира да ли су од страних или наших писаца.

Прве сигурне доказе српског живља у Угарској имамо за време саме Деспотовине. Оба деспота су била савезници, донекле вазали, угарских краљева, од којих су очекивали ефикасну помоћ против Турака. Ови су деспоте даривали разним добрима: замковима, градовима итсл. Деспоти су њих попунили (населили) својим људима. «Српство племство и сељаци почеше све више и више да се настањују по тим имањима» (Цвијић, 71, стр. 167).

О правим насеобинама, о српским агломерацијама у тим пределима нарочито таквим која пределу дају етнички карактер, не би се још могло говорити. Она настају после пропасти Деспотовине, кад је нестало српске слободне државе. Јер док су имали своју државу, нису Срби у великом опсегу тражили склоништа у туђој.

II.

Проф. Алекса Ивић је писао после малопре цитираних реченица (у претходном одељку) још и ово (52):

«Од свију држава, најрадије је Угарска примала досељенике из Српске деспотовине. Многи Мађари су се због близине турске повукли са граница државних у унутрашњост, те је јужна Угарска била скоро опустела. Насељењем Срба по Срему, Бачкој, Банату и Поморишју снажили су Угри

баш те крајеве који су највише били изложени турским насртајима и чије је становништво највећим делом било проређено ...

Већином су се селили у Угарску угледнији и богатији Срби из Деспотовине, јер су они највише трпели услед пропасти српске државе... Собом су водили и многе сељачке фамилије које су им као властели подложне биле и које су хтеле да и надаље деле судбину са својим господарима ...»

Проф. Георг Штатмилер из Минхена писао је у књизи под 62, стр. 280: «Насељавање српских колониста («Раца») у новоосвојеној Угарској беше плански помагано од турске царске власти, да би се створила протутежа против хабзбуршке Војне Крајине («Границе»). Православни Срби били су мање сумњиви за сарадњу са католичком Хабсбуршком силом него католички Хрвати и Мађари».

«Нестанком турске власти у Угарској (1688 освајање Будима) дошао је био и крај овом проширењу српског насељавања подупираног Османлијама. Наскоро настаде, услед хабсбуршке политике насељавања, извесно кретање у противном правцу. „Рацка насеља” истакнута у Средњој Угарској несташе већим делом још у XVIII веку».

Константин Јиречек пише у «Историји Срба» (5, II књ., стр. 226): «Из Србије је, већ пред крај XIV века јака струја исељеника отишла на север, особито у Срем и арадску жупанију. Овај покрет појачан је био поглавито тим, што су деспоти имали огромне поседе у Угарској. Поред босанских јеретика и присталица Хусита становали су већ 1437 у Срему и Славонији, између Саве и Драве, многобројни Расцијани».

Даље пише Јиречек (оп. цит. 197) да је у XV и XVI веку «српска емиграција на север била толико силна, да је Срем потпуно посрбљен; старије мађарско насеље повукло се, у току ратова са Турцима, на север».

Сад ће се навести један сумаран податак некад водећих аустријских и мађарских етнографа: Адријана-Вербунга и Хунфалвија. Они кажу у монументалној едицији приказа Аустро-Угарске монархије ово (66, 31):

«Откад су почели турски ратови, који су јужну Угарску опустили, све више и више су Срби долазили у земљу. Већ под Матијом Корвином почело је усељавање Срба; највеће је било крајем XVII века под вођством пећког архиепископа Арсенија Чернојевића...»

Стр. 32: «Етнографска померања су произведена и тиме, што су Срби ушли у јужну Угарску расељену услед турских ратова и у источни део Славоније. Ови Срби припадају Источној цркви».

III.

Нико није дао прецизније и сигурније конкретне податке о усељавању Срба у Угарску као аустријски етнограф и статистичар барон Карл Черниг од Чернхаузена (рођен у Чернхаузену, Чешка, 1804, умро у Горици 1889). Био је први претседник 1863. образоване Централне статистичке комисије у Бечу (главног статистичког уреда). Он је написао огромну књигу у три велика тома ин кварто «Етнографија аустријске Монархије» (пре «Нагодбе» и дуализма, али за време Српске војводине). У тој књизи има безброј података о Србима, у сва три тома. Овде ћемо изнети из другог тома све замашније сеобе Срба у Угарску, које барон Черниг редним бројевима означује (70, II, 151 ид.). Он каже:

«Има трагова да су већ пре XV века и Срби живели у Угарској. Тако нпр. сведочанства да су у бојевима са Грцима и Срби узели учешћа као трупе мађарске војске. Вероватно је чак да су Срби заузимали част палатина (наводи имена)...» Спомиње затим Србе Крашоване из средине XIV века (што наводимо на другом месту).

Али главно су имиграције. Черниг пише: «Знатно је порастао број српског народа усељавањем Срба и Рашана, такозваних (српских) Влаха и избеглих Босанаца или Ускока».

Затим у § 50 књиге барон Черниг описује «Усељавање Срба и Рашана у Угарску од XV до XVIII века» (тако гласи наслов одељка).

Први спомени су из година 1404 и 1412. У Хуситским ратовима су међу трупама краља Сигисмунда спот енути Срби и Рашани (1420 и 1421). Тај

краљ је основао и прву српску колонију на острву Чепелу (Ковин или Рацкеве).

Као друго српско усељење писац наводи присталице деспота Ђурђа Бранковића који је од истог краља добио низ добара...

«Треће српско усељење се догодило под Албрехтом II (1439); оно је пресадило нацију Рашана (Срба) на угарски Исток» ...

«Четврто усељење је извршено под Матијом Корвином године 1459» и то већином у Срем са Змај Огњеним Вуком, браћом Јакшићима итд. «Док су се ковински и јенопољски колонисти занимали пољопривредом и сточарством, први још и трговином, Сремци су морали бити увек наоружани због сталних четовања Турака... Сремски Срби су сачињавали језгро чувене Црне Легије... од приближно 6000 пешака. Краљ Маћаш јој је био старешина и с њом је задобио многу победу...»

«Једно велико и значајно српско усељење беше пето при коме је Павле Киниш довео преко 50.000 породица из Србије у Угарску, које су насељене делом у Срему а делом у Банату». То је било око 1480. Постоје два писма краља Маћаша о поводу и току миграција. Она су објављена код Чернига ин екстезно. «Прво писмо, кардиналу Арагоније, како су услед турских ратова опустели (многи) предели...» «Многи предели и провинције угарске Круне тако су услед сталних упада Турака опустели, да се становници ретко наилазе...»

«Седмо важнија српско насељење је извршено на предлог славног браниоца Гинса (Кисега?) Николе Јуришића (1538)».

«Осмо и најзначајније усељење Срба догодило се крајем XVII века. То није било само по броју већ нарочито за то значајно, што Срби и Рашани нису од Леополда као краља угарског били примљени као колонисти већ као нација (са црквеним и световним правима)». То је тзв. Валика Сеоба, свима нама добро позната. Писац наводи проглас цара Леополда и његово мамљење Срба и осталих хришћана. Затим пише: «Услед овог позива пређе Леополду пећки патријарх Арсеније Чернојевић... са 40 хиљада, највећим делом српских и рашких породица, које су се слиле из Србије, Рашке, Босне,

Арбаније и Влашке...» «Ови усељеници су насељени делом између Саве и Драве, нарочито у Пожешкој жупанији (у Малој Влашкој) и у Срему, онда у Бачкој, делом у Јенопољском округу Тисе и Мароша, делом у Коморану, Будиму и Сент Андреји...»

Страну пред тим пише Черниг (стр. 156): «Појединих усељавања Срба и Рашана са малим ројевима колониста било је још више ...» и наводи детаље.

То све наводи Черниг у II књизи своје огромне Етнографије, књизи која описује стања до 1699 (до «протеривања Турака из Мађарске»). У III књизи се описују доцнија стања иако нешто краће. Тако писац не истиче нарочито сецесију под Арсенијем IV Шакабентом. Ипак, у крупним потезима он каже (70, III, 135):

«Извршене су многе привремене сеобе Срба и других турских поданика који су се отргли од турске власти за време ратова и након ратова од 1716—1718, онда 1739 «Нарочито побегоше за време последњег турског рата (1788 и 1789) многи ројеви Срба и осталих хришћанских становника Османског царства — усве око 12.000 — преко Саве и Дунава у Угарску, Славонију и Банат». Черниг даје табеларне прегледе свих места која су примила «рају (Србе и Влахе)».

У Срем и Славонију је било знатно бежање почетком XIX века, за време српских устанака. На страни 112 исте (III) књиге пише Черниг: «Исељавање из илирских провинција узело је маха нарочито 1811. без обзира на сметње које су тамошњем становништву чињене. Исељеници изабраше тежак пут кроз Босну и средином новембра дневно си стизале групе од по 600 глава на одмаралиште у Старој Градишки... у словенску Границу су 1812 побегле 744 илирске породице са још 144 појединца...» Највише су насељене у Петроварадинском регименту.

Многи су се од њих после вратили у Србију или Босну (инверзна миграција), али су неки и остали. И у седамдесетим годинама прошлог века било је великог бежања из Босне у Славонију и Војну Крајину.

IV.

Јован Цвијић даје сличне податке као Черниг (у чланку «Северна граница... », 71), али мање оригиналне, па смо предност дали ранијим и оригиналнијим. Ипак ћемо овде понешто пренети због «Срба» у емиграцији који све што ми износимо проглашују шовинистичким, а све Цвијићево објективним. Еле, Цвијић пише (стр. 168) да су Срби у XV веку прелазили у знатним масама у Угарску, да онда настави: «У XVI веку Турци пређоше Саву и Дунав и заузеше јужну Угарску, нарочито после битке на Мохачу (29 августа 1526). Будим-Пешта постаде турска 1541. Као пре Срби са Балканског Полуострва, тако сад Мађари бегаху испред навале, повлачећи се у неутрални и северни део Панонског басена. Срби, већ навикнути на Балкану на турско завојевање, остадоше у Банату, Бачкој и Барањи, где су били чак и појачани од српских кметова, земљорадника доведених од Турака. То беше доба непрекидних малих миграција упућених са Балканског Полуострва према северним пределима Панонског басена. Јасно је доказано многобројним подацима да Срби сачињаваху најглавнији део становништва јужне Угарске почев од XVI века. Према мађарским подацима они сачињаваху у Бачкој 95% целокупног становништва. Према Стефану Герлаху, једном путнику из XVI века, искључиво Срби становаху у свим пределима, почевши од Толне на Дунаву па на југ. Баш од тог времена те области почињу се називати у мађарским изворима Расција, а то ће рећи Србија, српске земље». (Нажалост, Цвијић, по своме старом обичају не наводи изворе, што не доприноси научности и објективности закључака).

Цвијић говори о даљем досељавању Срба пошто «Турци бише потучени под зидинама Беча 1683»: «Најважнија сеоба је позната под именом Велике Сеобе од 1690. У њој су учествовали нарочито Срби из Метохије, Косова, Новопазарског Санџака и моравске Србије. Број тих исељеника није утврђен; они се сами нису пребројавали. У осталом, пребројавања није ни могло бити, јер првом језгру, формираном у околини Косова и Метохије, придружаваху се придошлице из моравске Србије. Ми имамо само нагађање о том броју...» (Писац износи те евалуације које су заиста суспектозне, за статистичара неприхватљиве).

«Прешавши Саву, досељеници се настанише привремено у околини Сент-Андреје, северно од Будимпеште. А затим се населише дефинитивно у Бачкој и Срему; велики број од њих пређе доцније у Банат.

Потоње сеобе балканских Срба у Панонски басен биле су од мањег значаја, као што је сеоба под патријархом Арсеном III (?) 1737, и друге при крају XVIII века (Кочина Крајина) и 1813, после привремене пропасти Србије.

Сви исељеници, припадали Великој Сеоби било познијим, не остадоше у Угарској; не могући да сносе притисак власти угарских комитета (?) и католичке цркве, многи се од њих вратише у места свога рођења која су остала под турском управом».

V.

Ове податке, мало модификоване (речене на свој начин) и спецификоване, пружају многи други писци немачког језика, међу њима најпризнатији историчари и такорећи званични демографи и етнографи. Изнећемо само оно што нисмо нигде друго изнели.

Познати историчар с краја XVIII и почетка XIX века Јохан Христијан Енгел био је један од првих историчара Срба на немачком језику; Јиречек га је прогласио својим претходником. Он је рођен у Словачкој, осећао се Мађар, био је ревносан протестант, интересовао се много за Словене, па је написао и најбољу Историју Дубровника, коју је превео и допунио дум Иво Стојановић. Рођен 1770, умро у Бечу 1814. Најважније му је дело «Историја Угарске државе» (72), у којој има доста података о Србима. У делу III A, на стр. 381 пише:

«Пошто су Турци у ово време (кад је Бајазит добио премоћ) узнемиравали доње пределе, то краљ нареди команданту Темишвара Кинишу да предузме заједно са Јакшићем и Вуком четовање по Србији. Резултат више срећних (упешних) бораба беше довођење око 50 хиљада српских колониста, од којих краљ начини више барјака војника».

У V књизи (делу), на стр. 144 пише фон Енгел: «Деспот Ђурађ Бранковић је 1689. пришао царској армији са неколико хиљада Срба».

Иста књига стр. 149: Кад је царска војска морала да напусти («испразни») Србију (1690), патријарх Пећи Арсеније Црнојевић споразуме се да «кретању царске војске следује и да се пресели у царски део Славоније и Срема 30 хиљада породица већином српских, мање арбанашких; оне су га заиста пратиле«.

Наследник Чернига на положај у Бечке државне статистике Адолф Фикер (рођен у Оломуцу, Моравска 1816, умро у Бечу 1880) писао је у полузваничној публикацији о народима Аустро-Угарске одма по Нагодби (73, стр. 24):

«Срби су на Сави и Доњем Дунаву прелазили у Угарску скоро цео XV век. Под Матијом Корвином дошло је око 60 хиљада породица из српског главног предела (из српске матице, ЛМК) под деспотом Бранковићем и Павлом Кинићем».

У истој књизи, мало подаље, пише Фикер:

«Не само као поједини насељеници, већ као нација са духовним и световним правима, они су примљени 1690 г. у границама Угарске државе под вођством пећког патријарха Арсенија Чарнојевића, са захтевима на једно посебно војводство...»

У Географеко-етнографском приручнику Густава фон Кледена, географа из Берлина (рођеног 1814, умрлог 1885) 74, III, издање 1875, стоји у I књизи стр. 634:

«.... Почетком XV века добегоше многи Срби и Рашани у Угарску; острво Чепел им је било одређено за сместиште. Пето усељење је било значајније, и пошто се оно збило, беху Срем и Банат од Срба заузети. Као народ, пак, ступили су Срби у осмом, најзнатнијем усељењу, 1689. у земљу. Онда су били настањени између Саве и Драве (у Малој Влашкој), у Срему, Бачкој, на Тиси и Морошу, у Коморану, Будиму и Сент Андреји... »

Очигледно је да су и Фикер и фон Кледен под утицајем барона Чернига али је из тога такође очигледно да наука непромењено заступа исто гледиште и даље.

VI.

Становништво пребегло у Угарску било је из разних делова дотадашњих српских земаља, било је и разног друштвеног и економског положаја. То је од велике важности да се утврди, па ћемо овде довести у помоћ научника који се тиме цео живот бавио и задобио светски ауторитет.

Јован Цвијић пише у својој капиталној књизи о Балканском полуострву (54):

Стр. 236: «Српко становништво у јужној Угарској чинили су, поред народне масе, многобројни трговци и занатлије, поглавито пореклом из косовско-метохијских вароши».

Стр. 240: «Становништво панонског типа, састављено великим делом од балканских досељеника, нарочито динарских...»

Стр. 247: «У сремско-банатском веријетету, који је врло близак славонском... осим Срба који су пореклом са Косова, Метохије и из Северне Србије, обухвата и досељенике из Босне и Херцеговине, па чак и Далмације. Познато је нпр. да су се 1774. многи Срби из Далмације населили у околини Митровице, Голубинаца, Сурдука и Доњих Петроваца и око Карловаца, у Срему...»

Разуме се да је ту требало преоријентације у сваком погледу. Брђани су дошли у равнице и обрнуто. Морали су живети у заједници са другим верама и другим језицима (народностима), за које махом нису знали ни да постоје. Чим би оружје умукнуло морали су да мењају и занимања. Многи посташе и бродари и то славни бродари (тз. шајкаши).

Немачки «знатни путописац и географ» Јохан Георг Кол (рођен у Бремену 1808, умро 1878) писао је 1872. говорећи о карактеристикама Народа Европе (75, стр. 77):

«Као на Јадрану, тако су се исто ови потомци српског народа укрцали на лађе моћног Дунава и овде постали један од најважнијих бродских и трговачких народа Дунава. — Они су овде, на целом току од Пеште до

Дунава одузели овај занат Маџарима који су слабо расположени за трговину и бродарство ...»

После је дошло до таквог амелгамисања, таквог уједначења, такве «интеграције» српског становништва у Угарској да то преставља чудо. О томе смо поближе говорили у књизи «Српска Војводина...» (65, стр. 44 ид.).

VII.

У тој истој књизи ми смо констатовали како је Панонска низија била у извесним периодама изразито српска, па смо навели и цео низ страних писаца који то потврђују (65, стр. 46 ид). Овде само два-три податка којих тамо нема.

Барон Черниг (70, III, 133) наводи један преглед власника земљишта у Бачкој пре доласка Немаца, тврдећи он сам да су «првобитни власници били највећим делом Срби». И заиста. од 31 лица ту наведеног нема ваљда ниједног Несрбина. Четири имају имена са завршетком на ски: Дудварски, Међански и два Брановачка. 19 на ић: Антоновић, Чокић, Илијовић, Мириловић, Војновић, Карапанчић, Нинчић, Шарић, Ђуришић, Јеремић, Аврамовић, Каракашевић, Рунић, Николић, Ђукић, Николетић, Радишић, Тешић, Милиновић. Остали су ови: два Зако, Јован Егри, Остоја Кубура, Георгије Голуб, Игњат Вучо. Само за Груба Чанади може бити сумњиво које је народности. То је било крајем XVII века.

Да су још половином прошлог века и Бачка и западни Банат (тзв. српски Банат за разлику од румунскога) били претежно српски, детаљни и прецизни подаци налазе се такође код тада најбољег етнографа Аустрије барона Черкига (70), спацијално у првом тому стр. 59, као и претходне и накнадне стране. Нећемо то преносити из више разлога: Што то данас има само историјску важност. — Што поскупљује само дело. — Што су код њега сва места означена маџарским називима (или бар већина), па је веома тешко пронаћи српске називе. Да је неопходно, и то би се учинило. Доста је цитирати тачна места код Чернига за оне који ће то питање некад још детаљније проучавати.

Мало пре цитирани немачки географ Ј. Г. Кол писао је 1872. у књизи цитираној под 75, стр. 77:

«Читаво становништво јужне Угарске од Пеште надоле има да се сматра као претежно српско...»

Познати аустријски политичар и политички писац (лични пријатељ Франца Фердинанда) Теодор фон Сосноски, мада је мрзео Србе, оспоравао је тачност мађарске статистике у погледу броја Срба, сматрајући да је смањен, тј. да је број Срба у Угарској био далеко већи почетком овог века него то званичка статистика приказује (76, I, 357).

У Мађарској је 1890 нађено округло 495 хиљада Срба, а 1900 свега 434 хиљаде. Сам Сосноски сумња у исправност ових бројева, јер се толико смањење не може логично оправдати. «Можда се опадање може тиме објаснити да су многи Срби код пописа изјавили, из обзира опортунитева, да мађарски «најрадије говоре», а да се ипак нису одрекли своје народности».

У II књизи истог дела (под 76) Теодор Сосноски пише да је у ужој Угарској број Хрвата тако мали, да се њима као нацији уже Угарске не може у књизи ни пажња поклонити (док о Србима има веома много података). Добро би било да су то прочитали лондонски дефетисти који су још и Суботицу признали Хрватима.

VIII.

Једно је неспорно: Срби су насељавали пределе данашње Војводине (и друге још подаље, али се овде на Војводину ограничавамо), Срби су их насељавали и пре најезде Турака у те крајеве, и за време турске власти, и по одласку Турака. Често су сачињавали већину становништва, понекад практично цело становништво великих области данашње Војводине. Њихова презенција је ту вековна. Прошло је много више од пет векова да Срби ту живе и заливају знојем и крвљу те области. Приватна узукапија је на једном земљишту које се држи доброхотно (бона фиде) 30 година. Ми етнички држимо Војводину и 530 година. И правни је основ једнако јак као и војни, и политички, и морални (убиства Срба за време мађарске окупације у последњем рату).

Аустрија је у XVIII веку насељавала тамо Немце, Угарска у XIX веку Мађаре и ти су предели били национално јако ишарани. Данас понова

добивају изразит српски карактер (о томе потанко у књизи «Српска Војводина и њене мањине», 65).

НАСЕЉАВАЊЕ СЛАВОНИЈЕ СРБИМА И ЊИХОВО РАЗМЕШТАЊЕ

I.

Ни у Славонији није канда било Срба до XV века, али није било ни Хрвата. Ту су живели стари Славонци национално још недефинисани, и разни нанос странаца. Отада пак, од XV века, Славонија добива све више Срба и српски етнички карактер.

Истина, има озбиљних писаца који тврде да су Срби живели у Славонији више од хиљаду година, још пре најезде Мађара. Има и мађарских писаца који то тврде, и које ћемо доцније цитирати. Овде ће се навести некад најпризнатији аустро-угарски етнограф барон Карл фон Черниг.

Барон Черниг у свом веома детаљном опису Етнографије Угарске (70) наводи на стр. 261 и даље «народе на које су Мађари наишли» у пределима које су првобитно населили. У јужној Угарској, у Хрватској, Далмацији и Ердељу не спомињу се Срби, али у тзв. Доњој Панонији са Сремом, доцније названој Славонија наилазе Мађари на многе народе, првенствено Словене (Србе, Хрвате, Словенце и Бугаре), затим Франке, Лонгобарде, Гепиде, Влахе и Грке». Пре свих других на Србе!

Поред свег угледа барона Чернига ми нећемо да своја излагања базирамо на томе. Нама ће бити доста ако докажемо да се Срби у Славонији бар пет векова налазе, да су били звати и добродошли, да су земљу учинили својом.

Ми ћемо прво пренети неке податке из књиге «Спорни предели» (67) и додати неке нове. Детаље нећемо преносити из те књиге. Кога интересују, може их тамо наћи.

Историчар Алекса Ивић, који је више од икога испитивао насељавање Славоније и Хрватске, писао је (77) да је «Још под деспотом Стефаном и под његовом мајком деспотицом Јеленом насељавано је на деспотском имању српско становнигитво. Кад Турци освојише Срем, у Славонију се повукао и негдашњи сремски војвода Радослав Челник, и становао је у славонском граду свом Небојцу. Славонске Србе спомиње и Павле Бакић више пута

током 1536 у својим преговорима о заједничкој акцији Срба и Аустријанаца против Турака».

Сам проф. Константин Јиречек каже (5, III, стр. 227) на акта саопштена од Ферменџина да су «већ 1437 године становали многобројни „Расциани" у Срему и Славонији, између Саве и Драве». То је заиста Славонија у ужем смислу, јер после Драве долази тек Срем.

Ипак, тек од пада Деспотовине може се говорити о српским агломерацијама у антропогеографском смислу. Тада тек наилазе масе Срба као и у осталој Угарској (Славонија је била интегрални део Угарске, чак Угарске у ужем смислу). Мађарски историчар Карачоњи каже (78, с. 19): «Славонија је до краја XVII века била верно одана Угарској, која јој је оставила језик». Мађарски историчар Јанош Ашбот (1845—1911) каже на једном месту (79, стр. 48): «Данашња Славонија је предео старих угарских жупанија. Стара Славонца лежала је тамо где данас Хрватска лежи. ..»

Да су Славонију Срби почели насељавати одма по паду српских слободних држава, износи и Грујић. «У тој области почели су се насељавати православни Срби још XV века, а нарочито у првој половини XVI века, пре него шо су је Турци заузели». (Рад. Грујић, 80).

Једнако као у Хрватску, тако је и у Славонију многи српски живаљ дошао са Турцима, али нешто доцније него у Хрватску, углавном крајем XVI и почетком XVII века, каже Радонић (81, стр. 44).

Алекса Ивић пише даље (77, стр. 4): «Тек после пада славонских градова под Турке убрзало се насељавање Срба у Славонију. Турци су затекли Славонију празну, свет се разбежао, а много их је изгинуло бранећи земљу од непријатеља. Турци су освојени део Славоније били поделили на два санџака (пожешки и пакрачки — доцније зват цернички). Да би оснажили границу и обезбедили своју власт, непрестано су насељавали у оба санџака Србе из Босне и Србије»

Још пише Алекса Ивић (77, стр. 5): «Временом је јако нарастао број Срба, те, кад је 1557 обновљена Пећска патријаршија и кад је донекле било сређено

стање у српској православној цркви, основана је и српска пожешка епископија за славонске Србе са седиштем у Ораховици...»

Насељавање Славоније Србима продужено је и даље, кад су Турци морали ову покрајину да напусте. И опет исти разлози насељавања Срба: пусто земљиште и потреба за борцима, за браниоцима тога земљишта.

Ево шта каже о томе Алекса Ивић (77, стр. 96): «Године 1689 пала је сва Славонија под Аустрију, али су они крајеви у којима су дотле Турци господарили слабо били настањени. Да би попунили проређено становништво, населе у њих аустриски генерали на 6000 Срба које доведоше са обале реке Мораве и из околине Ужица» ...

«Даље ратовање изазвало је и нове сеобе српске. У мају 1690 уселио је генерал Капрара Србе у Мославину, а нешто раније нападе хришћанска војска Доњу Тузлу, убије тамо 300 Турака и, крај великог плена, изведе из Босне 1500 Срба, те их настани у Славонији ...» (стр. 96).

«Несрећа која потера аустриско оружје 1690 проузрочила је Велику сеобу Срба из Турске у Угарску и Срем под патријархом Чарнојевићем».

Фердо Шишић пише (82), говорећи о рату против Турака крајем XVII века: «За овога рата пресели се из Србије с патријархом Арсенијем Црнојевићем 1690. у Срем и Славонију велико мноштво Срба, увећавши тако број оних који населише још раније вараждински и карловачки генералат, Лику и северну Далмацију за турске окупације...»

Аустријски «статистичар» Хицингер, говорећи о разлозима за образовање Славонске војне границе (83) каже да је цар Леополд I то одлучио «да би освојене земље боље обезбедио, да би појачао војне снаге против неверника, да би усељеним Рашанима то земљиште учинио својскијим (више својим, ближим, ЛМК), да би спречио бежање на ону страну... укратко да би образовао живо предзиђе против Османске царавине...»

Познати немачки слависта, последњи ректор Немачког универзитета у Прагу, Герхард Геземан, писао је у једној студији о српској литератури, између ратова, да су «великиројеви из Македоније и Старе Србије прешли највећим делом у аустријске и угарске јужне граничне пределе и као

земљорадници, трговци и славна гранична војска србизирали опустелу Славонију и Војводину...» (84).

II.

По питању насељавања и етничке припадности Славоније успело нам је да пронађемо мишљења неколико истакнутих мађарских научника, који су тај проблем присно осећали (Славонија је вековима, као што смо видели, била интегрални део уже Мађарске) и који у питању националног спора између нас и Хрвата могу бити објективнији него и ми и Хрвати (као заинтересоване стране).

У првом реду ћемо цитирати Салаја Ласлоа (читаоцима је јамачно пало у очи да ми увек Мађаре наводимо прво по презимену па онда по имену; то је код њих правило, али само код њих од свих европских народа).

Салај Ласло (Ладислав) био је мађарски историк, кодификатор и политичар-публицист. Рођен у Бидиму 1813, умро у Салцбургу 1864.

У својој књизи «Уз мађарско-хрватско питање» изашлој четири године пре Аустро-мађарске нагодбе (85), он пише:

«У речене три жупаније (Пожешкој, Вировитичкој и Сремској живели су највећим делом Срби, већ пре турског времена, а још више за време турске владавине, јер су Славонци и Мађари своја насеља у масама напустили. Отуда је дошло да на многим географским картама које су се појавиле у средини XVII века нарочито област Срема и Вуковара носи назив «Рашани», «Раци». После поновног освајања (мисли на ослобођење од Турака, ЛМК), овај је предео био само ретко насељен. Па ипак остаци старог српског становништва појачани су новим српским колонијама. (Баш се у то време појавило дело Сентивањија, и онда се не смемо чудити да он те три жупаније назива Рашком...)» (Он овде мисли на мађарског писца, језуита Мартина Сентивања — Szentivanyi Martin, ЛМК).

Сам др. Салај тврди, да су при појави Турака побегли из Славоније не само Славонци, него и његови Мађари. Зато му пре треба веровати оно што о Србима саоштпава.

Мађарски историчар Талоци Лајош, који је погинуо 1917. као цивилни адлатус гувернера окупиране Србије где је намештен био као стручњак јер је проучавао само прошлост Балкана (специјално Босне) пише у једној својој студији о арбанашкој диаспори (86): «По одласку Турака, земља између Дунава и Саве, предео жупанија Вировитица и Вука, као и Срем, беху заиста табула раса» ... Систематског насељавања, није било «Балканске масе» су наилазиле под оружјем и стално мењале седишта. Било је међу њима трговаца Грка и Куцо-Влаха, али «и имућних Раца». И у примедби писац објашањава да тај назив долази од порекла становништва, да није ни најмање «деспектирајући» (омаловажавајући) или «подругљив». «Раци су сачињавали главну масу оружаних лица, народ тај је сам себе звао Срб или Хришћанин, званични кругови су их, високо-учено, називали Славено-Илирцима».

Драгоцени су ови подаци Талоција у књизи која има иначе и антисрпску тенденцију. Срби су долазили наоружани, неки међу њима као «имућни». Није то био баш «балкански нанос», како тврде хрватски фалсификатори.

Талоци пише даље: «Од 1690 до 1750 придолажаху полако увек нови елементи: Срби, Босанци, Херцеговци, даље Власи, Арбанаси и Грци помешано. Иако је Београдски мир 1739 утврдио да Турци не смеју своје поданике гонити из земље, ипак је трајао овај огањ селења и постао је био... хроничан код хришћанских елемената».

Главни гро усељеника сачињавали су «Срби, Босанци и Херцеговци». Талоци их дели овде по покрајинама из којих су долазили: јасна је ствар да су етнички то све били махом Срби.

Мало пре цитирани мађарски историчар Карачоњи Јанош, каноник у Великом Варадину и професор црквених дисциплина, (рођен у Ђули 1858, умро ?) говори у својој студији о «историјским правима мађарског народа» за време решавања о миру са Угарском 1919 (78, с. 16):

«Славонију су прво пустошили Срби са Турцима од 1389 (?) до 1406. Турци су продужили пустошење од 1458 до 1526. Тако је овај предео малопомало остао без становништва. Онда, испочетка спораднично, а доцније, после 1526, бројнији ројеви Срба названи Рашани уселили су се (у

Славонију), и у почетку XVII века, као и у почетку XVIII века, ова област је звана Мала Рашка».

То пише један мађарски научник који је имао за циљ да докаже мађарска историјска права на Славонију!

III.

Кад тако ствари стоје, није ни чудо што нико скоро у XVIII и првој половини XIX века није Славонију сматрао хрватском. Једва је неко видео спорадичне Хрвате у њој. То вреди за научнике (географе, етнографе, слависте итд), то у већој мери важи за путописце из тога доба или стране писце који су у Славонији живели. Сви ови писци су или истицали славонску одн. шокачку посебност или су Славонце и њихову земљу проглашавали рацким, «влашким», «илирским», српским. Да, веома често изразито српским. Све смо ми то детаљно изнели у књизи «Спорни предели...» (67) и заинтересовани могу ту наћи потребне доказе (стр. 463, следеће и претходне).

Овде још само неколико доцније прикупљених туђих мишљења и извештаја.

Познати католички прозелита и усташа монсињор Крунослав Драгановић у својој студији о конверзији католика, стр. 597, наводи једно писмо загребачког бискупа Петретића из год. 1662 (89) у коме се жали да шизматици «за себе присвајају целу земљу између Саве и Драве, тврдећи да им је Крањ дао у апослутну власт». То је латинско писмо. Ту се наводи и једна порука православног владике Станисављевића својој пастви у којој стоји «Ми смо господари између Сава и Драве». Она је дата на немачком тобоже према писму генерала Хербертштајна. Оба ова документа треба да су претходно била објављена у католичкој «Богословској смотри» за 1930. коју ја немам.

Мон. Драгановић још живи у Риму, док је бискуп Петар Петретић живео од 1610 до 1667. Написао је једну књигу на латинском о усељавању «грка» (мисли на веру) у Славонију и њихово одбијање католицизма.

Већ цитирани немачки историк XVIII века Аугуст Лудвиг Шлецер (23) говорио је у својој Историји северних народа посебно о историји Славоније, а

посебно Хрватске. За Славонију каже да «лежи између Саве и Драве», да је једно време била подељена на Горњу и Доњу Славонију «од којих је прва део Хрватске». Друга је г. 1746. понова спојена са угарском државом. Становници су, према Шлецеру, и Срби или Раци, Хрвати и Власи, поред неколико Немаца и маџарских колонија».

Говорећи о подели Словена на поједине народе и племена, на страни 237 описује «Илирију» и њене народе. На прво место ставља «Славонце, који су са Србима и Рашанима спојени у један народ, а помешани су и са нешто Маџара и Немаца; они настањују Славонију...»

Велики бечки слависта, Словенац Бартоломеј Копитар, рођен 1780, умро 1844, писао је, приказујући неку Словенску Етнографију из 1811. ово о Славонцима (90, I, с. 133): «Славонци су остаци првобитних Винда (Словенаца, ЛМК), који су после поновног преузимања ове земље од Турака помешани са колонијама Срба, тако да српски језик преовлађује».

На другом месту у истој књизи пише да је Славонија «после турских пустошења понова васпостављена помоћу нових Срба».

У једном писму пише Копитар Добровском: «... Тек од Фердинанда I и Леополда I почео је да се употребљава географски назив Хрватска и с оне стране Купе. Чак ни Константинова pars Chrobatorum quae Illyricum et Pannoniam occupavit нису према Крчелићу садашњи Хрвати, него Истрани... Славонци су српски насељеници и говоре «крух» и «брез» место «без» право крањски (91, 286).

Копитар пише Добровском 24 априла 1811 (92, 641): «Хрвати у Панонији, који су се одвојили од Хрвата у Далмацији, не могу да се траже у Славонији, Штајерској и Крањској, него, по самом Крчелићу, у Истри и у Хрватској јужно од Купе...»

Пруски (шлески) путописац Јохан Наигебург, рођен 1783, умро 1866 у Бреслави, теолог, правник, неко време конзул на Балкану, писао је пре 110 година у својој књизи о Јужним Словенима (93):

«Земља која је, услед дугогодишњих турских ратова била сасвим опустошена сад је (са становништвом) из Србије опет настањена и житељи су војнички организовани».

Немачки географ и етнограф Вилхелм Хофман, пише пре сто година у својој географској Енциклопедији» (94) под насловом «Славонија»: «Први Славонци или Славини који су се ту у VII веку населили истребљени су највећим делом турским ратовима и турском владавином. Главни део становништва састоји се од Срба који су под Леополдом I, од 1690, наовамо, досељени. Остали, мали део, то су Немци затим Маџари и Цигани, насељени под Маријом Терезијом и Јосифом II.

Становници зову своју земљу Славонија, себе Славонац, али Славонац из Пожеге назива се посебно Шијак, а Сремац Шокац. Сем тога, припадници грчке цркве зову се Срби, док их њихови католички земљаци зову Власима а Маџари Рацима».

У географско-етнографском часопису «Глобус» који је излазио друге половине прошлог века у Немачкој и који је уживао светски глас, изашао је 1870 један путопис о Славонији и Војној Крајини. Он је непотписан, што значи да потиче из пера једног од уредника, који каже да је и раније више пута те пределе обилазио. (87).

Писац налази на југу Угарске углавном Србе или «разна српска племена» (стр. 1). Цени их у целини на 5,200.000 душа (укупно са слободним државама). «Они ће, сасвим сигурно, играти некад улогу. Не може да се спори да у њима почива добро зрно и да су у много чему напредовали.»

Говорећи посебно о Славонији, писац спомиње «српску задругу» (стр. 18), «српску жену која је радна» (19), јер «као код свих јужнословенских народа, и код Срба жена врши заједно са мужем све мушке послове». Кад говори «код Срба», писац мисли на Славонију. — «Пауперизам и пролетаријат су код Срба непознати» ... «Западноевропски комунист треба да повиче: Узмимо Србе за углед» ... «Ако Срби — у Славонији, у Војној Крајини, у Кнежевини хоће сасвим да уђу у ток XIX века... онда мора и њихова задруга да отпадне или бар да се јако измени ...» (стр. 20).

Стр. 36: «Две миље даље према југозападу од Гарчина лежи Брод, где сам ја достигао Саву, баш управо српску реку...»

Бискуп Штросмајер пише 1870, лондонском листу «Таблет» поводом неких «инсинуација Тајмса» и каже да «је дао саградити велику катедралу на територији, чија већина становништва припада Грчкој цркви».

У компендију немачкој географа фон Кледена (74, I, 765) стоји о народности становништва «Краљевина Хрватске и Славоније» да су три четвртине Хрвати «који су готово само у Хрватској настањени». а скоро четвртина Срби «који готово само Славонију настањују». Он говори посебно о Војној Крајини (књига је изашла пре «утеловљена» Крајине Хрватској), тако да се подаци за «краљевине Хрватску и Славонију» односе на њихов «Провинцијал». У славонском Провинцијалу фон Кледен види скоро само Србе, у хрватском скоро само Хрвате.

Познати француски географ Елисеј Рекли (1830—1905) писао је у својој Општој географији (95): «У правој Славонији, њени становници, иако су једини који носе име Славена, заједничко за целу расу, одбијају ово означавање, које су у свим западним језицима начинили синонимом роба (ле склав), и више воле да узму назив Срба, који означује слободан народ». (... et preferent prendre le titre de Serbes, qui est celui d'un peuple libre).

IV.

Читаоци су запазили да су цитирани маџарски писци Славонију називали Рашком; или сву, или — чешће — један њен део. Има и других, читаво мноштво, писаца разних народа који су тај назив за Славонију употребљавали. Сви су они наведени у књизи «Спорни предели...» (67, стр. 452, 471-474), па нећемо понављати: већ ћемо навести само неколико нових. Извесни писци кажу и Мала Влашка место Мала Рашка, што претставља сасвим поуздано синоним.

Овај израз «Мала Влашка» потиче од Турака (88, 57) који су тако звали велики део Славоније куда су сами хришћане насељавали из Србије и Босне. Они су их звали Власима. После су тај израз прихватиле а аустријске власти,

преводећи га на латински са Парва Валахија, али понекад, и још чешће, Парва Расциа (изразе које Турци нису употребљавали).

Да су у «малој Влашкој» живели Срби одн. Рашани ево доказа у једном извештају пуковника барона Нехема из Осека априла 1706, где стоји да су се «побуњени Раци у Малој Влашкој сами добровољно распустили» (немачки оригнал код Грујића, 88, с. 58).

Етнограф аустријски Карл фон Черниг пише у већ више пута цитираној књизи (70, II, 160, аднот.): «Такозвана Мала Влашка не сме да се тражи у Влашкој, која није ни била у поседу Леополда I, него у Славонији, где се један део Пожешке жупаније звао Мала или Црна Влашка, јер су ту становали тзв. «Власи» (тј. досељени несједињинени Срби и Босанци)«. Спомиње претставку патријарха Арсенија Чарнојевића да би се царске привилегије прострле свуда где Срби живе, па и у Славонију «и ову Малу Влашку» (et in hac Parvam Valachiam; et partem Slavoniae signanter autem Parvam Valachiam).

Најбоље се то запажа и најсигурније изводи из географских карата одређеног доба. Ми смо многе изводе те врсте приказали у реченој књизи (67). Сад још неке.

Хрватски историк Фердо Шишић саопштава (II, 164) да је на једној карти Угарске издатој у Амстердаму 1572 ид Волфганга Ланца сав исток од Валпова и Ђакова називан Расција.

И на карти Угарске издатој г. 1701 у књизи «Театрум Еуропеум» пише преко целе територије Славоније и Срема Расциа унд Рацен (Rascia und Ratzen).

Ја сам видео сам на две карте репродуковане 1932 према фотографијама карата из Библиотеке Св. Марка у Млецима (96). Једна је од Ђакома Гасталдија из год. 1560 (колико сам ја разумео). У збирци носи наслов: Балканско Полуострво и Панонска низија. Лепо се запажа источно од Пожеге па до Вуке и иза ње, размакнутим (великим словима, реч Расциа (Rascia). Друга мапа носи наслов «Нов опис Далмације и Хрватске«, као и годину 1565. Потиче од Феранда Бертели. Он предео око Пожеге назива Рашани на

латинском, а источно од њега, западно од Срема, на немачком (Rasci, Ratzen). Вероjатно jе то понављање истог назива на два jезика. У сваком случаjу, непосредно после битке код Мохача, велики део Славониjе jе називан Србиjом (Рашком).

Већ цитирани католички прозелит монс. Драгановић се жали у своjоj књизи (89, стр. 592) да су (не прецизираjући кад) «католици били потпуно или готово потпуно ишчезли из тзв. Мале Влашке (околина Пакраца у Славониjи), у Кордуну, у Лици, Северноj Далмациjи и у Босанскоj Краjини». Он признаjе, као што се види, Малу Влашку и потврђуjе да у њоj ниjе било католика за лек.

V.

Изгледа неоспорно да jе два-три века Славониjа била претежно насељена Србима православне вере. Тада долази иновериjа, разуме се скоро искључиво католичка, коjу импортираjу и плански насељуjу власти бечког ћесара. Међу њима има подоста лица српског, штокавског jезика, коjи су се, то се мора признати, дистанцирали од православних Срба и, изузев поjедине случаjеве (као нпр. Брлиће у Славенском Броду), нису признавали као Срби. Али су се они jасно и недвосмислено дистанцирали и од Хрвата.

Католици Славониjе нашег jезика звали су себе Славонцима и, jош чешће, Шокцима, никад Хрватима све до прекретнице овог века. То смо ми на другим местима поближе описали (67). Али jе међу католицима било и много иноплеменика, па се чак таj броj све више jачао. После ослобођења Славониjе од Турака насељено jе ту доста Немаца и Мађара, па jе та пракса продужена и даље.

Хрватски историчар Фердо Шишић пише (82): «Немци населише неке градове у Славониjи, и то као обртници и трговци или као официри и чиновници. Мађара jе било по неким славонским селима (делимично jош из турског доба), а Арбанаса (Клименте) од 1737 само у славонским краjишким селима Никинци и Хртковци».

Најбољи хрватски статистичар пре Првог светског рата Јосип Лакатош (рођен 1884) пише, говорећи о старим маџарским колонијама у Хрватској (97, с. 40):

«Но све те мађарске колоније, та мађарска насеља једва би се била одржала, окружана са свих страна са страним им, хрватским и српским елементом, да није било каснијег досељивања и насељивања Мађара. Баш на онај исти начин, на који су настале по Славонији многе њемачке колоније, настале су и ове мађарске. Многи наиме властелини, у оскудици, и потражњи за радном снагом, да узмогну обрађивати своја велика имања, насељивали су на тим својим имањима сад њемачке, сад мађарске, а често опет словачке и русинске раднике. Из ових радничких насеља постадоше с временом села сад мађарска, сад њемачка ...»

У географско-етнографском часопису «Глобус», који је излазио у другој половини прошлог века у Немачкој и који је уживао светски глас, налази се 1870. један опис под насловом «Кроз Славонију и Војну Крајину», где после Осека стоји ово (87):

«... Све што је на југу, све је српско ...» «Међу становништвом налазимо Словене, Маџаре, Немце, Јевреје... Срби, који чине већину... верују у будуће велико српско царство ...»

Стр. 36: Писац налази у Славонији многа страна лица и мисли сасвим природно у њима видети потомке немачких и чешких војника и колониста. «Да, кад би се пришло анализи крви људи у овим пределима ... до каквих резултата би се дошло! Народи поврх народа, са севера или истока нашег континента или из Азије, прелазили су ове земље и борили се за њихов посед. Али су то највећим делом биле варварске хорде, номади, велики у разарању...»

Даље у Славонији, у шумској привреди, налази као «колонисте Немце, Чехе и Пољаке...»

Писац налази у Славонији много Цигана. Описује их на више места и износи много слика о њима (највише слика се на њих односе). «На Вуки

срећемо велику банду Цигана, која није ретка појава у Славонији» ... На другом месту говори о «многобројним Циганима» (стр. 20).

Један путописац Француз, Жорж Перо, објавио је 1875. своја опажања по јужнословенским земљама на италијанском језику (98). Он још тада такође, на страни 14, каже како у Славонији није било људи да обрађују пусту земљу феудних господара, и да су ови «позвали на њихове земље колоније Чеха, Словака, Пољака, па чак и Немаца». Њима су створили услове живота.

Писац иде даље и свуда наилази на Цигане чергаше. Књига је пуна слика Цигана.

Стр. 51: «Код Миковаца улазимо у Војну Границу... После Миковаца налазимо Нојдорф, протестантско село; оно је настањено немачким колонима, који се овде населише, како кажу за време Јосифа II».

Пред Винковце се опет срета са Циганима (стр.54).

Док су Маџари инфилтрирани од централне угарске власти, сами Немци из Војводине бежали су спонтано у Славонију. У једној белешки немачког географског часописа «Глобус» за 1883, страна 46 стоји: «Немци се селе из јужних жупанија Маџарске отпре 20—25 година, а нарочито последњих шест до осам година у предео Саве и источну Славонију. Верује се: због пореског притиска и националног запостављања у Маџарској».

Хрватски статистичар Милован Зоричић (1850—1912), оснивалац званичне хрватске статистике, писао је почетком овог века (99) и публиковао у репрезентативном опису Двојне Монархије (100, с. 217) ово:

«Не узимајући у обзир појединачне колоније маџарских и немачких усељеника основане пре сто или нешто више година, изгледа да спољне сеобе већих размера могу да се ограниче на последњих 30 до 40 година. Усељавања су канда прво обухватала жупаније Вировитичку и Сремску, да би се после проширила и на Пожешку... У обе прве жупаније ради се искључиво о досељавању из Угарске (првенствено Немаца, затим Маџара, Словака и Украјинаца), док су Пожешку жупанију заступали при усељавању највише становници Чешке и Моравске (махом Чеси по народности, у мањем броју Немци)».

Колонизација Славоније страним елементима вршена је, као што се види, и кроз цео XIX век, чак у појачаном опсегу. Бројне односе намеравамо дати у следећој књизи. Ипак, потпуности ради, рећи ћемо да је при последњем попису пре Првог светског рата (101) било у Пожешкој жупанији свега 79% лица српскохрватског језика, а у Вировитичкој ни пуних 70%, и то без Осека (који је био слободни краљевски град ван територије жупаније). Од тих лица је велики део био православни (дакле српски). Иначе су странци били свуда и њихов је језик одзвањао у свим крајевима Славоније.

Тај когломерат народа, међу којима пре 200 година није уопште било Хрвата, успели су Хрвати да учине својим, да земљу кроатизирају. Прво су Славонце и Шокце прогласили Хрватима, затим постепено асимилирали све католике без обзира на језик и народност, напослетку су побили све Србе којих су се могли домоћи. И тако је Славонија испала «хрватска»!!!

Данас је Славонија, бар на папиру, толико кроатизирана и Срби сведени на тако мали проценат да не могу више постављати своје националне прохтеве на ту територију (сем на делове Срема који су сасвим неправо придодати Хрватској). Али за прошло време, како су гласиле претензије Срба, показује, са много разумевања, нико мањи него хрватски политичар Већеслав Вилдер, који је ту скоро писао (102, с. 35):

«Први који је повукао црту поделе између Срба и Хрвата, ударивши је, али не по вери, негде источно од Пожеге, био је Јован Раић, који је иначе био присташа народног јединства и добар југословенски федералист. Он то није урадио да поцепа народ, а то је било године 1800, дакле кад је осамнаесто столеће већ било на измаку».

VI.

Срби су запоселі били углавном војне делове Славоније, њену Крајину или Границу и живели су скоро искључиво по селима.

Нека нико не мисли да су у варошима живели Хрвати. У великој мањини су били чак и Словени уопште. Ту је живео сваки могући милет.

Пево само неколико доказа. Поменути француско-италијански путописац Жорж Перо каже са Осек 1875. (98, с. 11):

«Ако желимо да класифицирамо становништво по раси, ту су Јевреји, Немци, Мађари и Словени... Често се виде улогороване код градских врата банде полуголих Цигана...»

Неколико година раније је писао један Немац, опет као утиске свога пута «кроз Славонију и Војну Границу» (87):

«У Осеку влада „вавилонско смјатеније јазиков”, говоре међу собом „српски, мађарски, немачки”. Град је у ствари у близини језичне границе».

Још је 1910. било у Осеку 38% лица са немачким матерњим језиком, 12% са мађарским итд. Лица са «хрватским или српским језиком» било је испод половине (47%), од чега на Србе долази 8 процената. Хрвата је једва било више него Немаца (101).

Као и у Загребу, тако су и у Осеку радила само мађарска и немачка позоришта у XVIII и првој половини XIX века. Прва претстава на српском језику је изведена у Осеку 1861. године и то од глумаца Српског народног позоришта новосадског. Тек је 1907. основано у Осеку «Хрватско народно казалиште», које је уживало сву потпору власти, па се ипак веома тешком муком одржавало.

Сад да пређемо на неке друге градове и варошице. Мало пре цитирани путник кроз Славонију 1870. (87) каже за Врпоље (с. 35):

«Први изглед који добих пре мога доласка у Врпоље, беше цигански логор, који потсећа на вигвам Индијанаца...»

У једном опису Пожеге и околине, у немачком водећем листу за «Иностранство» из 1837 стоји за Дарувар (103):

«Дарувар грофова Јанковић, основан у другој половини XVIII века у Подборју (име је мађарско, где дару значи ждрал, а вар тврђава; ждрал се налази на грбу грофова Јанковић). Њено становништво, чији број већ прелази 3000, састоји се од мешавине Мађара, Немаца, Француза, Италијана, Хрвата, Срба итд...»

Неки професор је писао 1882. у географском часопису «Глобус», дакле 45 година доцније, скоро исто (104):

«У Дарувару постоји жив саобраћај преко целе године. На тргу пред купатилом стоји свакодневно приличан број кола. Ту се врте Хрвати, Немци, Славонци, Чеси и Маџари, јер, као у самом месту, и у околини је становништво мешовито ...»

Сад већ писац ставља Хрвате на прво место, али, поред њих, спомиње Славонце, као нешто засебно. Кажу да се људи поздрављају са «Помоз Бог» а одговарају «Бог помогао».

За Пакрац стоји у цитираном путопису из 1837 (103):

«Пакрац сачињава, једнако као и Дарувар, главно место једног грофовског спахилука Јанковића од 60 села. Трговиште броји у 500 кућа око 1500 становника, од којих су трећина Срби».

Међутим Јан Чапловић, Словак, који је више година живео у Пакрацу, каже да прву деценију прошлог века, дакле 30 година раније:

Носпорно у Пакрацу има, по моме сопственом сазнању, више Срба него католика». На стр. 40, мало подаље, каже: «Пошто је варошица скоро за две трећине српска», (то има и три православне цркве).

Наигебаур је у свом опису јужнословенских земаља 1851. казао да у Винковицима има 6 хиљада «Срба и Хрвата». Србе је ставио на прво место (93).

У једном приказу градова Пакрац и Липик у «Глобусу» за 1882. стоји (105):

«У Липику је становништво помешано: поред домаће деце (!) овде станују Чеси и нешто Маџара».

Да завршимо са речима Јована Цвијића (54, II, 246): «У Славонији је мали број вароши, и то само са по неколико хиљада становника. У њима знатно место заузимају Немци и Јевреји, али су их Хрвати готово већ похрватили». Тако постаје хрватски народ!

НАСЕЉАВАЊЕ СРБА ПО ХРВАТСКОЈ И ГОРЊОЈ «СЛАВОНИЈИ»

I.

Под Хрватском ће се овде разумети јужни предели доцније Хрватске и Славоније, који ће после сачињавати Војну Крајину (Војну Границу или само «Границу») а под Горњом Славонијом три северне жупаније Хрватске које су биле претежно насељене Словенцима. То са правом Славонијом, о којој смо малопре говорили, нема никакве везе.

Најпризнатији етнограф и статистичар Аустрије средином прошлог века, барон Черниг, писао је 1859 (109):

«Словеначко племе је сачувало мање отпорне снаге него остала словенска племена, па је на северу према Немцима, на истоку према Хрватима изгубило терена. Цео данашни предео Провинцијске Хрватске припадао је некад Виндској (словеначкој) Крајини и био је настањен Словенцима, који су се ту постепено кроатизирали (похрватили) и развили у један мешовити народ Словено-Хрвата. Он, уосталом, бар етнографски, стоји ближе Словенцима него Хрватима» .

Хрват проф. Дворниковић пише (106, 642):

«На хрватско-кајкавско подручје хрватско име било је тек после турских ратова пренесено из старих чакавско-хрватских средишта. Дотада су кајкавски Хрвати називали свој језик „словенским”... Кајкавско-хрватски историк Јурај Раткај из XVIII века назива свој загорски кајкавски језик „словинским” а сам народ „нашим Словинцима”».

II.

У тој Хрватској није било Срба све до половине XV века, бар није било преосталих и свесних Срба. Адам Прибићевић (1880—1956) пише (107, с. 19): «Пре освојења Босне 1463 г. није било ниједног Србина од реке Врбаса до Велебита и Крањске границе».

Сасвим апидиктички не треба примити ова тврђења Адама Прибићевића, већ кум грано салис. Било је и раније Срба по Хрватској, не баш сасвим залуталих, али се заиста временом од њих изгубио сваки траг.

Најбољи хрватски историчар Фердо Шишић каже у својој Историји Хрвата (немачко издање, 108, с. 130) да су још за време Томислава (у почетку IX века), кад је Симеон бугарски заузео био српске земље и заробио Часлава Хлонимировића «многи Срби нашли у Хрватској своје ново обитовалиште» (neue Heimstatte). Мисли да су то били Срби из Босне и позива се на Порфирогенита (ст. 158). То је било око 924. године.

Врло вероватно су те српске избеглице остале у Хрватској, али су се изгубиле у мору хрватства, тако да о њима није остало трага иако Шишић говори о «многим Србима» (viele Serben) вероватно из Босне. То је само доказ више губитка диаспоре (о чему се засебно говори у овој књизи).

Други, нешто старији хрватски историк, Вјекослав Клаић пише (16, с. 33):

«Цар бизантски нарочито спомиње како је српски велики жупан Захарија с једним дијелом свога пука морао год. 924 бјежати у Хрватску, пак додаје да је Србија тада остала готово пуста (кап. 32). Вјеројатно је да се за мало времена опет највећи број србских бјегунаца вратио у свој завичај; но не има двојбе да их је штогођ остало и у Хрватској».

То што је остало, претопило се у друге народе, свакако првенствено Хрвате, и неког доцнијег помена Срба у Хрватској нема. Они су национално ишчезли (мада можда не биолошки).

Кад су, после најезде Турака и напуштања хрватских предела од стране самих Хрвата, надошле масе Срба, они нису у Хрватској и Славонији нашли ни трагове својих евентуалних ранијих сународника. Никаквог континуитета између тих насељавања нема.

Практично, дакле, није било Срба у Хрватској док су постојале српске слободне државе.

Кад су се Турци приближили границама Хрватске, а нарочито кад су допрли до њих, Хрвати стадоше бежати у сигурније крајеве, а граничне

пределе сасвим напустише. То је постала ничија земља, коју су после, и за време Турака и после њихова прогона, насељавали Срби. Овако је трајало деценијама и вековима. Био је са Србима и понеки Влах, али Хрвати називају Власима и све Србе тамо досељене. То је њихово ординарно фалсифицирање, о коме се мора на другом месту говорити. Овде је довољно рећи да су Срби у разним периодима и у разним видовима насељавали некад хрватску земљу. Поједини писци, и српски и страни, више страни него српски, то ће у појединостима описати.

III.

Прво ћемо изнети податке о напуштању земље од стране Хрвата. Али ће ту бити уткани и по неки други подаци који се нису могли одвојити од контекста (о непосредном насељавању Срба, о тобожњим «Власима»; о врстама насељеника итд.).

К. Јиречек пише (5, II, 226): «Кад Турци, од друге половине XV века, почеше провањивати у Хрватску и у источне Алпе, отидоше велике гомиле Хрвата и Румуна (Влаха) из приморских планина у Истру и на Кварнерска острова. Други, опет, Хрвати склонише се оданде у западну Угарску и у Доњу Аустрију, где њихови потомци још и данас живе...»

У своје време највећи немачки историчар Леополд Ранке казао је у својој Српској револуцији (110, с. 8):

«Многи Словени, српског народа, станују сада под Аустријом. Или су они, срећним ратовима, отргнути били турском господству, или су имигрирали у угарске границе из незадовољства или да би избегли претеране муке. Ту они живе у појасевима које су раније пустињама називани, као прва пустиња, друга пустиња како су звати срезови Вараждин и Карловац, или мочваре као она у Глоговици (?), које су учинили плодним, а у исто време добре услуге у борби против Турака извели...»

Леополд фон Ранке је немачки историчар, један од најплоднијих а у исто време најбољих историчара света. Живео је од 1795 до 1886. Он је један од оснивалаца историско-критичке методе и објективног, уметничког

приказивања историје. Био је професор у Берлину и званични историограф Пруске државе.

Сами званични акти хрватских сабора потврђују страховито опустошење хрватских земаља при појави Турака. Тако се Сабор одржан на Цетину 27. априла 1527. и његови сталежи јадају да је «читава краљевина Хрватска, која се назива Хрватска, опустошена и упропашћена», а на сабору 9. септембра 1535. туже се сталежи цару Фердинанду да се «наши кметови безбројно преводе и одводе у земље Вашег Величанства» (111).

Велики слависта Ватрослав Јагић, Хрват, рођен у Вараждину 1838, умро у Бечу 1923, писао је 1867 (112):

«Мноштво старосједилаца хрватских испод Купе и Уне пресели се што даље на сјевер међу Саву и Драву, што изван граница домовине по сјеверо-западној Угарској по Аустрији. Њихова мјеста заузеше затијем бјегунци и ускоци србски».

Академик Стјепан Ившић (рођен 1884) је у једном предавању на «Штросмајеровом дану науке и умјетности» одржаном у оквиру Загребачке академије наука, казао изос. и ово (113): «Хрвати почеше послије нових турских ратова, колико нису пропали у борби, остављати своје крајеве: бјеже племићи, а бјеже и кметови, склањајући се у сјеверније сигурније хрватске крајеве; неки се пребацују преко мора у Италију, а многи одлазе у Крањску, Штајерску, Доњу Аустрију, западну Угарску, све преко Братиславе у Словачку и Моравску до испод Брна да ту туђој господи служе, земљу им обрађају и бране...»

Ившић наводи пресумптивне бројеве бегунаца, што ћемо доцније пренети. Затим каже: «Иако су Хрвати готово у току цијелога XVI вијека бјежали испред Турака, у неколико валова је њихово исељење било бројније...» По А. Молу «једна од главних сеоба је била 1533», он је то утврдио «на основи неких хисторијских докумената».

У својој Хрватској историји издатој пре Првог светског рата пише академик Фердо Шишић (114, II, с. 155) да је «сва сила Хрвата оставила тијеком XVI стољећа угрожену своју домовину, одселивши се у Угарску,

Аустрију и Моравску, а оставивши иза себе неке крајеве нарочито личко-крбавске и Поуње готово сасвим пусте и празне ...»

Професор Шишић је писао даље (114, II, 52) да је крајем XVI века цела краљевина Хрватска била спала на само један «мали кус земље између мора, крањско-штајерске границе, Драве и Ђурђевца, па Чазме и Саве нешто ниже Сиска, онда Купе и Капеле планине», а «пошто је народ ради опће биједе и невоље непрестано хрпимице селио из Хрватске«, спао је био у том слободном делу његов број на минимум. Укупно су «ти остаци остатака некад славног краљевства хрватског» имали три хиљаде домова, а пре тога је сама Крижевачка жупанија имала преко 12 хиљада! (53, II, 105).

Проф. Ј. Х. Швикер је писао, како саопштава «фон Сидланд« У својој књизи о Југословенском питању, II немачко издање (116), ово (115):

«Последица напада дивљих османских чета очитовала се у све већем пустошењу, разарању и расељењу предела непосредно угрожених од Турака. Осећање несигурности која стално расте узело је маха, људи напуштаху у гомилама пределе заузете или угрожене од Турака и бежаху са женама, децом и покретном имовином у туђину».

Јохан Хајнрих Швикер, историк и политичар маџарски (јамачно немачког порекла и писао је углавнм на немачком) издао је веома много студија и књига о Србима у Угарској. Рођен 1839, умро 1902 у Пешти, где је био професор немачког језика. У југ. енциклопедијама о њему нема ни речи!

У познатом Географском Приручнику Г. Кледена, III издање, из 1875, стоји на стр. I, 634 (74):

«У XVI веку се звала Славонијом земља која се сад Хрватска зове. Из тадашње Хрватске, тј. садашње Војне крајине, Хрватског Приморја и дела Турске Хрватске, побегоше Хрвати услед све чешћих упада Турака преко Купе и Саве, и то је био разлог да се стара Славонија назвала Хрватска...

Најбољу илустрацију страха и бежања Хрвата пред Турцима даје њихов признати повјесничар загрижени хрватски историк Тадија Смичиклас (1843—1914): «Права је срамота била да је непријатељ могао онако лагано преко наше земље јурити, као да никога код куће нема» (53, 415).

На другом месту каже исти Смичиклас: «Кукавни народ бјежао је као овце кад се мед ње вуци увуку. Пук хрватски у хрпама на хиљаде прелазио је границу своје отаџбине, да си другде тражи бољу и сретнију домовину» (53, I, 85).

То није био случај само са јужном Хрватском, већ и са северном, која је онда звата Горња Славонија (доцније жупаније: загребачка, вараждинска и крижевачка). Све те три жупаније имају 1543 године само 10.645 домова, 1554 г. још само 4657 «порезних домова«, а 1584 г. једва 3000 таквих домова (стр. 158).

Сам најхрватскији писац Иво Пилар (фон Сидланд) писао је о томе (116, с. 49 и даље):

«Хрватско племство, с кореном ишчупано из својих стародревних седишта побеже од Турака на север и северозапад; његове најбоље снаге беху сталним борбама истрошене. Врло многи племенити родови изумреше, други се иселише у Угарску, где се натурализараше. Само један део отисну се у Загребачку у Вараждинску жупанију, пределе који су били поштеђени од Турака...

Ништа боље него племство прошао је нижи пук... Тако је турски вакат периода сталног исељавања Хрвата у Маџарску, Аустрију и Италију...» (Писац сад наводи сва места куда су Хрвати бежали и где је још 1910. било хрватских колонија).

«При томе ове колоније претстављају само групне миграције, које заправо мање важне изгледају јер су могле да се врше само с времена на време. Многи већи етнички губитак претстављају посебна исељења индивидуа, појединих породица, мањих група од неколико породица, који су се исељавали и кратко време затим етнички били усисани од новог миљеа. Мора се нагласити да је то био најбољи део хрватског народа који се исељењем извукао из неодрживих односа. Махом су то били економски најјачи, који су били навикнути на боље животне прилике; они су побегли. Економски слабији повукоше се у непроходне пределе, удаљене од саобраћајница, и ту су вегетирали...»

Радослав Грујић, историчар и теолог (1879—1955) који је живео до иза Првог рата стално у Хрватској, писао је много о овом проблему, нарочито у књизи «Апологија Срба у Хрватској». У једном малом збивеном предавању, где се налазе главне мисли те књиге, он пише (117, с. 11):

«Југоисточна Хрватска опустела је знатно већ за ових првих турских провала. — Велики део Хрвата поубијали су или похватали Турци и као робље одводили да их населе по унутрашњости свога царства; а многи, који су успели да избегну покољ или ропство, приликом првих нових турских провала напуштали су своја огњишта и бегали преко Драве чак у северозападну Угарску, Аустрију и Моравску, где им потомци и данас живе. Приморци су се, међутим, највише склањали по јадранским острвима и у Италију...»

«Горња Славонија, данашња северна Хрватска, била је тако опустела да је нпр. Крижевачка жупанија, која је пре турских провала имала 12 хиљада пореских домова, већ 1554 спала била на свега 376 таквих кућа. Нешто доцније било је још горе, те је цела Хрватска, са Приморјем, могла опорезовати само око три хиљаде кућа ...» (стр. 15).

IV.

Ми смо се веома опширно задржали на појави напуштања земље од стране Хрвата; цитирали смо многе писце, највећим делом Хрвате, што је логично и целисходно. Јер треба доказати да су Срби заузели ничију земљу а не хрватску, а ничија ствар припада пуноправно ономе ко је заузме (res nullis cedit primo occupanti). За тим нам је био циљ предочити да Срби нису терали Хрвате из своје «домовине». Напослетку да су Срби наишли на тврдо: на пустош, на оскудицу, на борбу, сталну и вечну борбу под најтежим условима.

На пуста насеља некадашње Хрватске, где је једва још било живе душе, нагрнуше и населише се Срби. Прво они из околине, из Босне, затим из удаљенијих српских предела и све удаљенијих. Долазили су тамо и као појединци и као групе, звани и незвани (али више звани него незвани), увек радо очекиваки од власти Ћесаровине. Кад су ти хрватски крајеви пали у турске руке многи су Срби доведени од Турака. То су мартолози, оно прво су ускоци. Оба та појма су објашњена у књизи Спорни предели (стр. 278—282)

па нећемо овде понављати. Само понеко ново објашњење о Ускоцима даћемо мало доцније.

Овде хоћемо да покажемо како су и зашто Срби насељавали ове пределе некадашње Хрватске. И ту се многи детаљи налазе у књизи Спорни предели (67, стр. 273 ид.), па ће се овде пренети само мали део општег карактера и навести неки писци којих тамо нема (на које смо после наишли).

Прво хрватска перјаница др. Иво Пилар, који у немачкој верзији свога дела (115) продужује после онога што смо малопре навели (напуштања земље од стране Хрвата):

«Напред описаним миграцијама Хрвата многи су предели остали пусти и опустошени. Пошто Турци, из финансијских и војних разлога, нису могли да трпе опустеле пределе, то они прибегоше новом насељењу пусте земље (zur Neubesiedlung des Oedlandes) са људским материјалом који им је стојао на расположењу.. .» Писац даље каже да су то били «претежно православни» са целог Балкана, и спомиње разне народности којима су припадали. Напослетку су ту Срби: «известан проценат Срба, тим пре што су српски предели били најближи». Ту франковац Пилар и нежелећи признаје да је суседна Босна била српска. Он каже даље да су Срби, «као културно најбоље организовани» славизирали несловенске елементе, који су «постепено подлегли утицају најјачег слемента, Срба...» (unterlagen allmahlich dem Einfluss des starksten Elementes, den Serben).

Опет невољно, овај франковачки писац признаје да су Срби ипак били «најјачи елеменат». То је социолошки једино могуће: Како би мањина могла да национализира већину?

Сад ћемо из хрватског превода (29, с. 33) пренети шта Пилар износи као последицу тог насељења Крајине «православним елементима»: «Војна Крајина је постала снажном одбраном против надирућих Османлија... Војна крајина је постала снажном заштитом подручја које је за њом лежало, дакле не само нутарњих аустријских земаља, него и цивилне Хрватске, која се зато могла брже опоравити и пребољети ране турског доба неголи друге хрватске земље... Православно балканско становништво творило је главни дио

насељеника... Ови насељеници бијаху мјестимице тако бројни, да су православни у неким предјелима по броју премашали католике ...»

Најбољи досадашњи историк Хрвата Федор Шишић дао је у Народној енциклопедији СХС збивен али скроз научан преглед хрватске прошлости (82). Ту он дели хрватску историју, према опште усвојеном критерију, на четири периода: Од досељења на Југ до 1102; од 1102 до 1526; од 1526 до 1790; од 1790 даље.

У трећој периоди (стр. 823): «Мада је големо мноштво Хрвата оставило у XVI веку домовину, нарочито данашњу северну Далмацију, Лику, Крбаву и Банију, отселивши се у западну Угарску и у Аустрију, а неки чак у Моравску и јужну Италију, ипак су Хрвати и сада били главни елеменат у земљи. Уз њих седели су у XVII и XVIII веку надошли многобројни насељеници. У првом реду су то Срби (Valachi, Rasciani sive Serbiani), који се населише у Војној Крајини, Славонији и Срему».

У својој Хрватској повијести издатој пре Првог светског рата (средњошколски учбеник) писао је проф. Фердо Шишић (114) о напуштањеу «домовине» од стране Хрвата, да онда каже ко се све доселио у те крајеве: «У првом су то реду Срби, који населише већим дијелом сву Војничку Крајину, Славонију и Срем. У оним странама гђе никад нијесу владали Турци и гђе није било Војничке Крајине (као у Загорју и јужно од Загреба до Купе), није било ни Срба».

На другом месту исте књиге (II, 127) пише Шишић да после терања Турака из крајева насељених Србима, крајем XVII века, новоосвојено земљиште је «тек по старом имену било хрватско, иначе понајвише опустошено и насељено највећим дијелом страним елементима, у првом реду Србима».

Бољег и значајнијег признања о етничкој заузетости тих крајева од стране Срба нема нити може бити.

Хрватски историчар и архивист (директор Земаљског архива у Загребу, ванр. професор Университета, народни заступник итд., рођен у Валпову 1858, умро у Загребу 1925), Иван Бојничић писао је у репрезентативној едицији

Аустроугарске монархије (100) описујући хрватску историју (118, стр. 71) и ово:

«За време војне управе беху у земљи насељени нови досељеници, побегли хришћани из Турске, и то на пустим појасевима земље а понекад и на племићским имањима у околини утврђења. Они су зато били принуђени да служе у војсци. Колонизација Ускока у Жумберку поче још 1530; за време ратова, при крају XV века надође у земљу маса грчко-источних Срба, које су тада у повељама звали «Власи». Срби нису хтели да потпадну под власт хрватских сталежа, који су настојали да католичку религију учине искључивом (јединoм); они су стога настојали да буду само поданици Цара и његових генерала...»

Сад писац набраја привилегије дате Србима, о којима смо ми писали у књизи «Спорни предели» (67), али овде то не спада у тематику.

Учени језуита Никола Нилес, некад професор Универзитета у Инсбруку, пише у својој огромној књизи о Историји Православне Цркве у Угарској пре 200 година (119, II, 731):

«Па ипак садашњи грци у краљевини Хрватској нису потомци старих Хрвата, већ лица која су до краја XVI века имигрирала у Хрватску и Славонију из Србије и Босне». Он наводи појединачне имиграције. «Прва познатија сеоба Рашана из Босне и Србије спада у почетак владавине Фердинанда I». Друга у време Рудолфа II итд. са небројеним мноштвом породица племена Рашког или Влашког» (cum innumerabilli de gente Rasciana seu Valachica familiarum numero).

У I књизи стр. 82, пише Нилес да је «око године 1600. Симеон Вратања, епископ српске нације (episcopus nationis Serbicae) са калуђерима Василијанског реда и са многим својим народима Србима, тј. са Рашанима, избегао из турске тираније, пребегавао у крајеве Аустрије и разидира у пределу манастира Марче...» (cum multis populi sui Serbici, h. e. cum Rascianis).

У I књизи, стр. 66, назива Гомирје српским манастиром (Gomiria, monasterium serbicum confinii Carlostadiensis in Croatia).

Аустријски писац чешке народности Фр. Ваничек у својој скоро најбољој Историји Крајине (120), писао је у Уводу (стр. IX): «Од неколико хиљада Срба ускока, који вођени својим капетанима и војводама, понудише своје услуге хрватском краљу Фердинанду, разви се од половине XVI века, прираштајем и насеобином, један наоружани народ, који све до год. 1872, с пушком о рамену дању-ноћу стражу чуваше од крвног непријатеља вере и покушаваше да смртоносном задаху куге спречи улаз у монархију».

У истом смислу пише и руски научник Л. В. Березин у књизи посвећеној Хрватској и Славонији (121). На страни 490 стоји: «Морамо приметити да су Хрватска и Славонија, као граничне провинције турске власти силно страдале од честих упада Турака. Због тога је хрватско-угарска влада и желела да устроји из означених (српских) пресељеника живу стену која би се појављивала као бастион краљевства од напада варварских банда на његову територију... На тај начин се на јужним границама Аустрије постепено образовао Војни кордун» ...

На претходној страни пише Березин како су католички кругови били против пријема и смештаја Срба, али је «влада, силом прилика, била принуђена да прими и да заштиту српском елементу. Њој је била крајња потреба од српских пресељеника, имајући у виду да њима насели своје јужне области, крајње пустиње, и да од новодошлих придошлица начини тврду заштиту хрватско-угарског краљевства».

Аустријски генерал барон Антон Молинари, италијанског порекла али рођен у официрској породици у Тителу, који је дуго времена био командујући генерал у Загребу и коме је Војна Крајина била потчињена, писао је у својим Мемоарима (122, I, 1):

«То је било у пределу доцнијих вараждинских регимента (пукова), где су се настанили Срби и Босанци побегли од Турака. Они су, у заједници са другим становницима, а после појачани аустријским солдатима, били увек спремни да бране кућу и двориште, границе земље, од љутог непријатеља Хришћана».

На много места у књизи истиче српски карактер и српска осећања Крајишника. У књизи II, с. 216 пише:

«Физиогномија и држање народа живо ме потсећа на дистрикт Титела, моје домовине».

У бројним подацима које наводи у књизи, а који би требало да се пренесу у нашој следећој књизи, генерал Молинари истиче премоћ православних «обично зватих Срби». То је било пре Окупације БиХ.

Један од најбољих познавалаца Војне крајине и положаја Срба у Аустро-Угарској уопште, који је чак написао Политичку историју Срба у Угарској, проф. Ј. Х. Швикер писао је у допуни Хунфалвијеве Етнографије Угарске (36, с. 313) како је основана Војна Крајина и да су непосредно затим мамљени становници Босне, Србије и Турске Хрватске. «Посебна привилегија састојала се у слободном развитку вероисповедања, јер је највећи део Срба и Босанаца припадао грчкој цркви. У Славонији (Горњој Хрватској) разви се тада најпре Грчко-источна црква српске националности на трајан начин ... Првим насељеницима следовали су године 1600 под војводама Вуковићем и Пјасовићем, многе хиљаде српских породица из Босне и Македоније...»

Навешћемо и 3—4 Србина, да завршимо са једним Хрватом. Крајем XVI века настаје нарочито живо кретање у свим српским крајевима и незадовољство са турском управом. Особито после турског пораза код Сиска 1593. Тада настаје масовна сеоба српског живља са турског на аустриски део Хрватске и Славоније али такође и из Турске у пределе раније Хрватске под Аустријом.

Ево како то проф. Алекса Ивић, на основу својих архивских истраживања, објашњава (175, стр. 16):

«У оном делу Хрватске и Славоније који се налазио у турским рукама било је много становника, јер су Турци тамо Србе населили. Међутим, у аустриском делу Хрватске и Славоније био је опустошен сав онај крај који је лежао на домаку Турака. Небројена села и засеоци, многе тврђаве и градови лежали су деценијама разорени и напуштени од свих становника. При крају XVI века одлуче аустриске власти да се користе незадовољством и врењем које је владало у српском народу, па да населе Србе у опустошене крајеве и на тај начин да отежају продирање турских чета ...»

Да изнесемо како те сеобе претставља проф. Радослав Груић прво у једном свом збивеном предавању (117, стр. 10 и даље).

«Прве јаче појаве православних Срба у Хрватској забележене су већ првих деценија XV века, када су Турци, савладавши главни део Балканског полуострва, а нарочито после пада Босне 1463, почели све чешће продирати у Хрватску и Словеначку...»

... «Угарско-хрватски краљ Матија, који је много ценио Србе као одличне војнике, бринуо се је да са храбрим српским четама осигура и хрватске границе према Турцима. Зато се у историским документима помињу прве насеобине Срба и око важних стратешких места Модруше и Огулина већ у доба тешке катастрофе хрватске војске 1493 године на Крбавском Пољу код Удбине, где је пало више од десет хиљада људи, а много их, са баном Деренченом, одведено у турско ропство...»

Стр. 12—13: «Тако су, ето, Срби већ од XV века све снажније почели попуњавати, освежавати и јачати народне редове старих Словинаца, данашњих северних Хрвата, који су већ и ту, због турских провала, све више проређивани бивали. Тек бројнија српска насеља по Хрватској и Славонији, од XVI до XVIII века, успела су да у новој отаџбини организују снажне духовне центре свога светосавског српског православља; па су, савлађујући не само груба него често и префињена гоњења ради своје вере, успела да сачувају и своје православље, и своје српско име, тесно с вером скопчано, као и остала специјална српска народна обележја».

Проф. Радослав Грујић пише у другој књизи (88, с. 122):

«Као што је сав наш народ, кад је током XVI и у почетку XVII века из Турске Крајине прелазио у слободну Хрватску, долазио овамо не као безглави бегунац и бескућник, већ као угледан, богат, војнички, грађански и црквено организовани народ, који је обично прво уговоре склапао са царским заповедницима на Крајини, па се тек онда дизао против Турака или се потајно оданде уклонио и овамо прелазио — тако је исто било и са народом нашим што је у грдним масама под крај XVII века долазио овамо».

На страни 117 речене књиге пише проф. Грујић:

«Како је сав Српски народ, који се у XVI и XVII веку доселио из Далмације, Херцеговине, Босне и Славоније у Вараждинску и Карловачку Крајину, са Жумберком, био војнички и грађански прилично потпуно организован, ту је организацију, уз извесне модификације, и овде задржао ...»

Прота Манојло Грбић, рођен у Лици 1844, умро у Карловцу 1899, у својој брижљиво обрађеној књизи «Карловачко владичанство» (123, I, с. 8) пише:

«Српски народ мамљен је свакојакијем и усменијем обећањима и писменијем повластицама, гдје нам је обећавато и на писмено подјамчевато, да нећемо бити ничија раја ни кметови, већ да ћемо све оне земље које отмемо и одбранимо од Турака — добити као своју праву својину... На оваке позиве и на овака обећања прелазио је силни српски народ испод турског јарма и смијештао се на земљишта где ето и данас живи... (описује детаље). Па нека би из овога увјерила се нека наша занесена браћа од стране Хрвата, како нас Србље љуто бољети мора кад нам овако гордо и нерасуђено пребаце да смо дошли овамо као Цигани, па да домаћијема тобоже крух отимљемо. Да су Хрвати старосједиоци били кадри ове земље одбранити од Турака, не би се били ни расељавали с њих, нити би биле земље опустјеле. А да не буде свуда пустијех земаља, не би се ни ми Срби имали куда насељавати ... Наши су ђедови дошли овамо у ове области знањем и на позиве законитијех владара овијех земаља, а дошли су као јунаци са оружјем у руци, и са својом светом православном вјером у души. Оружјем су помогли одбранити ове земље од Турака, па су их по царском обећању и добили за своју нову домовину; јер су је купили крвљу својом ..»

Српски публициста Бранко Машић (рођен на Крајини 1890, умро у Чикагу као избеглица 1960) дао је у «Канадском Србобрану» од 26. февр. 1959. један диван чланак под насловом «Насељавање Срба по Ничијој земљи». У њему он најпре драматично описује бег Хрвата, да после каже:

«... Ето, у те тако опасне рупе на потпуно опустошеном земљишту, Аустрија је најпре насељавала Србе са југа, који су бежали испод турског јарма. На далеко и на широко ту није било живе настањене душе. Села опљачкана, оронула или попаљена, земља запарложена. Нпр. око Топуског таква пустош трајала је и до 100 година. Први таласи досељених Срба једва

да би од времена на време видели ког аустриског официра или наредника у пратњи одреда војника. То је било све. О властели и римокатоличким поповима или о каквом народу који је ту пре њих био, ти досељеници српски једва да су имали каква појма. О каквим пак Хрватима, као народу, да уопште негде постоје, о томе ни аустриски официри ни тадања властела па ни њихово свештенство није водило рачуна. Јер тог појма уопште тада није било. Ту је био само некакав словенски радни народ или кметови, јако измешани са исто таквим кметовима многих етничких група простране и шарене Аустрије. А на то је повлаштена класа властеле, светске и црковне, гледала као на нижи инвентар својих поседа...»

Да завршимо овај одељак са констатацијом општег карактера хрватског публицисте Милана Марјановића, који каже (у књизи «Савремена Хрватска», стр. 45—46);

«Срби су насељавали у хрватским крајевима земље напуштене од староседелаца Хрвата, крајеве у којима су најмоћније властеоске хрватске породице имале најјаче своје поседе, и где је био центар политичког живота хрватских моћних олигархија».

«Хрвати не могу ни у ком случају повратити етнички губитак».

«Аутохтони елементи су затварали очи пред чињеницом да српски досељеници не могу напросто да се макну са територије које су натопили толиком крви и да не могу да се просто претопе у нешто што има друге традиције од њихових».

V.

Хрвати једва признају да је било нешто мало Срба међу добеглим лицима. Остали су били углавном «Власи», а затим «Бугари, православни Арбанаси, Грци, Цигани итд.», како пише «фон Сидланд» (115, 49). То и Мачек тврди и сви њихови «научници». Ми смо довољно о томе писали. Довољно је још једном поновити да су потомке тих «Влаха» и осталог «балканског наноса» Хрвати у последњем рату зверски убијали зато што су Срби!

Хрвати чак неке од тих првобитно православних пребега проглашају «Хрватима»!!! Чине разлику између мартолога и ускока. Признају да су

мартолози били делом Срби, али ускоке некако својатају за себе. То су били, или сви или већим делом, «Хрвати». Ми смо већ у више пута цитираној књизи «Спорни предели Срба и Хрвата» (67, стр. 280—282) доказали да су то били најчишћи Срби, па то нећемо сем две кратке белешке понављати. Пружићемо и неколико даљих ситних доказа (тврђења компетентних странаца, па и правих хрватских научника).

Аустриски водећи етнограф из средине прошлог века Карл Черниг каже (70, II, 165): Почетком XVI века «Крушић, династ клишки, привукао је себи многе босанске и српске избеглице грчке вере, који су добили назив ускоци». И наслов тог одељка гласи: «Порекло ускока (босанско-српских пребега)». — На стр. 168 каже Черниг: «Имена Ускок и Влах нису имала у то време неко етнографско значење, пошто су под њима разумевани искључиво народи српског племена: Босанци, Срби, Рашани итд., али грчке вере».

Цитирани мађарски језуит Никола Нилас писао је средином прошлог века и објашњавао (119, с. 737) да су се «данашњи Рашани у Угарској и Хрватској збиља иселили из Бугарске, Србије и Босне», «ако их зову Власима није чудо, то је исто као кад би казали шизматици» (quod idem est ac schismaticos discisse).

На више места још Нилес истиче разлику ових «Влаха» и правих Влаха одн. Румуна.

Херман Вендел, познати немачки политички писац и балканолог (рођен у Мецу 1884, умро у Паризу 1936), писао је (124) да је негде у другој деценији прошлог века (дакле пре 150 година) један географски приручник (125) убрајао у српски народ (serbischen Stamm) «народе Срба, Босанаца, Бугара, Ускока, Морлака и словенских Срба...»

Пруски путописац Наигебаур, који је средином прошлог века обишао наше крајеве и публиковао рад о томе (93) каже на стр. 193: «И ван Далмације, нарочито у Хрватској, налазе се тзв. Морлаци, који су задржали своју источно-хришћанску религију, чиме су остали сачувани од мешања са Хробатима, или Хрватима. Тако се многи налазе у селима које настањују на Луизиском путу између Ријеке и Карловца. Они, названи такође Власи, због

своје вере, леп су људски сој, воле ред и чистоћу и одликују се својом одећом...

Словени Херцеговине потпуно личе на Морлаке код Задра и Сплита, а Словени Црне Горе на Бокеље».

Званични аустроугарски статистичар и некад веома признати етнограф Адолф Фикер писао је 1869 (73):

«Ускоци су насељени код Сења и у Жумберку у XVI веку, а 1617 је пребачен и остатак из Сења у Жумберак. Многобројне српске породице из Босне, па чак и Македоније, доселиле су се у Иванић, Беловар итд., где су их не баш ретко називали Власима».

Већ цитирани немачки географ Густав фон Кледен писао је у свом Приручнику Географије (74, I, 635):

«... Босанско-српски пребеглице, који су као непријатељи Турака учинили велике услуге, звати су у XVI веку Ускоци. Сењ им је био главно седиште... Власи тога доба и тих предела, то су у ствари босанско-српски насељеници, нарочито у опустелом Вараждинском пределу Славоније».

У Угарској ревији за 1883 (126) налази се објашњење речи ускок. Каже да она «означује избеглицу, а долази од глагола ускочим (то наводи српски). Тако се зову турски избеглице грчкоисточне вере, који су се у југоисточној Хрватској и у приморским земљама настанили и у овом последњем пределу вршили гусарство».

Да докаже да су сва та лица била «грчке» вере (православне), писац се позива на једну релацију Ватикану без датума, али упућену папи Иноцентију XI, који је searched паповао од 1678 до 1689, дакле баш за време најжешћих ратова са Турцима и највећих српских збегова. У тој Релацији (127) стоји: «Народи назвати ускоки или валахи грчко-шизматичког обреда, који живљаху под турским влашћу». У оригиналу пише доследно овако:

„I popoli chiamati Vsocchi o Valachi di rito Grecoscismatico, che vivevano sotto il Dominio Turchescho“.

Како би могли бити Хрвати ти «грчко-шизматични» пребези који су у Турској живели?

Француски путописац Пјер Марж, који је обишао био Далмацију, Босну и Херцеговину и Црну Гору пред Балкански рат писао је и о ускоцима, специјално сењским и том приликом је казао (128, с. 9):

«Ускоци су били, по пореклу, мешавина Срба из Арбаније, који беху побегли из своје земље заузете од Турака, и од пребега турских. (Ваљда из турских земаља? — ЛМК).

Нису се бојали ни Бога ни ђавола, храбри до лудила...» (Ne craignant ni Dieu ni diable, braves jusqu'a la folie).

Професор Сорбоне у Паризу Емил Оман (1859—1942) писао је на једног месту (129, стр. 54): «Србима се, уопште, признаје више жара, више иницијативе него Хрватима: ускочке чете од којих су Млеци тако стрепили биле су састављене највишим делом од Срба. Од Јадранског Мора па све до Железне Капије хајдуци су се борили, убијали и бивали убијани, док су Хрвати, са својим пуковницима око њих, чекали заповести из Беча».

Мало пред тим пише Оман (стр. 47): «У свом новом миљеу усељеници су сачували своје народно име, своју веру, своју славу (то каже српски), понекад и своје наречје. Због свега овога, стари становници их нису много волели, а понекад су их и проклињали због земаља које су им биле дате».

Исто гледиште заузима цела историска наука, јер она базира на истини. Професор историје и Хрват Виктор Новак тврди такође да су «оригинални Срби долазили на празне хрватске просторе у вријеме османлиске најезде» (књига под 130, стр. 798). «Оригинални Срби», то су његове оригиналне речи, а не Власи, Цинцари, Цигани итд., и на «празне просторе», које су Хрвати били напустили.

Хрватски «препородитељ», творац тзв. Илирског препорода, Људевит Гај (1809—1872) казао је на седници Хрватског сабора од 6 јуна 1848 (131, с. 45):

«Господо, овај народ (српски) има за нас многе заслуге. Промислимо да све мишице на Кордуну, које нас бране, сами су Србљи».

Пошто смо навели странце свих важнијих народности, па чак и Хрвате, нека нам је дозвољено осврнути се и на неке Србе. Ни њима се не може овде реч ускратити.

За ускоке каже Валтазар Богишић у једној својој топономатичкој студији (132, стр. 12): «Ти ускоци су били највећим делом бегунци из српских земља заузетих од Турака у хрватско приморје».

Адам Прибићевић спомиње неку аустријску статистику из г. 1821. (107, с. 43), у којој су биле рубрике за Србе, Влахе, Грке и Цинцаре. «У Банији, на Кордуну и у Лици ни једног јединог Влаха или Цинцарина. Њих је било само у Срему, а мање у Славонији». Штета што писац није тачно означио извор.

Да завршимо речима вође далматинских Срба Саве Бјелановића (1850—1897) који је реплицирао вођи далматинских Хрвата дон Миху Павлиновићу (133):

«Истина је: Сењски ускоци су Срби. Та, ти су ускоци најприје ускочили у Далмацију; та ти су ускоци дошли амо из Босне, Херцеговине и Старе Србије; та један од тијех ускока-приповједа задарски арцибискуп Минуцио Минуции — поновио је пред Клисом јунаштво Давидово и звао се Милош; та најгласовитији њихов војвода звао се Ђуро Даничић. Јесу ли по имену Хрвати? Или су Хрвати зато што су дошли из срца српскијех земаља'..»

Толико је појам ускока био везан за Србе одн. за православне пребеге да је народ називао у прво време православног епископа «ускочким владиком» Грујић, (88, с. 118), одн. «ускочким митрополитом», као што показује један напис из године 1622. на једном старом еванђељу из околице Беловара (локо цитато).

VI.

Срби су населили у «Хрватској» брдске, врлетне, «негостољубиве» пределе, великим делом неплодне. Они су вековима водили тежак, мукотрпан живот у тим крајевима, којима су били верни. Не само што су верно бранили од некрста, већ их нису хтели ни напуштати. Било је појединачних инверзних миграција у знаку пркоса и протеста, али већих исељења није било.

Све до овог века, такорећи, становништво Лике, Кордуна и Баније стојало је на својим првозаузетим местима. Нити је било унутрашњих нити спољних миграција. Тек почетком овог века настало је било «привремено» исељавање преко Мора (највише у САД и Канаду), после Првог светског рата у Војводину, Славонију и на Косово, а после Другог светског рата свуда. Искуство са мародерском хрватском нацијом не пружа им поуздање да могу живети не само са њима, него ни у њиховој близини.

Али, као што рекосмо, за време Аустрије и Аустро-Угарске Срби поменутих предела остајали су верни својој груди, и у добру и у злу. Они је нису напуштали сем кад су морали, кад их је власт селила. То је био случај нарочито са ранијим Србима пресељеним у Жумберак, о чему се у књизи «Спорни Предели...» подробно говори а у делу проте Манојла Грбића се то у свим детаљима описује у књ. II, стр. 93 и даље (дело наведено под 123).

А ови су се могли, бар каткад, селити у плодније, сређеније пределе. Не само то: Они су се могли и вратити у Турску, где им је обећаван много сношљивији живот. У горецитираној књизи пише прота М. Грбић (III, с. 64):

Пребегли Срби у Аустрију могли су се вратити у Турску не само без казне него још са привилегијама. О томе саопштава Иларион Руварац, на основу докумената, у часопису «Јавору» за 1891, стр. 283 ово: «Велики везир Мустафа Ђуприлић, нашавши на измаку 1690. опустјелу земљу, нашао је за нужно, као мудар и ваљан државник, разгласити да ће се пређашњим становницима српске земље који се разбјегоше и раселише, дати опрост и слобода од плаћања сваког данка кроз више година ако се поврате на своја кућишта ...» Изгледа да ти позиви нису наишли на одјек. Срби Лике, Кордуна и Баније остали су верни својој новој постојбини.

Па ипак, волумен српског народа у овим пределима смањивао се, а не повећавао. Некад чисто српска Лика није доцније била чисто српска, већ је једва имала већину српских становника. Како то, питаће се, кад се Срби нису селели, кад су остајали «верни својој груди». Они су страдали у ратовима, али то процентуално није имало утицај на обим становништва. И припадници других народа њихове околине страдали су у рату и од зараза. А убијани Срби нису све док се Хрвати нису домогли пуне власти.

Шта је, онда, био узрок том смањењу српског волумена у овим крајевима и губитка српских територија? То је било насилно или подло преверавање православног становништва тих крајева, после чега је настајало расрбљавање. Конвертити су постали «Хрвати», па чак и гониоци Срба (као сви Потурице). И о томе смо говорили веома подробно у књизи «Спорни предели...», чији један одељак носи наслов «Лов на душе» (стр. 301—330). Овде ћемо се веома мало на то обазрети, јер то не спада ни у тему књиге, сем уколико се овим актима (прозелитизма) утицало на број и географски распоред становништва. Нажалост је и то био случај: Од некад чисто српских предела настали су «хрватски предели» мада се српско становништво није селило.

Један украјински каноник писао је у књизи издатој 1852 у Бечу (134, стр. 326): «При крају XVI века придолазила су из турске државе нова становништва Рашана... Ови нови становници су били тако лако привучени на латински обред (тако директно стоји у украјинском оригиналу, ЛМК), да су, према Крчелићу сви се претворили у вернике латинског обреда». (Писцу је канда жао што нису постали католици грчког обреда!) Он наставља:

«Тако су епархије сењска, загребачка и ђаковарска умножене великим бројем нових верника...»

А сам Крчелић је тврдио да је «похрваћење» лако ишло. На то одговара прота Никола Беговић (велики српски родољуб и првак Војне Крајине, рођен 1821 у Банији, умро 1895 у Карловцу као парох): «Где је за пуније тридесет година лаком муком богатила се римска црква србским народом, ту је морало тога народа замашан број бити» (135).

ПОСЕБНО О ЛИЦИ

I.

Довде је говорено о српском насељавању свих области Хрватске: и Лике, и Кордуна, и Баније, као и «Горње Славоније» одн. Вараждинског генералитета. Сад ћемо казати нешто посебно о Лици. И то из више разлога. Она је посебно и јасно омеђена. Имала је историски своју засебну судбину. Ту је било највише преверавања у прошлости и највише злочина хрватских према Србима у садашњости. Најзад, и то нас је највише на ово побудило: Појава ове књиге има да се великим делом захвали једном српском родољубу из Лике. Мада он једнако воли све српске крајеве, биће му мило да се његовој постојбини поклони посебна пажња.

Прво ћемо пружити неколико података из хрватске руке. Пред сам последњи рат је објављена једна антисрпска књига са збирком расправа о Лици, у којима се морао доказати њен хрватски карактер. Пренећемо нешто и из ње (136).

Прво о самом појму Лике. Ту даје податке Божо Каталинић у чланку «Лика и Личани». Он каже: Стр. 75: «Ликом у ужем смислу зовемо оне крајеве кроз које протиче ријека Лика и њезине притоке. То је она права Лика. У ширем смислу бројимо и Крбаву у Лику, а у најширем читаву бившу личко-крбавску жупанију. Босна и Далмација, па Уна, Капела и Велебит затварају готово одасвуд Лику».

Проф. Стјепан Павичић, Цртице о насељу у Лици у времену прије Турака, стр. 271 пише:

«Турци су на личко подручје нападали у мањим размјерама већ од год. 1514, али су веће штете почели вршити истом од год. 1522. Од те године па до 1526 Лика се нечујно раселила, и у тако пусту унишли су Турци 1527 са малим четама. За десетак година они су организовали своју управу у запосједнутом дијелу Лике, а јаче су је почели насељавати истом послије 1550. За тих тридесетак година, лички су крајеви јужније од Оточца и источније од хрпта Велебита потпуно прешли у пустош, те је нестало готово и последњег трага старим насељима. Турци су додуше обновили

становништво, доведавши или своје муслиманско насеље из Западне Босне или православне из југоисточних својих крајева, али то становништво по природи ствари није нашло везу са старим насељем, које је нестало те је у највише случајева створило нова имена за своја села... Тако се може утврдити тешка и невољна чињеница да је од доласка Турака у споменутом дијелу Лике у новом насељу нестало готово свих спомена о старом насељу»...

Данашња професорка Загребачког универзитета Нада Клаић (рођена 1920) пише у Крлежиној (великохрватској) Енциклопедији Југославије (137):

«После доласка Турака (1527) сели се из Лике већина племства и великаша, али и сељаци постепено напуштају земљу. Турци су 1537. формирали Клишки санџак, у који је укључена Лика са Крбавом ... Турци су у новосвојене крајеве пресељавали не само сељаке, него и спахије и влахе. Будући да је то био већином српски елеменат, Лика у турско доба постепено мијења етнички састав».

Што значи «мијења етнички састав»? Она то чини недоласком «већином српског елемента», а то значи да Лика постаје српска. Више она није смела ни рећи у Крлежиној Енциклопедији. Правилно је њено означавање влаха са малим почетним словом: влах значи пастир а не Румун. Ова жена-научник показује огроман напредак према фалсификаторски Олги Сулцер, званичном историографу за средње школе Хрватске.

Сад да се обазремо и на српске историчаре.

Познати историчар Срба у Крајини проф. Радослав Грујић пише (88, 63):

«У Лици и Крбави било је већ крајем XV века и српских Ускока, али их понајвише населише Турци после 1527, кад освојише и опустише скоро целу Лику и Крбаву... Те Србе, турске поданике, називају многа аустријска акта, следећи примеру Турака — Власима, а још чешће Ускоцима. Ипак на много места сретамо у тим актима и чисти национални назив — Срби или Рашани, било да се њима тумаче они први називи или долазе самостално ...» Грујић наводи много доказа о томе.

На другом месту, у једном збијеном предавању (117) Радослав Грујић је писао:

«Лика и Крбава сматрале су као пусте области већ 1514 године, а заузете су дефинитивно од Турака 1527 г. и ускоро образовале Лички Санџакат. — У освојене пусте области Турци су одмах почели силом доводити своје старе поданике из разних српских крајева на Балкану. Шта више, према вестима путописца Курипешића из 1530 и из других историских података, зна се, да су тада у пограничне крајеве Босне, Лике и Баније насељавани били Срби чак од Београда и Смедерева, који су њихови турски господари, аге и бегови, силом доводили на пуста новоосвојена земљишта, да им обрађују земље и чувају стражу на Крајини...»

Проф. Алекса Ивић пише (77) да «аустриски граничарски заповедници јављају више пута током 1586 како су Турци завршили насељавање Срба и како је сад Лика густо насељена српским становништвом...»

За време Турско православни Срби су чинили огромну већину становништва Лике. Било је у извесним пределима још и импортираних муслимана, турског и српског порекла. Католика једва је било за лек, практично их није ни било. То признају и они сами. Поп Драгановић, чувени усташа, пише (89) да је у Лици 1622. постојала само једна католичка парохија (док је православних свештеника морала бити маса, ЛМК).

II.

Такво је било стање под Турцма: Лика је била један од етнички најчистијих и најнеспорнијих српских предела. А после рата вођеног пред крај XVII века, који је довео до аустријског освајања Лике, доста се тога мења. Ми ћемо и овде да се позовемо на писце који су то питање максуз проучавали.

Прво питање ко је помогао да се Лика «ослободи» па затим етничке и демографске промене настале тим ослобођењем.

Већ цитирани професор Радослав Грујић као гумназијски професор у центру Хрватства (у Бјеловару) доказује аустријским званичним признањем «како су Лика и Крбава помоћу храбрих српских устаника очишћене од Турака и за аустријску кућу освојене ...», док «су Турци 1528. скоро без крви

коначно освојили целу Лику и Крбаву» (с. 101). Јер онда није било Срба да је бране. (Књига под 88).

Говорећи о скупљању војске противу Турака од стране Беча, Словак Чапловић (1780—1847) каже (139): «Лика и Крбава са својим чистим православним становницима приложе се уз цесарову страну...»

III.

Чим се Лика ослободила Турака (1689) настаде одма једна необуздана тежња за покатоличењем тога предела, један импетиозни и безпримерни прозелитизам. И према православнима и према муслиманима.

Православни се испочетка нису дали, а и Двор је морао имати обзира према њиховим заслугама за ослобођење. Домаћи и новоимпортирани Хрвати тих обзира нису имали.

Прота Н. Беговић наводи (135) како је Мане Сладовић (140) писао да су сењски бискупи искали преко папе новчану помоћ из Беча (од цесара) да би образовали свештенике «који ће Влахе навести да пријеђу у римокатоличку цркву и вјеру...»

Али је далеко инструктивнији поступак са затеченим муслиманима. Многи су напустили Лику заједно са турском војском. Велики број их је остао у Лици. И намах се окомише на њих католици да их приведу «јединоспасавајућој» вери.

Навешћемо шта о томе пишу сами хрватски историчари.

У полузваничном аустро-угарском опису Монархије, у тому посвећеном Хрватској и Славонији (100). писала су два писца из Хрватске скоро као званичну верзију ово (138):

«После турског рата (1685) остаде највећи број турских породица и покрстише се на захтев високозаслужног за Лику и Крбаву калуђера попа Марка Месића. Марко Месић је рођен у Брињу 1640, умро у Карлобагу 1730... Он је највише допринео за поновно насељење напуштених и опустошених предела земље. У Перушићу, Будаку, Билају и Рибнику турске су џамије претворене у цркве и само у Перишићу 252 муслиманска мушкарца

крштена као хришћани. Тада је било још само 55 турских кућа. Некрштене остадоше само неке старе жене, које су се сасвим опирале да прихвате Крст. Од више турских угледних породица постоји и сад неко потомство, тако од Јуришића, Крековића, Мургића, Хећимовића, Домазетовића, Карића, Турића, Милковића, Мирковића, Камовића и других. Даље су у Будак Новоме (код Госпића), Канижи (код Госпића), Удбини и на другим местима прешли мухамеданци у римо-католичку веру. Становништво Перушића, око 700 душа, још је римо-католичко...» (сад писац хвали парохијску цркву, «једну од најлепших у Лици»)...

Мало даље (ст. 374): «У борбама између мухамеданаца и хришћана, католика и православних, Госпић је често учествовао. Доцније, кад је храбри свештеник Марко Месић ослободио Лику од Турака, многи привrженици Корана дозволише да се покрсте и остадоше у месту».

Ово су драгоцени подаци, јер се види шта очекује муслимане ако их Хрвати захвате под своју власт. Затим се још очигледније доказује како садашњи Хрвати Лике нису уопште Хрвати, већ углавном ранији Срби, одн. потомци ранијих Срба православних и муслимана. (Гореозначена презимена конвертираних породица су очигледно српска). И све то има скоро званичан карактер.

Што се тиче ослобођења Лике од попа Марка Месића, то је обична хрватска мегаломанија. Никад се Лике не би од Турака ослободила да није било српских мишица и српских пушака.

У једној старчевићанско-усташкој публикацији изашлој у бановини Хрватској 1940 (136, стр. 58) пише неки нарочити познавалац Лике Шиме Лулић: «Унаточ свих неприлика и тегоба, одржао се у Лици знатан број муслиманских покрштеника, тако да њихови потомци броје преко 800 кућа, и то ...» Писац наброја све породице са бројем кућа, међу њима Мисири, Османовићи, Касумовићи, Кулаши, Куртеши, Муићи, Сеферагићи, Шабани, Турићи, Уремовићи итд. Самих Хећимовића набројио је 118 кб «кућа».

Разуме се да су и то чисти Хрвати! На стр. 16 исте књиге стоји: «Лички су Турци били згољни Хрвати...»

Међутим Др. Рудолф Хорват у својим студијама о Лици и Крбави, изашлој 1941 (141, I, 43) не мисли тако. Он каже: «Кад су Турци од год. 1689 истјерани из Лике и Крбаве, остадоше овдје тзв. «Власи», које су Турци течајем 16 и 17 вијека населили у Лику и Крбаву из Македоније и српских земаља. Хрвати нијесу тјерали «Влахе», јер ови бијаху кршћани грчко-источне вјере. Нијесу тјерали нити оне Турке који се покрстише, као што учинише нпр. турске обитељи Алић, Асић, Мусић, Плишић и Шабановић у Госпићу; затим Турић, Енгић и Шабић у Новом код Госпића, те Ахмет (касније као поручник зват Иван Чанић) у Канижи код Госпића и обитељ Булић на Удбини. Поп Марко Месић покрстио је и много Турака у Перушићу«.

На страни 112 исте књиге, Рудолф Хорват са поносом ексkламира:

«Хрватима припадају и они муслимани који се покрстише послије изгона Турака». Све је то данас само «Хрват».

Кад се наброје породице наведене од сва три писца, види се колико је само на тај начин приведено лица католичкој цркви. Па ипах задуго су они били у огромној мањини.

Хрватски историчар Рад. Лопашић (рођен у Карловцу 1835, умро у Загребу 1893) пише у «Споменицима Крајине» (142, 63):

Кад је Лика враћена Аустрији и кад је поп Марко Месић извршио онако бруталну преверу Муслимана, ипак је у Лици било тако мало католика да је «Месић био кроз дуље времена једини католички свећеник за обе жупаније, Лика и Крбава...»

IV.

Док је преверавање муслимана вршено импетуозно и масовно, отворено и спектакуларно, преверавање православних је вршено лагано, скривено и перфидно. Тако је један део православних Личана покатоличен, па и данас имамо ретку слику да су чланови исте породице, с истим презименом, делом православни а делом католици. Тиме је српска апсолутна већина у Лици јако ослабљена и доведена у питање.

Поред тога су власти насељавале католике гдегод се појавило неко празно место. Некад је то рађено и мање пријазним средствима.

Руски етнограф Л. В. Березин, који је детаљно на лицу места проучавао прилике у Хрватској и Славонији каже како су за време грађења железничке пруге у Крајини многи Срби исељени, а на њихова места «позвани Моравци, Чеси и Словаци, који су били и насељени по местима која су Срби морали да напусте» (121)

Крајем прошлог века и почетком овог века наступило је било нагло и прилично масовно исељавање личког становништва. Хрватски статистичар Зоричић писао је на прекретници овог века (99, стр. 219):

«1879—1881 пређоше хиљаде душа из жупаније Личко-Крбавске и Модрушко-Ријечке у окружје Бихаћ (Босна) где су набавили земљу по врло ниским ценама (то је свакако била земља избеглих муслимана, ЛМК) и где су основали низ земљорадничких колонија». Писац наводи даље да су са развојем индустрије у Босни неки исељеници тражили и даље пределе (Бихаћ им је био на домаку, ЛМК). «По попису из 1895. било је у БиХ укупно скоро 34 хиљаде лица која припадају Хрватској и Славонији, од тога скоро 20 хиљада из Лике (59%)».

После Првог светског рата селили су се Личани у Славонију, Војводину (нарочито добровољци) и на Косово, где им је путоказац и вођа био поч. Адам Прибићевић.

Кад је, крајем прошлог века настало масовно одлажење преко мора, у САД и Канаду, Личани су били релативно највише заступљени међу тим емигрантима преко света. Њих је можда више отуда релативно пошло него из једног српског краја.

Лика је све више била проређена, све мање изразито српска. Али претежно српска она није никад престајала да буде. Ми смо у књизи Спорни предели навели низ доказа за то. Овде неколико нових.

Нински бискуп Блаж и башки капетан Стјепановић назвали су још 1609. једно писмо Личана српским писмом (sudetta lettera serviana) и нагласили да је писано српским језиком (scritta in serviano) (17).

У већ споменутој књизи «Лички Грудобран», стоји (138, стр. 73):

«Срби у Лици говоре нарјечјем штокавским, говором ијекавским. Ја бројим Бриње и Отачац такођер у Лику. У та се два котара говори углавном чакавски ...»

Професор Прашког немачког универзитета Герхард Геземан, један од најбољих познавалаца наше културе свих времена, писао је за Лику (144, с. 249):

«У земљи богатој природним лепотама али неплодној живи становништво издржљиво, снажно, научено на оскудицу, око двеста хиљада, које је досељено у 16. веку у тај предео из Босне и Херцеговине, у предео које је његово прастановништво чакавско напустило под притиском Турака. То су ерски Динарци, који су донели собом свој штокавски језик, свој патријархално-херојски карактер, своје старосрпске традиције и епску песму; ратнички настројени људи, жедни слободе, који сад, у свом каменитом заклону између турског, млетачког и хабзбуршког предела, дадоше добродошле граничаре хришћанским државама. Ови Личани су дали трећи херојски тип Динараца, Ускоке...» (Први би по Геземану било хајдуци, други Црногорци као херојски типови).

А највећи српски географ и етнограф Јован Цвијић казао ја за време Првог светског рата (54, II, 65):

«Ово је област у којој се тешко живи и од чијег земљишта треба уз велике напоре отимати мршаве плодове. У овој се је средини развио чврст, готово челичан свет, који може подносити оскудицу и невоље као Црногорци».

«У Лици нема других предања осим оних о Косову, о Краљевићу Марку и о Немањићима, које је донело динарско становништво».

И то дивно српско становништво, тај понос српског народа, страдао је нечувено, ни крив ни дужан, кад је последњег рата дошао под власт једне некултурне државе и једног нечовечног, дивљачког народа. Он је и убијан и силом превераван, на буљуке, да се човеку коса јежи кад то спомиње. То је разлог, а и други, да се ово питање остави за даља истраживања. Онда ће се

тек моћи да утврди демографско-етнички биланс данашње намучене и упропашћене Лике.

НАСЕЉЕЊЕ СЕВЕРНЕ ДАЛМАЦИЈЕ СРБИМА

I.

На јужном Јадрану, који је некад зват и Далмација (под Млецима, под Аустријом, па и раније каткад) Срби су од памтивека били код своје куће. Сви писци усвајају тврдњу Константина Порфирогенита да су северно от Цетине били Хрвати, јужно Срби. То смо изнели веома подробно на почетку ове студије (у првом одељку књиге), па нећемо понављати. Два нова писца ћемо цитирати одн. пренети из књиге «Спорни предели...» Иначе, тамо, на 146 и даље, има још читав низ доказа да су Срби били населили јужни Јадран (Приморје и Залеђе). Северно од Цетине њих није било све до појаве Турака као што није по градовима било ни Срба и Хрвата.» (Појам Далмације се мењао у историјским периодама битно; ми овде имамо у виду Далмацију под Аустријом, углавном то земљиште).

Велики слависта, Франц Миклошић, иначе Словенац (1813—1891), то потврђује у једној студији О крвној освети код Словена (145), где каже за стање у Средњем веку:

«Сеоско становништо Далмације беше словенско, северно од Цетине (Цетина, Зентина код Константина Порфирогенита) хрватског племена, јужно одатле српског... Градови су били настањени Романима...»

Словенски литерарни историци највећег домета Николај А. Пипин, Рус, рођен 1833, умро 1904, неко време професор Петроградског универзитеа и Владимир Данилович Спасович, Пољак, рођен 1829, умро 1906, неко време професор Универзитета у Варшави писали су у својој монументалној Историји словенских књижевности (146, с. 219):

---

* Извесни српски писци износе да су прва српска насеља у Далмацији (северно од Цетине) настала још за време цара Душана, који је слао Србе у помоћ своме зету бану Младену Шубићу. (Вид. 10, 150 итд.). Нама не изгледа то довољно историски поткрепљено да бисмо га могли усвојити, бар док не наиђемо на аутентичне податке. Војне посаде не претстављају још демографски елеменат.

«Јужну границу хрватског племена чинила је у Хрватској река Цетина; даље ка југу беху Срби. Неколико приморских градова и острва задржали су њихово римско-италијанско становништво и образовали су посебне заједнице под влашћу Византије...»

У Далматинском континенту северно од Цетине живео је хрватски народ заиста вековима, све до XVI века, до појаве Турака. Тада се разбежао главом без обзира и препустио другима своје огњиште. Он није био истеран, већ је напустио своје боравиште сам из страха од Турака који су тек надирали.

Ево шта о томе пише далматински епископ Никодим Милаш 1845—1915, у своме капиталному делу «Православна Далмација», рађеном по најсолиднијој научној методи (151, с. 167-68), базирајући прво на једном старом рукопису:

«Овај љетописни податак, да је народ римокатоличке вјере у далматинском континенту, а то је хрватски народ, напустио своја мјеста пред Турцима и разбјегао се, потврђују и сви писци који су о Далмацији писали и пишу. Претстављају они страшним поступање Турака у Далмацији за вријеме тога рата, и казују да се сав хрватски народ тада иселио из оних предјела које Турци заузеше... Побјегоше тада испред Турчина сви далматински Хрвати заједно са својим свештенством, и пређоше неки у утврђене приморске градове млетачке, а већи дио на питоме далматинске острве, гдје се и настанише и гдје и данас састављају искључиво насељење тих острва; а многи у галијама пређоше у Италију, склонише се већином nelle terre degli Abbruzzi. Фратар Златовић спомињући о овоме пише:

«Столне су и жупне цркве биле попаљене, жупе и села разметнута, самостани разкопани и свећенство се разбјегло и разсуло. Заклонио се тко је жив утекао да сахрани главу за млетачке бедеме покрај мора. Од Цетине до Зрмање нигдје свећеника, нити светога мјеста, него се усједнула права abominatio desolationis» (152) «Ову Златовићеву слику потврђује млетачки синдак Андреа Барбариго у свом извјештају влади од 16 фебруара 1531, жалећи како нема скоро ниједног католика у далматинском континенту. Книн и Книнска крајина била је проглашена тада од римске курије за земљу in partibus infidelium, јер ниједне више цркве латинске тамо није било, ни

римокатоличког народа... Једном ријечју, све што је било римокатоличкога у овим земљама које сада заузеше Турци, све се то разбјегло, и остаде пуста од старосједилаца Хрвата сва континентална Далмација, некадашња колијевка и срце хрватске државе».

И многи други писци то потврђују. Тако нпр. хрватски историк Тадија Смичиклас (Жумберчанин) каже: «Остали су сами градови, а народа толико, колико је могло побјећи у градове...» (33 I, стр. 649).

И шта је онда било? Те земље су населили други, они који су се Турака мање или никако бојали. Те земље су населили махом Срби из суседних и даљих српских области. И та појава је забележена на више места, она је историски несумњиво утврђена.

Ми ћемо овде навести само неколико података. Прво што владика Милаш генерално каже у наставку малопре цитираног става из књиге «Православна Далмација» (151):

«Остављене од Хрвата земље у Далмацији од Зрмање до Цетине населио је сада махом српски народ из Босне и Херцеговине, а и из Старе Србије. Ово је била највећа сеоба Срба у Далмацију, коју сви писци спомињу».

Милаш се и овде позива на млетачког синдика Андрију Барбарига, који у свом извештају Млетачкој влади потврђује да је 1527 више хиљада српских породица прешло у Далмацију, и да су заузели сву Книнску крајину, Буковицу и Котаре.

Затим ћемо цитирати највећег стручњака у тој области, професора Јована Цвијића. Он је написао о томе више дела. У једном, посвећеном Балкану (прво издање на француском, друго на српском језику, 54), он између осталога каже:

Страна 235: «Прве сеобе из динарског залеђа у Далмацију почеле су још при крају XII века, али многобројније и најважније десиле су се у млетачко и турско доба и обухватиле су готово цело становништво високих динарских крајева; престале су тек крајем XVIII века. Православне су често доводили Турци да им земљу обрађују; прелазили су и сами у групама и појединачно на млетачку територију».

Страна 239: «Православни су се населили у Буковици, Равним Котарима, око Книна и у Горњој Цетини; у Врлици и околини има досељеника чак из Црне Горе ...»

Страна 236: «Главни је дакле процес: смена средњевековног становништва, које се у Далмацији населило за време сеобе народа, новим динарско-балканским становништвом, које се ту доселило у млетачко и турско доба».

У последње време је академик Јован Радонић (1873—1956) у једној својој великој расправи најдетаљније описао судбину Српског народа доспелог под утицај католицизма, па је дао и многе податке о самим сеобама, највише на основу Ватиканских извора, одн. исписа историчара и ранијег посланика краљевине Србије при Ватикану дра Михаила Гавриловића (81).

Он тамо каже из. ос.: «Велике политичке промене на Балканском полуострву током XV века, када се читав систем хришћанских држава срушио под притиском Османлија, изазвале беху велика етничка померења на Балканском полуострву. Српски елеменат, који је испред Турака измицао, кретао се на север у јужну Угарску, на северозапад и запад на територију Млетачке републике, која је, од почетка XV века, стала чврстом ногом на тле источне обале Јадранског мора. Миграције српске у првој половини XVI века биле су толико интензивне и честе у Далматинском загорју, да су ови крајеви добили изглед скоро чисте српске земље... Већина Хрвата тих крајева склонила се у приморске градове и на суседна острва...» (стр. 187).

Стр. 215: «Прилив српских избеглица из пограничких крајева Турског царства у хабзбуршке земље није био ни близу тако интензиван и снажан као у земље Млетачке републике...» (Писац јамачно мисли на прво време до краја XVII века, ЛМК).

Још износи Радонић (стр. 193): «Српски талас запљуснуо је у XVI и XVII веку далматинске градове, њихову околину и нека острва, нао нпр. Хвар, појачавши тамошње старије становништво, док су богатији и угледнији Срби насељавали градове...»

Стр. 191: «Поред которске дијецезе (католичке), населише Срби дијецезу Макарску, Сплит, Трогир, Шибеник, Скрадин, Задар и Нин. Даља њихова насеља на северу наслањала су се на српска насеља у сењској бискупији (ускоци) и она у Лици и Крбави...» «Нарочито велики број Срба населио се у Задру и околини за време дуготрајног Кандиског рата...»

Још читав низ података наћи ће заинтересовани у књизи «Спорни Предели...» Овде ћемо навести једног немачког писца који је далеко пре и од Милаша, и од Деснице, и Радонића исту ствар тврдио.

Немачки писац и путописац Ј. Г. Кол, пише у књизи: Путовање у Истру, Далмацију и Црну Гору, I део, 1851, стр. 63, (153): «На југу (Далмације) изгледа да су Срби већ давно седели. А кад су хрватска власт и цват подлегле Маџарима, а још више кад су Срби дошли у сукоб са Турцима, све су чешћа била усељавања српских избеглица у пределе на обали, куда су били бацани од Турака. Тако су, поред јужних области које су још од старог доба припадали Србији, такође и северни хрватски предели све више и више тако рећи србизирани. Овде на Јадранском мору догодило се како изгледа нешто слично као на Северу око Дунава, где су такође српски ускоци (избеглице) у данашњој Војводини основали једну нову српску земљу. Према томе је хрватско племе све више уступало, и српско племе влада према томе у целој Далмацији, нарочито у средњој и јужној Далмацији».

У књизи «Спорни Предели...» налази се цео низ млетачких извештаја о насељењу Срба (67, с. 152 и даље). Један ћемо само пренети. То је извештај проведитора млетачког Јакоба Градениго своме сенату о стању православља у Далмацији. Извештај је писан у Задру 18 јуна 1775, и у италијанском оригиналу саопштен код Милаша (154, стр. 470 ид.). Тамо стоји из. ос.:

«За последња два рата са Отоманском државом, при којима су се проширили јавни поседи у овој покрајини, ступили су под нашу власт, стицањем читаве области Задра и Книна, народи који стењаху под варварским јармом, већи део српског обреда. Налазе се чак читава села која исповедају грчку веру, са црквама и парохијама, а гореспоменути манастири као седишта калуђера, били су јавним доброчинством помагани, са уступањем земаља, да би се достојно одржавали» ...

Проведитор је писао извештај по захтеву Млетака, који су питали за узроке због којих је прошасте године толико Срба емигрирало, што се фатално одразило на стање у Далмацији. То је тражено дукалом од 29 априла, а после 50 дана проведитор одговара. Он почиње свој извештај овим речима: «Подложно становништво грчко-српског обреда, разасуто по областима Задра, Книна и Шибеника и осталим местима покрајине, већ је било скренуло моју пажњу чим сам стигао на ове стране...»

Аустријски писац др Мориц Хермес, који је у већ приказаној великој званичној едицији о Аустрији (100) описао Босну и Херцеговину (215, с. 35) казао је и ово:

«Мање за Босну него за суседне земље је постало веома важно, да је после мрачног пада ове краљевине велики број њених поданика измакао из турског јарма бекством и исељевањем. Далмација и Хрватска, Истра и Приморје добили су тада врло велики прираст становништва српског племена, које је појачало гранични појас словенског света на Југозападу против романског и германског утицаја, али и створило једну мешавину пуну живота тамо насељених елемената са живом и чудном српском крвљу».

II.

Потомци старих становника континенталне Далмације који су били остали у земљи при појави Турака (а таквих је било заиста мало), као и потомци ранијих староседелаца који су били пребегли па се после, они или њихови потомци, повратили у земљу (а и таквих мора да је можда још мање), били су неспорни Хрвати, (то важи за залеђе Приморја док је становништво градова било романско, али и грчко; само име Гризогоно је грчко; «златног рода»). Вероватно је и становништво острва хрватско (сем јужнојадранских острва која су била под српском влашћу). Али становништви досељено у границе данашње Далмације за време турско и после ослобођења Далмације од Турака претежно је, ако не и искључиво, српско. Не само православно него већим делом и католичко, од којих су многи тек под Млечићима постали католици.

То досељено становништво су Млечани звали «Морлаци», по њима и сав остали свет (осим самих Срба који су себе Србима звали).

Дуго се није могло утврдити шта та реч значи. Читао сам лично како ју је Сима Милутиновић објашњавао као «Власи с мора». Данас је поуздано утврђено да та реч обележава «црног Влаха» или, грчки «Мауро Влаха». О томе смо поближе говорили у књизи «Спорни Предели... », па чак им посветили један одељак (67, с. 167 исл.).

Казали смо да су Хрвати, после објаве Фортисове «Хасанагинице», као песме «Морлака», почели ове да оглашују Хрватима. Сад је интересантно и ово: Они се увек и свуда дистанцирају од «Влаха» и православне у «Хрватској» зову «Власима». Неће да употребе име Србин; сви смо ми за њих «Влахи». Али далматинске «Влахе» својатају за себе, проглашују Хрватима. А то је потпуно исти род Срба и с једне и друге стране Велебита!

Али наука европска не усваја гледиште Хрвата нити жели да афирмира фалсификате. Она у Морлацима види Србе и то отворено исповеда. Неке примере ћемо навести овде (као што смо учинили и са Ускоцима у Крајини). Биће међу њима и неких пренетих из споменуте књиге, и још више сасвим нових.

Прво ћемо навести једног далматинског писца о коме не знамо поближе, сем да је био скоро званични историограф и географ Далмације за време Аустрије у XIX веку. Он је издао више књига о Далмацији, све на немачком језику. То је Франц Петер, можда импортиран из осталих делова Аустрије. Он је средином прошлог века издао једно велико дело о Далмацији у два тома и одакле је тада учени свет црпео углавном своје знање о Далмацији (155). Тамо стоји (I књ. стр. 179):

«Са именом Морлаци означују се уопште брдски сељаци Далматинског залеђа (континента). Њихов број може да се пење до 150 хиљада душа, чије су две трећине католици, а остали неуједињени Грци... Они имају своје насеобине у окрузима Задар и Сплит. У Дубровнику и Котору су непознати... То су чисти Срби и Босанци. Време њиховог усељавања треба да падне у средину XV века. Изгледа да су се својевољно отргли од турског притиска и отселили се у далматинске висинске пределе, где су мислили да ће им бити боље под хришћанском влашћу...»

Други је немачки писац кога смо малопре цитирали (153) Ј. Г. Кол, који је дао онако драгоцене податке о Његошу (он га је на Цетињу посетио), каже на више места без увијања да су Морлаци у огромној већини чисти Срби а само на северу Крке мешавина Срба и Хрвата. Разуме се да он ту мисли на католичке Морлаке изнад Крке. Па ипак и за њих каже да српски елеменат у њима преовлађује. Највећи део своје друге књиге је Кол посветио Морлацима и «Морлачкој» (стр. 153 до 400), где потанко описује њихове обичаје.

Говорећи много даље о Црногорцима (стр. 205), Кол каже да они «једнако као и Морлаци и Дубровчани спадају у велику српску породицу Словена».

У немачком водећем листу за иностранство прве половине прошлог века објавио је 1829 генерал барон Велден своје «Слике из Далмације», коју је мало пред тим пропутовао. То је било првих година аустријске владавине Далмацијом. Вероватно је то био аустријски ђенерал. Ту каже како су у Загорју, негде око Мосора, били сакупљени Морлаци (он под тим именом једнако обухвата и православне и католике, али је овај крај претежно католички). Генерал Велден пише (156, 1322):

«Њихове песме, понављајући увек исту жалостиву мелодију, све су се односиле на Краљевића Марка, једног њиховог јунака, другог Херкулеса, који је начинио чуда од храбрости и чије их име и сад још потстиче на сваки оружани подвиг».

У истом немачком часопису «Иностранство» тога доба, дао је известан писац под иницијалима Ф. Ц. један топао опис «Морлака» (157). Објашњава да су то далматински Загорци (округа Задар и Сплит), да их је око 140.000, од чега 40 хиљада православних, али, писац изречно наглашава: «Морлаци су такорећи прави, настојашчи Срби, који су негде око половине XIV века добегли из Босне да би се отргли од турске власти...»

Велики немачки историк Лудвиг Албрехт Гебхарди (1735— 1802), који је још пре Енгела у својој Општој историји (158) дао доста места Србима, казао је и ово:

«Језик данашњих Морлака је више рашки него хрватски».

Немачки барон Ото фон Рајнсберг-Дирингсфелд, потомак једног старог племства швајцарског (1822—1876) који је дуго живео у Дубровнику са својој женом Идом рођ. Дирингсфелд (1815— 1876) и са њом писао много о нашим крајевима, нарочито Приморју, објавио је 1864. једну студију под насловом «Јужни Словени» (159). Морлаке у Далмацији претставља ту као «пратип (првобитни тип) српског народа», они «насељавају целу унутрашњост земље од околине Задра до Ушћа Неретве...» «За њих је — пише даље Барон Рајнсберг — највећи украс мушкарца светли ханџар, као код свих Срба...»

У другој студији изашлом у истом часопису исте године под насловом «О источној обали Јадранског мора» (160) пише барон Рајнсберг о Бодулима који говоре старохрватски, али су много измешани са Италијанима (на острвљу). «Становници унутрашњости зову се, напротив Морлаци...» Они говоре српски. «Најчишћи српски језик говоре Морлаци Сиња и Имотског, као и Макарске, која стоји у вези искључиво са унутрашњошћу. У осталим приморским градовима језик је под утицајем већег или мањег саобраћаја са острвљем, тако да се у Шибенику чују три разна начина говора. Припадници грчке цркве, ако чак припадају и вишим класама, говоре у својим породицама готово увек српски, и то у свим градовима подједнако».

Немачки политичар и писац Карл Браун (који је себи додавао предикат Висбаден, да се разликује од других имењака) а који је рођен у Хесенској 1822, а умро у Фрајбургу 1893, обишао је седамдесетих година прошлог века «Југоисток Европе» и објавио своје утиске. У првој књизи тих својих «Утисака са пута»(161, с. 119) каже да га је један Истранин иструисао ко све живи у Истри, и то: Италијани, четири словенска племена и два влашка. Затим каже: «Словенска племена су: прво Словенци, друго Словенцо-Хрвати, треће Србо-Хрвати, и четверто прави (чисти) Срби или Морлаци». Томе истом Истранину, а такође и Карлу Брауну, који је много писао о српским народним песмама, Морлаци су изгледали као неки најчишћи Срби. Истина у Истри, али је то исто етнографско обележје на целом Приморју Јадранском и аустриски најистакнутији етнограф средином прошлог века Карл фон Черниг каже да су истарски Срби Морлаци (70, I, стр. 57).

Немачки географ Густав Адолф фон Кледен (рођен у Берлину 1814, умро 1885) писао је у свом «Приручнику познавања земаља и држава» (74, I, с. 720) да су у «Краљевини Далмацији девет десетина становника Морлаци српског племена...» (9/10 der Bewohner sind Morlachen serbischen Stammes).

У аустријској репрезентативној едицији о свим пределима Монархије, написаној по иницијативи престолонаследника Рудолфа, писао је Карл Випанц (167, с. 118), говорећи о пореклу Далматинаца:

«За природну историју Далматинаца тим мање може да послужи порекло као основа расподеле, што се у погледу Морлака води још увек научни рат, јер их једни убрајају у Романе (мауроблахос-црни Латинин), док други хоће у њима да виде чисте Србе».

Сматрали смо да и ово гледиште треба да наведемо, прво потпуности и објектовности ради, а друго да читаоци виде да хрватство Морлака не може уопште да дође у питање ни алтернативно, ни хипотетично. И то у полузваничној хабзбуршкој едицији, њима иначе јако наклоњеној.

У савременом Политичком речнику, који Немцима пружа објашњења о појмовима и изразима свакидашњег живота (163), стоји и ово: «Један део далматинских Срба зову Морлацима; све су то имена истог народа ...»

Сад, после немачких, да пређемо на бар неке писце других народа, који су нам мање доступни а којих је мање и било.

Француски путописац Кикле путовао је почетком 1658. из Млетака преко Дубровника и Босне за Цариград. Он каже да су му кочијаши били «махом Морлаци или Срби, како их зову» (ils sont presque tous Morlaques on Serviens, comme on les appelle). (166)

Француз из Бретање Б. Аке, др медицине и философије, издао је на самом почетку прошлог века у Лајпцигу, на немачком језику, «Словенску етнографију», у којој констатује да се «многи Морлаци називају Србима или Србљима« (sich viele Morlacken Serbler Serben nennen). Он је био професор у Љубљани, Лавову и Кракову, а јужнословенске земље је лично пропутовао. (164)

Вароломеј Копитар, дајући рецензију те књиге 1811. (90, I, с. 132) тврди са своје стране: «Морлак и Морлакиња. Они су генетски Срби као и ускоци, са којима се, не без права, често замењују».

Француски историчар уметности Шарл Ириатр (рођен у Паризу иако шпанског порекла 1832, умро иза 1892) у својим «Путовањима по Далмацији» (немачки превод, 165) даје веома леп опис Далматинаца из северног Загорја, српског, јер на страни 81 каже: «Оконо становништво исповеда уопште грчку веру. У десет села среза Кистање живи само мало католичких породица«. Назива их «Словени Далмације, блиско сродни Србијанцима и Босанцима»; ту убраја и «сировог Морлака».

Пре нешто више од сто година (1845) је енглески научник А. А. Патон, писац студије «Србија» дао и опис далматинских брда и острва.

Патон каже изречно (167): «Морлак показује у свом карактеру још увек многе особине Јужних Словена; он је стварно Србин Јадранског Приморја. ... Женидбе отмицом на старо-српски начин догађају се још увек каткада... Положај жене под Морлацима одговара у приличној мери њиховим сестрама у Србији... Многе тачке сличности са Србима проистичу из заједнице језика, заједнице порекла, па чак и обичаја ...»

Један чешки патриота који је описивао Бокељски устанак 1869 а чију је књигу превео Стојан Новаковић (217) пише на страни 4: «На обали (Далмације) је живахност суврemених градова, а на планинама је источна љубав за полаганим; на обали су ћесарско-краљевски судови, а на планинама се уз гусле пјевају јуначке пјесме о Краљевићу Марку» ...

И Вук Караџић, у својој књизи «Црна Гора и Црногорци» издатој на немачком 1837 без потписа (ја сам прочитао и ексцерпирао целу књигу не знајући да је то Вуково дело) пише (216): «Чак и Морлаци у Далмацији.. .нису ништа друго него Срби, исто као становници Црне Горе и Србије».

И Иван Ловрић, у књизи издатој у Млецима 1776. (Осврт на Путописе опата Фортиса (169) потврђује глорификовање Марка Краљевића од стране далматинских «Морлака». Он каже да се у доба кад Морлак има вина «редовно не чује ништа друго сем песама о Краљевићу Марку»; тада сви

Морлаци «постају певачи и песници у исто време». На другом месту пише: «Да изразе дивљину Марка Краљевића — а то је јунак чије име спомињу више од сваког другог...»

За Морлаке грчког обреда каже Ловрић да потичу из Црне Горе и да су задржали своја стара имена.

Иван Ловрић потиче сам из загорске Далмације. Рођен је у Сињу око 1754, умро веома млад од туберкулозе 1777. Био је школован човек (студирао медицину у Падови).

Гроф Лујо Војновић каже (170, стр. Ц): «Млеци су морали подносити један дуг рат са српским становништвом, које је било сљегло из Восне и Србије на западну обалу Јадрана и које се зове Ускоци».

А на следећој страни наводи како је «велики ускочки старешина Даничић поразио млетачке галије певајући о подвизима српског јунака Марка Краљевића и Цара Душана».

На крају још само то, да и католички мисионери XVII и XVIII века пишу Ватикану о «Србима Морлацима» (Morlachi Serviani, li Morlachi ossia Serviani, Morlachi di rito serviano etc.). На једном месту јавља надбискуп Змајевић 1719 да је Српски патријарх поставио Стевана Љубибратића за митрополита «над свим Морлацима свога обреда». (Јован Радонић, 81, стр. 194, 600, 604).

У једном извештају Задарске католичке надбискупије из г. 1760. о православној цркви у Далмацији спомињу се као синоними «илирски, морлачки, словенски или српски народ» (nazione illirica, morlacca, schiavona ossia serviana). (Саопштено код епископа Никодима Милаша, 154, с. 399, 401, 422).

III.

Кад тако ствари стоје, кад је такорећи цела европска наука такорећи унисоно прогласила Морлаке за Србе, а Морлаци су давали демографски и етнички карактер континенталној Далмацији (док је приморска Далмација била у већим агломерацијама, путницима доступним, италијанска), то није

никакво чудо да је наука Далмацију «као такву» прогласила српском. Тим пре што су slaвисте почев од Добровског и Шафарика, па до последњих у XIX веку, стојали бескомпромисно на становишту српске Далмације. Међу самим становништвом, до половине XIX века католици нашег језика нису знали шта су, док су православни били потпуно свесни свога српства. Једнако као и данас.

Хрватски најомиљенији писац др Иво Пилар (под псеудонимом фон Сидланд) писао је за време Првог рата (29, стр. 369): Супило је у свом листу «Нови Лист» писао слиедеће: «Али с обзиром на Хрвате Светозар је Прибићевић увјерен да је Хрвате у Далмацији створила аустриска влада с помоћу својих котарских поглавара»...

Сад ћемо изнети жалопојке истог великохрватског писца Ива Пилара зашто Беч није у другој половини XIX века усвајао хрватске тезе о «утеловљењу» Далмације Хрватској.

«Сидланд» наводи који све светски научници налазе у Далмацији само Србе, па узвикује (29, стр. 291): «Је ли чудо што Аустрија 1867 није Далмацију предала Хрватима, кад је она припадала национално Србима а не Хрватима, по тврдњи службеног народознанства?»

Он затим, у истој књизи али на другом месту (стр. 236) пише: «Управо се тада много циенила теорија да Далмација није уобће хрватска него србска земља. Та најљепше пјесме србске Вука Караџића потјечу управо из Далмације. Па и Гферер, праведан према Хрватима (171) не може се сасвим отети томе схваћању. Прочитао сам такође у старијим конверзационим лексиконима што пишу о Далмацији. До деведесетих година сматра се Далмација србском земљом. Тако стоји нпр. у маленом Мајерову лексикону од год. 1893 ово: «Пучанство (тј. Далмације год. 1890) припада у 96% србском племену, лиепо је, храбро и одважно».

Мени је успело да пронађем стари Мајеров Лексикон с краја прошлог века (172), на кога се жали Иво Пилар да у Далмацији види само Србе. Тамо се заиста износи колико Далмација има становника, што ћемо ми у другој књизи пренети, да онда настави: «Најмногобројнији међу народима заступљеним у Далмацији јесте српски (93%), чији се припадници у

унутрашњости називају Морлаци». Остало су, према Мајеровом Лексикону, Италијани и мањине, док о Хрватима уопште не говори. Међутим протеста из реда Далматинаца тада није било, иако се ради о тада најраширенијем конверзационом лексикону немачких језичних предела, специјално Аустрије.

Посебних писаца који су Далмацију признавали искључиво српском има сијасет. Ми смо њихова мишљења изнели у књизи «Спорни предели» (67), према оној Херодотовој да историчар мора на наведе све релеватне доказе и сва мишљења од упућених људи, али да то не значи да он у то мора веровати. Ми смо износили мишљења веома компетентних лица, не терајући никога да их прихвати, нити смо чак ми то све примили здраво за готово. Али би било неодговорно, чак нека врста фалсификата, то не објавити кад наслов дела то очекује.

Ми нећемо понављати пгга је тамо речено, али ћемо додати један мали број сличних мишљења накнадно сабраних.

Француски историчар уметности Шарл Ириатр (рођен у Паризу иако шпанског порекла 1832, умро иза 1892) у својим «Путовањима по Далмацији» (немачки превод, 173) даје веома леп опис Далматинаца из северног Загорја, српског, јер на страни 81 каже: «Околно становништво исповеда уопште грчку веру. У десет села среза Кистање живи само мало католичких породица». Назива их «Словени Далмације, блиско сродни Србијанцима и Босанцима»; ту убраја и «сировог Морлака».

Француски путописац Пјер Марж обишао је и описао мало пре Првог светског рата западне пределе данашње Југославије (128). У том опису говори најлепшим речима о Далматинцима, да онда заврши:

«Ови лепи узори људске врсте Словени су, или још правилније рећи Срби: Становништво Далмације припада у стварности великој српској породици...»

После два Француза ево и два Енглеза. Прво дело објављено на енглеском које нама није доступно, и то према саопштењу Мила Вујновића (175). Он цитира Енглеза Невила Форбиса, дело издато у почетку Првог светског рата (176). Тамо стоји: «Обалама су владали страни непријатељи, чији је интерес

био, да Србију отсеку од мора и света ... Српске покрајине које су допадљиве и привлачне за странце, јесу баш крајеви са чистим Србима исто као и око Београда, — јесу под туђинском влашћу... Тако на пр. Далмација: Знајући да је Далмација провинција Аустрије,— игнорише се стварност да су становници Далмације чисти Срби».

О Далмацији је говорио за време Првог светског рата и истакнути енглески археолог и публицист сир Артур Цон Еванс (1851 —1941) у оквиру предавања Краљевског географског друштва у Лондону 10 јануара 1916. У француском преводу тога предавања (174, стр. 23) каже да је «Србија — то неће бити никад сувишно да се понови — да је Србија већ стварно на мору: мору које оплакује обалу Далмације и Црне Горе». (Писац мисли да српски елеменат на том мору). Он још очигледније ту своју тезу поставља на крају дискусије иза предавања (стр. 39 поменуте књижице): «Врло често сам слушао да говоре: „Све што треба учинити да се задовоље националне аспирације Србије, то је дати јој прилаз на море”. Верујем да оно што је вечерас речено довољно показује, ако речи имају неког смисла, да је Србија већ на Јадрану, и тај предлог је једнако апсурдан као да је било предложено у време борбе Италије за своје уједињење да Пијемонт добије један „коридор” — један појас земље — преко Ломбардије или Венеције до Јадрана. Не, господо! Далмација и земље хрватске и словеначке интегрални су део ириденте Србије, исто онако као што су Ломбардија и Венеција биле саставни део Италије».

IV.

Овде ћемо навести неколико изјава о српству Далмације српских првака и вођа далматинских Срба из XIX века, пошто смо навели историјске податке највећег научника и прелата Никодима Милаша, епископа задарског (1845—1915). Ови подаци нису објављени у књизи «Спорни Предели».

Неспорни вођа далматинских Срба у првој половини прошлог века био је др Божидар Петрановић, брат доцнијег епископа Бококоторског Герасима Петрановића. Он је у једном свом Прогласу далматинским Србима 1839. (178) изос. и ово казао:

«... и дугу срећу народу желити који се именом српским поноси; у коме ватрена љубав према језику, народности све редове од највишег чина до најнижег сваки пол, узраст силно потпаљује; гдје се мили гласови домородног језика, прешавши границе међу којима се још до прије њеколико година, тј. међу простим народом ограничени били, већ и градовима, у палати високорођеног Господина, као и у складној простој кући занатлије, по улицама, театрима чују, и то већма разносе. Гдје се ова ћутења подрањују, ту и народни понос у народу то више расте и укорјењује се».

То пише на страни 8 Прогласа, док на почетку, на стр. 1, стоји: «На цјелом простору велике Илирије нигдје се србски језик, ношње, обичаји наши у већој чистоћи нису сачували као у Далмацији...»

Па ипак, Хрвати су пронашли, извршивши један од својих многобројних фалсификата, да је Божидар Петрановић прогласио све Далматинце Хрватима. Иако то овде, строго узевши, не спада, ми морамо тај поступак приказати.

(Његово приказивање би више спадало у књигу «Обмане...», 177, али се и овде може учинити, јер се ради о питању има ли и где Срба у Далмацији).

Фамозни дон Миховил Павлиновић (1831—1887) је тврдио у својим «Разговорима» (181) да се нико други и нико мањи од дра Божидара Петрановића није звао Хрват, да је писао 1848 године: «Ми смо Хрвати. Настојат ћу да се наш мили хрватски језик што прије уведе у школе и у судове».

То је био фалсификат, који је утврдио прота Јован Сундечић (1825—1909) у једној својој књизи «Живот и рад дра Божидара Петрановића» (182). Он тамо дословце пише: «Имам аутентичан доказ да је уредништво «Зоре Далматинске» при тискању овога говора у свом броју 29 од год. 1848 само по својој вољи додало «хрватски језик», и да је мало ниже, такођер својевољно, избрисало име «Срби». Оно је узроковало, те је и преч. Рачки исте погрешке у свом цитату донио».

Пишући своју књижицу, прота Сундечић је имао у рукама кратку својеручну Аутобиографију тада већ умрлог Петрановића, на основу које је

он аутентичо поставио своје наводе. Он је то потврдио у броју 70 «Народног Листа» за 1882. Уредник «Зоре» је био неки Кузманић.

Вођа далматинских Срба, наследник Петрановићев, велики Сава Бјелановић је писао у својој књизи «Дон Михо на бранику» (179) поводом тога: «Ласно је вјеровати да је покојни Петрановић, који је још год. 1835 основао код нас «Србско-Далматински Алманах» и тим почео будити идеју о Српству у Далмацији прије у свом говору рекао: Ми смо Срби и Хрвати него ли само Ми Хрвати, поглавито с обзиром на мјесто гдје су те ријечи изговорене и на бираче пред којима су изговорене ...» (Стр. 23).

Мало пред тим (стр. 19) пише Сава Бјелановић: «Ако је икад на свијету било Србина, то је заиста био Божидар Петрановић. Прву своју књигу издану 1835 Петрановић је назвао «Љубитељ Просвјете, Српско-Далматински Алманах». И до последњег часа свога живота писао је он у том смислу; он подигао умно Далматинско Српство, претекао Николајевиће, Пуциће, Врчевиће, и започео на књижевном пољу што се послије имало наставити и на политичком, кад је уставна слобода дала свакоме право да своју народност његује. Говорити о Петрановићевом српству било би неупутно и сувишно, као кад би доказивали свјетлост и топлоту сунца».

Бјелановић каже зашто Петрановић није протествовао на тај фалсификат (стр. 22): «Божидар Петрановић допушта — али, разумимо се године 1848, кад је у Загребу владао Илиризам — да уредништво «Зоре Далматинске» изврће његов програм, допушта најбољом намјером, да задовољи уреднику тога листа и у народну га странку приведе и тако сакупи оно мало растројених сила, допушта ову промјену која у оно вријеме није имала никаква значаја, пошто није никаква хрватства постојало, а Павлиновићева најмање . .. (Ово подвлачи сам Бјелановић).

Сава Бјелановић је рођен у Ђеврскама 1850, умро у Задру 1897. Био је посланик и богомдани новинар, уредник листа «Српски Лист» (доцније «Српски Глас»).

У једном свом говору у Далматинском сабору у последњој деценији прошлог века, где су Хрвати покушали да бране искључиво хрватско право на Далмацију казао је из. ос. (180):

«Поштовани заступник Бијанкини рекао је чисто и бистро да „једини хрватски народ има право да постоји у овој земљи" (Далмацији)...

Ја не могу остати хладнокрован кад чујем како се овдје изврћу ријечи гласовитог Руса Мајкова, који је рекао да је аустријска полиција створила Хрвате, те сад они кажу да овдје та полиција ствара Србе...» То стоји на страни 3 штампаног текста; на стр. 25 стоји: «Него, господо, ваше су муке узалудне... Узалуд труд и напор... Успомене на стару прошлост српску, наше традиције српске, народне пјесме, то је све наше, то је чувство дубоко усађено, те га ви нећете никада истргнути. Нема књига које би нас могле одродити. Ви тијем само своју слабост откривате, мислећи да ћете са неколико „читанака" уништити српски народ. Преко наших глава су прошли грознији непријатељи. Ми смо гинули за слободу и своју крв пролијевали. Ми смо се борили и одржали смо се насупрот непријатеља и са истока и са запада...»

У својој књизи «Дон Михо на бранику« (у ствари скупу својих уводних чланака из Српског Гласа. Сава Бјелановић пише (179, стр. 35):

«Год. 1848 Срби се слажу са Хрватима... Али Хрвати у Хрватској и Далмацији његују слогу и пазе Србе док су им требали, да се онамо укријепе, амо стекну већину у Сабору. Тад Хрвати стали окретати ћурак наопако. Срби стали се досјећати; неки стали сумњати, неки стали измицати; трзају се у неизвејесности за неколико година, док Хрвати не учинише свој последњи скок—скок на нос — прогласише све Приморје до Дрине хрватском земљом на основу хрватског историчког права. Јесу ли Срби могли и морали ићи до ове скрајности за Хрватима. Не, морали су се прије одрећи свог имена, своје прошлости и будућности. Срби су морали погазити своје светиње и прихватити Павлиновићев нож, који удара Српство усред срца жива. Али такво самоубијство Павлиновић од нас не може захтјевати...»

«Ови душмани Српства отпочели проповједањем заједнице са Србима док је од Срба потреба била; а закључили нијекањем Срба и уништењем српског имена кад им се учинила згода за овако велико предузеће. Прије били лицемјерни; потоње безобразни и непоштени...»

Стр. 152: «,Истина је да је неумрли Томазео пјевао Далмацији: Јер је Бог у теби, друга Италијо, српски народ образовао»!

Стр. 157: «Павлиновић удара на Српство. Срби су Павлиновићу од памтивијека криви... Највише смо ми Срби у Далмацији у развратност заглибили што смо се пред очима живог Павлиновића усудили подизати омладину, писати чланке о нашем српству».

«Али — српство је било, јест и биће. Српство је од памтивијека народни стожер, српство је огњиште просвјете и слободе на славенском југу, на које су душмани и са истока и са запада и са југа и сјевера нападали, него нијесу сатрли. Турску је силу сузбило, а зар неће латинску мудролију, која сад налази заточника у Миховилу Павлиновићу. Доста је мука српство преко своје главе претурило, те ће и с овом изићи на крај. Опадање и грдња српства, овака и на оваки начин, и од брацке стране, вријеђа дубоко Србина, али му тијем и витешки дух подиже, који се још пред ником није поништио, па неће ни пред оном силом, којој је у просвјетном и слободном западу давно одзвонило. А куд би ми славили српство кад су његова дјела славна изнад сваке славе, кад је оно само у својој пјесми подигло споменик достојан своје величине?... Црна и жалосна посла у Миховилу Павлиновићу пред Милошевим потомцима!..»

«Зато , не бојмо се свом српству. Ми смо Срби овдје од памтивијека. Ову земљу су откупили својој крвљу наши праоци, они су је од Турака ослободили. Праоци су нам у аманет предали народност, те је по завјету свом бранимо; бранимо је поштено, отворено, законито ... Ми остајемо гдје смо ...»

На страни 151 пише: «Истина је: горњу Далмацију населише Срби за турског продирања. И ово је историски факат, и ово знаду сви Срби у Далмацији,... који могу као и Љубиша казати: за наше гробове зна се од Косова ...»

ЗАУЗИМАЊЕ И НАПУШТАЊЕ ЈАДРАНСКОГ ПРИМОРЈА ОД СТРАНЕ СРБА

Видели смо из претходних излагања, нарочито из одељака I и VIII ове књиге, да су Срби, још од доласка на Југ, населили били Јадранско приморје од Цетине па све до Драча. Сем у градовима, ту је једва било неког другог милета. Тамо где су Срби били била је и власт Срба, мање или јаче организована (некад само у примитивним облицима, најчешће по жупама, каткад уз покорност већим, централним српским властима итд.). Где су били Срби, била је и српска власт, и обрнуто.

Али српска власт је, као неком кобном судбином руковођена, напуштала један по један појас Прибрежја. Тамо где је она била склоњена или где је нестала, нестало је постепено и Срба. И ми смо губили један по један предео Српског Приморја. Од Цетине до Неретве нема им ни трага данас, од Неретве до Боке само је канда прошлост њихова, само је она видљиво српска. Разуме се да и антисрпски режим данас то потенцира.

То је веома болно питање за нас Србе, судбоносног значаја. И ми нисмо хтели да га овлаш успут претресамо. Писац ових редака потиче сам из Српског Приморја па је и то био разлог више да овом питању посвети сву своју пажњу и сав научни интерес.

Он је, захваљујући Богу и Светом Сави, великим делом у томе успео. Написао је не само велики број чланака по новинама, него и три позамашне књиге посвећене етничким и националним проблемима Српског Приморја. То су ове књиге: 1) Српска историја и српско море, књига 15. «Српске Мисли» из Мелбурна, Аустралија, изашла 1963, страна 160. У њој се налази осам студија које третирају разне фазе и разна подручја Српства Јужног Јадрана. 2) О српском карактеру Боке Которске. Издање пишчево, Цирих 1961. Страна 160, у коме је свестрано размотрен проблем становништва још увек, успркос црногорских комуниста и њихове теорије Маркс-Енгелса, српске Боке. 3) Католички Срби. Политичко-историјска расправа. Серија Националних Списа «Српски проблеми». Издаје Српски културни клуб «Свети Сава» Канада, Торонто 1963. Страна 120. Ова књига нарочито претреса српски карактер Дубровника и његове околине одн. предела који су

некад спадали под Доброваčку републику, али има екскурса који се тичу осталих крајева Приморја, док првонаведена књига говори о некадашњем српству Неретвљанске области, полуострва Пељешца одн. Стона итд. Тако је, мањевише, цело некадашње Српско приморје узето у обзир.

Има још подоста материјала спремног за штампу, али је већ публиковани опус рашчистио сва питања која се иначе у овој књизи третирају, све историјско-демографске и етничке проблеме Српског приморја. Пошто су сва та дела из пера истог писца, пошто су свежа и свакоме доступна, то морамо одустати од понављања, чак и у скраћеној форми, објављених резултата тих истраживања. Нова не можемо ни онако ништа рећи, а кога проблем интересује наћи ће лако споменуте изворе.

Истина, тиме ово дело губи карактер потпуности. То је судбина емигрантских дела, која не издају ни академије наука, ни фондације, ни држава, ни приватне књижаре. Свака страна кошта пет долара а ове нико не ставља на расположење.

Па ипак ми не бисмо учинили неки пропуст да он није на другом месту пребројен. Два пута исто публиковати, па ма и разним речима, претставља луксуз који је за писце неизводљив. А тиме би књига губила и дражновине.

СРПСТВО БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Из истих разлога које смо навели у претходном одељку, ми нећемо овде третирати ни питање популације Босне и Херцеговине (јер смо претресли другде). Разлика је у томе што смо питање заузимања Српског Јадрана већ обрадили и публиковали, а питање српског прожимања БиХ стоји тек пред публиковањем. И тај је материјал сав сређен и највећим делом обрађен, али није још објављен.

Пре десетак година изашла је књига «Чија је Босна» (Торонто 1955). Има и у њој података из историјске демографије и етнографије, али мало и несистематски обрађених. После смо накупили преобиље материјала овога рода који би, публикован, изнео преко 700 страна. Не само да тај материјал не би нашао склоништа у овом делу, него би премашио знатно опсег једне нормалне књиге. Зато смо тај материјал развејали и развили у неколико посебних књига. Прва је, под насловом «Верски односи БиХ» дата давно у штампу, али штампарија стално одуговлачи са публиковањем. Друга: «Етнички односи БиХ» требало би да јој следује. Она ће се бавити питањима која овде претресамо за друге покрајине, док ће прва служити овој као база (јер су народности БиХ проистекле из вера).

Тај материјал је такође немогуће овде стегнути. Политичке прилике и национални интереси захтевају да се питање претресе детаљно, брижљиво, потпуно. То је стожерни ступ српске националне проблематике и разграничења будуће државе. Зато смо му поклонили специјалну пажњу, која је нашла свога израза и у специјалној публикацији.

Рећи ће се да и друге области имају мало мањи значај у расправљању наших односа са суседима и «браћом», нарочито питање Лике, Баније, Кордуна, Далматинског Загорја. То је тачно, али смо ми та питања већ једном веома детаљно претресли у књизи «Спорни предели Срба и Хрвата» (67). Како је од њене појаве протекло седам-осам година, то смо прикупили и још материјала за нашу тезу који овде публикујемо, као донуну а не замену речене књиге. Посебност методе овог рада и његовог смера означили смо у Предговору.

Овде се може само ради предходне оријентације рећи да је Српство БиХ неспорно и да се његова екзистенција која је давала национални карактер области не може ни спорити ни прикривати. У историјској Етнографији нема ваљда лакшег проблема него доказивати српски карактер БиХ.

И по Порфирогениту и по попу Дукљанину Босна је саставни део Србије, «друга Србија» (они их разликују две). И стално је нови српски елеменат надолазио у Босну, где су Срби, одма по силаску са Карпата, нашли своју нову домовину. Ту је Бодин био ујединио Српство, ту област су странци звали Сурбиа.

Херцеговина је била подељена на српске жупе и кнежине једнако као Српско приморје, и Рашка, и после је пала под власт Немањића. И Твртко и Стјепан Косача су свој легитимитет производили из српске власти.

Она је била пример српске националне чистоте све до последњег рата, кад су хрватске хорде побиле и уништиле све што је српско. За њу је говорено да «цио свијет насели, а себе не расели». Плодно становништво пуштало је стално вишак у свет, не губећи супстанцу.

Босна је била толико српска да је пустила варницу не само за своје ослобођење већ ослобођење целокупног Српства (чиме су се доцније користиле и многе друге нације, међу њима неке сасвим недостојне).

Молим још једном читаоце да не мисле да ја избегавам говорити о Босни, још мање да немам шта рећи. Узрок је ћутања о њој у овој књизи што имам много, премного да говорим, толико да би се оквир књиге потпуно разбио. И, затим, што желим истаћи проблематику од животног интереса по Српство и у форми која јој доликује: не третирати ствари као неки анекс или уметак једног општијег проблема већ као самосталан трактат са кога се неће моћи скретати пажња ни лево ни десно.

А онај који жели целу проблематику да проучи или обухвати, да даље истражује или допуњује, мораће да сакупи све књиге које се тим питањем баве. Све што је важно за један народ не може се изнети на само неколико страна и у само једном тому.

Нека Срби не брину за Босну; она неће бити пренебрегнута у нашим напорима.

СТАНОВНИШТВО (УЖЕ) СРБИЈЕ

I.

У великом делу садашње Србије, некадашње Горње Мезије, населили су се Срби још при свом силаску са Карпата. Тако се у древности још спомињу Браничевски Срби, Тимочки Срби итд. Али није цела данашња Србија била насељена првобитним Србима онда кад су они прешли на Балкан. Пенетрација је вршена доцније за време Немањића и Деспота. Кад су Турци заузели Деспотовину она је била претежно, ако не сва, етнички српска.

Ни за време турско није мељала етнички састав, сем што су муслимани, Бог зна којег соја, настањивали градове Србије. У селима, или боље у збеговима и шумама, живели су и даље Срби. О каквом другом народу једва се може говорити. Власи су досељени углавном тек за владавине књаза Милоша. У мањем броју је било само по градовима Грка, Цинцара, јевреја, а по земљи су чергарили номадски Цигани. Самој земљи ван градова Срби су једини давали етничко обележје (са нешто мало Влаха).

Неки путник кроз Турску у XVI веку, по имену Феликс Петанциус нашао је на источном делу наших области само Србе и Влахе (јамачно поред турских господара). Јиречек у једној својој студији о Власима (183) цитира његов став не говорећи одакле је. Међутим, у Историји Срба (5, III, 115) то дело је канда означено (184). Респективни став гласи (наш превод са латинског): «Рашани, наиме, први народи ове покрајине, дивљи и ратоборни, настањују онај предео који се протеже од Драве, Саве и Дунава; Власи планински (део), неотесани сој људи, богати су само стоком малом и великом.»

О мањинама у Србији налазе се ближи подаци у нашој књизи «Националне мањине у српским пределима», издање Српског културног клуба «Св. Сава» у Канади, Торонто 1961 (I свеска «Српских Проблема». Серија националних списа). Ту има узгредних података и о српском становништву, али се још тога доста мора рећи.

За време турско Србија је била популационо јако осиромашена и проређена. Зулуми Турака били су осетљивији него другде, болести су

косиле, а нарочито је кретање турских војска у свим правцима Балкана и бliske Европе увек вршено преко Србије. Мира није било, нити је сељак могао да своју имовину обезбеди. Он се селио. Србија је јако опустела.

Познати српски антропеогеограф и етнограф Боривоје Дробњаковић (1890—1963) писао је (188): «За време турске управе и аустриске окупације становништво је било готово у сталном покрету. Уколико се није иселило, насељавало је махом скривена места. Планине, долине и јаруге у густим шумама и луговима и далеко од комуникација били су најповољнији положаји. Насеља у близини путева, изложена турским посетама, нису могла остати и расељавана су.

Ми имамо аутентичних доказа густе насељености средњевековне Србије и пустоши турског вакта. Те доказе нам пружају нарочито путници страног порекла који су Србију обилазили одн. кроз Србију пролазили.

Тако Француз Бертрандон де ла Брокијер (рођен поткрај XIV века, умро у Лилу 1459) путовао је 1433. из Турске преко Пирота и Београда (враћавши се са једне тајне мисије у Турској). Његов путопис, штампан француски први пут 1805, превођен је, фрагментарно, више пута код нас. Одатле се може видети (187) да је од Сталаћа пролазио «кроз леп и густо насељен крај низ Мораву», онда кроз шуме тешким путем али је и тај део био «врло добро настањен селима и веома је леп», даље је до Београда прешао «многе велике шуме брегове и долине» у којима «постоји велико мноштво села и добрих намирница...»

Све се то изменило после најезде Турака, скоро непосредно иза тога. Тако је немачки путописац Герлах путовао у XVI веку од Гроцке и Паланке «кроз густу и непроходну шуму која је путнике пратила до Паланке». Швајгер, који је 1577. био у пратњи посланика Синцендорфа, пише да су од Колара путовали «пустим пределом, редко насељеним и рђаво обрађеним, да у три дана нису видели више од пет бедних сеоца». (Ова два податка су узета из једног написа (188) у коме не стоји одакле их је писац узео!). Стефан Герлах, протестантски теолог, рођен је 1546, умро у Тибингену 1612. — Саломон С. Швајгер, протестантски проповедник, рођен 1551, умро у Нирнбергу 1622. — Оба су путовали од Коморана преко Београда до Цариграда као пратиоци

посланика цара Рудолфа II. У некрологу пише за оба да су «саставила важне путничке извештаје за упознавање тадашњег Оријента». Књига Швајгерова је изашла 1608, у Литератури је њен наслов (228); књига Герлахова је изашла у Франкфурту 1674, наслов нисам могао да пронађем.

1717. је путовала кроз Србију леди Монтегру (1689—1762) и из Београда писала 12. фебруара енглеском песнику Александру Попу. Ту она каже да је пролазила «кроз пустиње Србије понајвише покривене шумом». (188).

За време окупације Србије од стране Аустријанаца (1717— 1739) неке конскрипције окупационих власти су утврдиле тада 644 настањена места, а 386 потпуно пустих. Међу насељеним местима било је свакако јако проређених насеља.

У Белешкама са пута Сен-Приста, посланика Француске код Отоманске Порте из Београда у Цариград септембра 1768 (189) стоји за околину Баточине: «Шума је око овога рђавога села, и нити овде нити на досадашњем земљишту нема трага од ма каквог обделавања. Све вас опомиње на земљу каква је изгледала после створења». За целу област каже: «У овим крајевима Србије можете видети само несрећне сељаке грчке (православне) и остале где стењу под теретом најгрубљег притиска; њима се род зноја њихова отимље пре него што га је и земља сама до потпуне зрелости довела».

Ратови с краја XVII века, нарочито Велика Сеоба, опустели су Србију још више. Скоро су је сасвим опустошили.

1717. до 1739., је Аустрија насељавала иноверију, о чему потанко обавештава историчар Душан Ј. Поповић:

«Многа поља лежала су пуста. Да би ове празнине попунила и број становништва што пре увећала, аустриска влада је 1723 године одлучила да у београдској, грочанској и палешкој нахији створи немачке колоније. У том циљу она је понудила многе олакшице. И поред оваквих олакшица, насељавање немачким елементима ишло је тешко. Могућност да Турци поново зарате због одузете им Србије одвраћала је Немце од масовнијег насељавања. Највише их је било насељено у београдској нахији, и то већином ислужених војника и ратника принца Евгенија, а било је и много породица из

Вормса (Немачка). После Букурешког мира (1739), кад су Турци опет добили Београдски пашалук, многе од ових немачких породица напустиле су Србију».

Већ од 1739 настаје мало али значајно насељавање Срба, који су се после Кочине Крајине (1788) морали селити у Аустрију заједно са заточеним житељством. Србија је понова, и још јаче, била опустила.

Описујући стање После Кочине Крајине познати српски етнограф Боривоје Дробњаковић пише (188).

«... Тада су, по народном предању, у Белици села остала готово пуста, тако да у њима није било „ни петла да запева, ни пса да залаје”. Милован Видаковић, описујући Збег у Космају, прилике у време Кочине крајине и пут када су по наговору фрајкораца из збега кренули „преко”, између осталог пише: „да су сва села кроз која су пролазили обрасла у трави, у њима нигде ни ког није било, већ је све отишло, а виногради, вртови и станови су пусти и у корову леже”».

Изгледа да је то био кулмен у сталној депопулацији Србије, најнижа тачка, после које је наступило побољшање, које ће са малим прекидима и узмицима трајати читав век и више. Сам етнограф Дрбоњаковић пише даље:

«После Кочине крајине, односно после Свиштовског мира 1791 године, у Београдском пашалуку је за српски живаљ настало сношљивије стање. Избегле породице враћају се а придолазе и нови досељеници, нарочито у време Устанка«.

Са тако малим приливом новог становништва, она мала преостала шачица Срба је дигла први устанак на Турке и стресла турску власт. Прво 1804—13, други пут и дефинитивно 1815. О томе се овде не може говорити. Нас интересује састав становништва и доцније демографске промене.

II.

Оне су заиста биле знатне. Настале су масовне сеобе, сад «инверзне миграције» у Србију, да је њена демографска слика из основа измењена, да су

девет десетина становништва почетком овог века (сто година иза Устанака) претстављали досељеници и њихови потомци.

Ти досељеници били су претежно, у огромној већини, Срби (насељавање извесних предела Власима и Бугарима описали смо у малопре цитираној књизи «Националне мањине...»), тако да је етнички састав становништва веома мало или нимало алтериран. Србија је била и тада, као и кроз цео Нови век, једна од национално најичистијих земаља европског Истока, можда и најчистија међу свима.

Маџарско-аустријски јеврејин Феликс Филип Каниц (1829— 1904), један од најозбиљијих истраживача обновљене Србије и њених старина, писао је пре сто година, што је после прештампавано (190) да у Србији постоје «три националитетне зоне: 1) Највећа, скоро чисто српска област између Саве, Дрине и Сједињених Морава; 2) Исток, настањен Румуњима, Србима и србизираним Бугарима; 3) Југоисток, насељен староседеоцима или досељеним Србима и Арнаутима» из Старе Србије, Босне и Црне Горе.

Ово под 3 су области присаједињене 1878. Према званичним подацима саопштеним од самог Каница (190, III, 114) било је на југу Србије досељених у округу Топлица Срба 12.263, Црногораца 2696 и Арнаута свега 6 лица. Додавши Врање и Јабланицу било је досељених Срба 21.695, Црногораца 4.167, Арнаута 1.677. Пошто су и Црногорци Срби, то је практично цело досељено становништво било српско. Арнаути су, мислим, затечени. Укупно је у те крајеве било насељено до 1895. преко 27 хиљада лица.

Али већ до тада Србија је била насељена масом Срба из свих српских предела. Сеобе нису престајале никад, док су нарочито јак обим узимале после ратова и проширења земље. Прво ћемо овде навести писце који дају синтетичке резултате тих метанастазичних кретања, да затим, илустрације ради, дамо и неке конкретне податке више-мање евалутивног карактера.

Говорећи о правцима српских миграција, Цвијић каже (40, 173):

«При другом правцу кретања, с југа на север, ниједна балканска земља није примила у себе толико новог становништва колико Србија. Осим тога су у њу у том времену утицале миграционе струје са свих страна, не само с југа;

она је земља концентричних миграционих струја, које се сударају у долине Мораве».

На другом месту, у другој књизи (54, II, 37) пише Јован Цвијић: «У Шумадији је згуснута снага свих српских земаља, како динарских, тако и косовско-вардарских».

За Шумадију каже Ј. Цвијић (54, с. 35):

«Шумадијски варијетет заузима скоро целу Моравску Србију... Њега чине старе етничке групе, старије од великих миграција, и различне досељене етничке групе: динарско становништво које је сишло са планинских крајева на југу, косовско и вардарско становништво, и разно друго ... Досељеници су имали да се прилагоде новој географској и друштвеној средини. Сви су се међусобно прожели и изједначили. Ошпти начин мишљења и рада, национални и друштвени идеал постали су им заједнички... Ово је становништво било прегло заједнички и снажно да се ослободи Турске и да створи независну државу...»

Мало даље каже: «Ма одакле долазили, ови се досељеници нису груписали према области одакле су дошли, осим у неким деловима западне Србије. Њихово мешање и стапање са старим становништвом било је у толико тешње...»

Јован Цвијић каже у једној другој расправи (208, с. 259): «У Србију долазе Македонци и Срби из Старе Србије и новопазарских крајева. Последња миграција је у почетку стварања Србије достигла највишу меру, и досељеници из Старе Србије, сеничког и новопазарског краја, са досељеним Босанцима, Херцеговцима и Црногорцима чине преко две трећине становништва западне Србије. Ове миграције су проузроковане, поред економских, и националним мотивима и тежњама за својим слободним земљама».

У једној немачкој студији изашлој за време балканских ратова писао је Јован Цвијић (186, с. 246):

«Зна се да је девет десетина становништва Србије из Босне и Херцеговине, из Новопазарског Санџака, из Старе Србије и Македоније»...

Такође Шопи из Западне Бугарске. Имигранти скоро искључиво Срби... «У западној Србији претежу усељеници из динарских брдских предела (Далмације, Босне-Херцеговине, Црне Горе, Лике) затим из Косова и Метохије. У источној Србији, где је старинско становништво у великој мери заступљено, усељеници су са Косова, из Санџака, затим Шопи...» «У јужној Србији, нарочито између Ниша и Врање, има много усељеника са Косова; ипак ту претеже македонска или вардарска миграциона струја, која се, долазећи са Југа, простире долином Мораве све до Смедерева ...»

Професор Герхард Геземан каже (84):

«Основни елеменат данашње Шумадије састоји се углавном од потомака брдских Динараца, који у мало генерација почетком XIX века, створише, на основу свога смисла за слободом и тежњом за активношћу, основну ћелију једне аутономне државе, а ускоро затим упадоше у европску политичку гунгулу, и развише једну духовност која се, као типично колонијална разликује од патријархалне, а такође од хрватске...»

Мало пре тим пише Геземан (логично долази после): «Исто тако се сељаху велики ројеви из Македоније и Старе Србије у тадашњу Нову Србију опустелу до шумске дивљине...»

«Колонисти из Угарске прошарани су сународницима из Македоније. Ова мешавина, којој никако не недостају динарске примесе, начињена од старосрбијанског-националног романтизма, византијске пожуде за зарадом, македонске радљивости, од жилавости, животне препредености, опортунистичке, инстиктивне способности прилагођавања, одвојила је Српски народ из духовног средњег века, из балканизма и патријархализма и превела у средњеевропску културу ...»

У књизи «Херојске форме живота», где углавном истиче црногорско херојство и њихову патријархалност, истиче проф. Геземан и разлику од Шумадије, одн. «Краљевине Србије до 1912» за коју каже да сачињава «политичко језгро Српства» (185, стр. 43), да онда настави:

«То је колонијално земљиште, које је великим делом пре два века насељено од потомака западних племена. Од тога доба је јако посељанчена

(мислим да је тиме хтео рећи да је од пастирског народа постао земљорараднички, да су хајдуци попримили миран живот, ЛМК), европеизирана и рационализирана (Србија)» Јосеф Берге каже (56, 42): «Србија је стварно колонијално земљиште».

III.

Прелазећи на извесне конкретније податке о досељавању и досељеницима Нове Србије, морамо нагласити да правих статистичких података једва има, иако неки желе да их таквим претставе. Махом су то евалуације, апроксимативне процене, статистички сурогати. Но ипак, они потичу од озбиљних научних истраживача и базирају на проматрињима и чињеницама који спадају у круг реалности. Нису то проста нагађања и брзоплети закључци, већ стручна излагања заснована на ванстатистичкој методи. Те методе нису онако прецизне и екзактне као статистичка, али им се не може оспорити сваки научни значај. Ти резултати изгледају овако:

У току Првог српског устанка рачуна се да је око 200 хиљада Срба из суседних предела Турске пребегло у устаничку и ослобођену Србију, и то: из Босанске Посавине и Подриња, из Старог Влаха, из Херцеговачко-црногорских Брда, са Косова, из јужне Србије, западне Бугарске, Македоније и Епира. Већина тих бегунаца настанила се у пограничним крајевима Србије, а нешто мање у Шумадији. Међутим, за време краткотрајне српске офанзиве у пролеће 1809. године више десетина људи изведено је из Понишавља, јужног Поморавља и Топлице. Карађорђе је око осам хиљада тих људи, углавном из старе лесковачке, прокупачке и нишке нахије, населио у непосредној близини Београда: у Великом и Малом Мокром Лугу, на Бањици, у Јајинцима, Раковици, Вишњици, Топчидеру и Палилули.

После краткотрајног продора српске војске у крајеве данашњег Полимља 1809. године, преселио се у Србију из тих крајева велики део становништва, па и више хиљада одличних брђанских и херцеговачких ратника.

После неуспеха Првог устанка побегло је веома много становништва Србије у Ћесаровину. Бежали су и нови и стари становници. Рачуна се да се готово половина становништва из тадашње ослобођене Србије повукла 1813. пред турском војском која је имала наређење да, надирући у Србију, за

дванаест дана клања и убијања, не остави у животу ниједног Србина изнад 15 година. Према једном извештају аустриских пограничних власти, само код Остружнице је после пада Шапца прешло у Аустрију око 50.000 избеглица. Због овако нагле и интензивне емиграције стални аустриски контумаци у Земуну и Панчеву били су врло брзо препуњени. Стога је било потребно да се за смештај и одржавање уобичајеног карантина организује од стране аустриских власти већи број збегова у Срему и Банату. Број српских избеглица у њима износио је више десетина хиљада (међу њима су биле и српске устаничке старешине). Тако се у 16 збегова у Срему налазило 11.047 избеглих српских породица са 61.714 чланова, а у 22 збега у Банату било је смештено 4.107 породица са преко 22.000 чланова. — После амнестије коју је у јесен 1813 објавио Куршид-паша, највећи број одбеглог становништва вратио се у Србију. Према аустриском извештају од 6 децембра 1813, дотле су у Аустрији остале свега 392 породице са 1.422 члана; осим тога је још 486 породица, са 2.951 чланом, замолило аустриске власти да зиму проведу у Аустрији.

После Другог српског устанка усељавање у Србију је настављено. Било је и индивидуалних ускакања и масовних ексодуса и сецесија и тражења уточишта и бољег живота у Србији. Нарочито су повољни политички услови настали после 1830 године привукли велики број људи из Аустрије и Влашке да се насели у Србију, тек ослобођену од турске власти. Поред школованих људи и занатлија, насељавали су се и трговци, сељаци и граничари, а са њима и известан број људи без одређеног и сталног занимања. По наредбама кнеза Милоша, у Србију се могао примити сваки човек, било које народности, вере и занимања, под условом да није починио криминал у земљи из које је дошао, да се ода каквом продуктивном послу и да за то плаћа одређене пореске дажбине. Мада је Србија у привредном погледу била прилично заостала, патила од недостатка радне снаге и захтевала што скорије и брже економско уздизање, мањи део ових досељеника сматрао је да се може одати беспосленом и лаком животу, а за то српске власти нису пружиле ни најмање погодности нити трпељивости. Да би се спречило безразложно исељавање из Србије, кнез Милош је 1836 године донео уредбу по којој се у принципу сви досељеници из Аустрије и Влашке морају насељавати у унутрашњости земље у дубину од 10 часова удаљености од Саве и Дунава. Ова мера показала се за

пореско и популационо увећање Србије од велике користи, па је низ година била стално практикована.

Узроци досељавања из некадашње Аустрије у Србију доба кнеза Милоша не могу се сваки пут наћи у актима државне архиве. Тамо где су узроци досељавања записани, најчешће се помињу: сиромаштво становника у Аустрији, а Србија је у то време имала доста слободног земљишта које је досељеницима бесплатно уступала; тражење државне службе, јер је у ослобођеној Србији било мало писмених људи за чиновничку службу; бољи изгледи на добит од заната чији су производи и услуге били тражени, потреба за заједничким животом са сродницима који су се раније населили у Србији; бежање од поверилаца, јер дужници дугове нису могли или нису хтели да врате; учињено какво зло дело због чега су извршиоци желели да се ослободе казне или да избегну срамоту и неповерење људи; тежња да се реши проблем интимног и брачног живота. Потребе Србије нису могле бити задовољене кандидатима који су сами долазили, па су појединце (учитеље, сликаре, свештена и друга лица) позивале и саме српске власти.

Једна од највећих сеоба становника из Босне у Србију била је од пролећа 1835. до јесени 1836. године, а обухватила је Србе из Босанске крајине. Узрок сељавања Крајишника била су велика насиља, убиства и безобзирне пљачке стоке — «да би како год свирепству својих господара избегли, који нису нимало чувство човека но звери спроћу њих имали». Крајишници су насељавани у Подрињу, највише у Лозници, Липници и Лешници. У тој новоприпојеној области Србије било је доста слободне земље коју су Турци напустили. Бежање Крајишника било је у мањим групама од по неколико породица до група од преко 150 «фамилија». Кретали су се обично преко ондашњих територија Аустрије, ређе низ Саву и на митровачкој скели прелазили су у Србију. Године 1836, и то после једне епидемије колере од које су многи страдали, у Србији је било насељено преко 2.600 Крајишника.

Из Македоније је прилив становништва у Србију био сталан и непрекидан, мада не у масама. Највише су се Македонци настањивали по варошима. У пасивним крајевима западне Македоније завладали су од краја 18. века «харамилук» и анархија, па је дошло до опадања производних снага у њеним варошима и варошицама. Баш из тих крајева је дошло много

исељеника и печалбара у северне србијанске вароши. Када је Србија 1830. године стекла аутономију, знатан број Тетоваца, Кичеваца, Гостивараца и Охрићана дошао је у Београд, Шабац, Смедерево, Крагујевац и друге вароши и бавио се најразличитијим пословима трговине, заната, посредништвом, кириџијањем и аргатлуком. Највише је било занатлија, зидарских радника и механџија. Тако су као зидари били нарочито познати «Дибралије» (Дебарци) и «Рекалије», као хлебари и посластичари Тетовци, као механџије Гостиварци, као месари Кичевци, као ћурчије Охриђани — мада их је било и на другим занатима. Знатан број ових досељеника прешао је и у село и одао се земљорадничком животу. Још и данас међу сељацима Шумадије и Поморавља чувају се традиције о овим досељавањима с краја 18. и прве половине 19. века.

Од свих области Македоније, кичевска котлина дала је највише исељеника (више стотина домаћинстава) настањених у Београду. Исељеници потичу готово из свих 80 села у околини Кичева. По броју пресељеника у Београд нарочито се истичу, села: Тајмиште, Орланци, Лешница, Световрачи, Козица, Челопеци, Јагол, Доленци, Туин, Патеец, Премка, Видрани итд. Исељеници из кичевске котлине прелазили су у Београд пред крај турске владавине, између два светска рата и после другог светског рата.

Мноштво Црногораца је досељавано у Србију и смештано по свим српским пределима, нарочито у Тимочком крају. И тако је трајало све до ратова за ослобођење 1876/78. Тада су поново наступила масовна кретања у разним правцима.

Кад су после 1878. године припојени Србији окрузи топлички, пиротски, јабланички и врањски, настало је повлачење Шиптара који су ове крајеве запосели после велике сеобе Срба. Да би ове крајеве населили, тадашњи српски државни руководиоци упућивали су позиве и расписе у крајеве ван граница Србије у којима је било српског становништва и нудили бесплатно земљу за насељавање. Притом су се нарочито обраћали Србима у Банату, Срему и Бачкој; из ових области почели су се досељавати најсиромашнији сељаци, нарочито безземљаши, и оснивати села у лесковачкој и добричкој котлини и у долини Пусте Реке. Војвођани су највише досељавани из Опова, Панчева, Јабуке и Омољице у Банату и из Ирига у Срему.

Врањска котлина је највише досељеника примила из ових осам околних области: Горње Пчиње, Босиљградског крајишта, околине Прешева, Горње Мораве, Новобрдске Криве реке, Пољаница, Грделичке клисуре и слива Власине. Из тих области води порекло 63% свих српских досељеника ове области који живе по селима. Остали досељеници потичу из разних крајева Македоније, Косовско-Метохијске Области и Србије. Прво насељавање тих досељеника настало је у другој половини 18. века, али је главни део досељеника Врањска котлина примила у два наредна периода: У првој половини 19. века и у периоду од 1878. до 1912. године. Досељавање из неослобођених, углавном јужних области 1878. године узело је врло широке размере и довело чак до оснивања нових села у околини Врања.

Црногорци су се, као што рекосмо, у мањим групама или појединачно, стално селили у ослобођену Србију. Све те сеобе нису ни регистроване. Али јесте једна која је била бројно замашна и званично изведена. То је сецесија Црногораца у Србију 1889. (До тада су они, канда, насељавали новоосвојене пределе Црне Горе, нарочито Херцеговину и Зету). Кад се у Црној Гори, речене 1889. године појавила глад услед велике суше, црногорска влада обратила се 9 августа 1889 влади Србије с молбом да се известан број Црногораца исели у Србију и стално се у њој настани. У образложењу своје молбе црногорска влада је писала српској влади: «Познато Вам је да је Црна Гора у пређашњим временима прибјегавала Србији у свакој својој нужди и да су Црногорци добијали помоћи у сваковрсном облику од своје браће Срба. Црногорци су у Србију ходили исто као дома и по њој се насељавали: често пута ходили су и на повремену исхрану па се опет враћали на своја огњишта. То брацко уточиште Црногорцима у пређашњим временима није ничим спречавано. Из те постојане брацке предусретљивости Србије према Црној Гори истицале су двије користи, и то: Црногорци који су поради оскудице земље били принуђени исељавати се нијесу се насељавали по туђем свијету на уштрб своје расе, већ у своју братинску земљу Србију, код своје браће. Друго: црногорски народ, који није могао опстати, одлијевао се је постепено и находио је у Србији и земље и рада. Они народ пак који је остајао могао је опстати на оно земље што је постајало ослобођено исељавањем.

Тако је постојаним исељавањем одржана народна сразмјера између количине родне земље и њена извора за опстанак и броја народа који је на

њој остајао да живи». — Већ 24 августа исте године српска влада је позитивно одговорила на ову молбу црногорске владе. По овом одобрењу, око 7235 Црногораца прешло је у Србију и населило се углавном у тада слабо насељеном пограничном топличком округу, који је био припојен Србији Берлинским уговором 1878 године.

Канда је нарочито много душа пресељено одн. пребегло из Старе Србије у Србију последњих деценија прошлог века и прве деценије овог века. Њих је ускомешао ослободилачки рат 1876—78, па разочарани, јер нису потпали под Србију, они су напуштали своја огњишта. Тако пише Јован Јовановић «Пижон» (1869—1939) (191, с. 39): «Рачуна се да је у времену од Првог српско-турског рата 1876. до 1912. иселило у Србију преко 400 хиљада Старосрбијанаца».

Стр. 41: «Зна се да је последњих 20 година XIX века, од 1880 —1900. из једног дела Старе Србије, и то са Косова, из Метохије и суседних области, преселило у Србију преко 60 хиљада душа».

IV.

Кад тако ствари стоје, није ни чуда да се Србија сматра «колонијалним пределом», али углавном колонијалним пределом свих Срба. Та реч се може овде применити у њеном првобитном значењу (грчких колонија). Тако нпр. Боривоје Дробњаковић (сам Србијанац, али очигледно старином из Дробњака) пише у наведеној студији:

«Тако, на пример, установљено је да у Шумадији од 10.430 породица, чије је порекло испитано, има само 519 стариначких и 607 породица чије порекло није утврђено. Остале породице, 9.304 на броју, досељене су и то претежно за време Устанка».

Проф. Дробњаковић наводи прецизно из којих су крајева Срби насељавали поједине делове Србије. То је раније, још детаљније и оригиналније учинио његов професор Јован Цвијић. То ми не можемо овде преносити. Само ћемо пренети још неку реченицу Дробњаковића, којом се потврђује слаба партиципација старинаца у становништву нововеке Србије. Он каже (188):

«Као што у областима западно од Велике Мораве па до Дрине има мало стариначких породица тако је и на истоку од Велике Мораве до Тимока. У сливовима Млаве, Пека, Црне Реке и Тимока и на југу до Ртња има врло мало потомака средњевековног тимочко-браничевског становништва. И ови су крајеви, нарочито у другој половини XVII века, били скоро пусти, а преци данашњег њиховог становништва досељавали су се махом током XVIII и у првој половини XIX века».

После Балканских ратова није било више усељавања у Србију. Напротив, после оба светска рата се врши лагано али стално расељење пренасељене Србије. Између ратова у Јужну Србију, у последње време у Војводину, а и у друге пределе Југославије. Опет инверзне миграције!

СТАНОВНИШТВО ЦРНЕ ГОРЕ

I.

Становништво Црне Горе је било од вајкада српско. Оно је настањено на територији раније Дукље, коју је и сам Порфирогенит (38) подразумевао као српску. (Вид. о томе поближе први одељак ове књиге). Дукљу су Срби међу првима населили и етнички одржали до данас.

Ипак не треба мислити да је старо становништво одма сасвим изчезло. Оно је делимично било затрано, али можда већим делом претопљено и амалгамисано са новим становништвом. Било је много старих племена која су историјски доказана, а њихов траг је потпуно нестао. Тако су Кричи насељавали површи Дурмитора и одржали се донекле све до 17. века. Сматра се да су били мешавина илирско-романског и старословенског становништва. Занимали су се сточарством.

Проф. К. Јиречек наводи још цео низ племена у садашњој Црној Гори, која су, канда, претходила српском насељењу. Тако он каже (5, III, 55):

«Било је такође племена која беху, у историјско доба, потиснута и разбијена. Граховска предања у Црној Гори причају о племену Матаруга, кога данас нема више. То су Матаруге с несловенским именом... који се помињу у дубровачким архивским књигама 1318. до 1398. Лужани, по свој прилици становници лушке жупе северно од Скадарског Језера, споменути поред Бјелопавлића 1455, ишчезнули су од тог времена... Нестало је и Малоншића, настењених у XV веку у долини Зете... У једној повељи краља Стефана Уроша I наилазимо на Тари, око 1260, на траг Кричана...»

О свим овим племенима је посебно (суб номине) писао етнограф Петар Шобајић у Енциклопедији Срба, Хрвата и Словенаца (под уредништвом проф. Станоја Станојевића) Тако су Матаруге чије име «није српског порекла« становали у околини Грахова, Бањанима, Пиви, Дробњаку итд. Малоншићи су арбанашког порекла. «Седиште им је било у данашњим племенима Загарчу и Команима, и у Косовом Лугу, између реке Зете и Загарча. Племенска планина се простирала на запад до Цуца». Лужани су живели у Горњој Зети, «у области где су сада племена Бјелопавлићи,

Пјешивци и један део Пипера». Били су «махом, као и све старо становништво Зете, амалгам Срба и романизованих староседелаца». Итд. Шобајић наводи још нека племена која су живела на територији Црне Горе пре Срба или упоредо са њима. Тако «Мацуре, старо становништво у горњем току реке Мораче, које су Срби затекли онде... Највише су се одржавали у Доњој Морачи и Братоножићима. Матаруге су канда били арбанашког порекла».

Још је и Вук тврдио да је у његово време било у Кучима «неколико хиљада Арнаута католика», док су иначе «сви Црногорци Славени Српске гране Грчког закона» (192, 19). (Вук Караџић, то сви знају, био је познати српски етнограф и језикословац. Живео од 1787 до 1864).

Разуме се да је српско становништво Црне Горе било доминантно и да је оно давало национално обележје томе крају још испочетка, а нарочито после асимилирања и амалгамисања затеклог становништва (и његовог делимичног протеривања одн. ништења).

О некој апсолутној чистоти расе не може се ни овде, као и нигде друго говорити. Такође не ни о непокретности и непромењивости становништва по свом саставу.

Иако је становништво Црне Горе српско још од шестог или седмог века после Христа (комунисти кажу «наше ере», као да је Христос био њихов!!), ипак оно није било ништа више стационарно него у другим српским областима. Миграције су и тамо биле сталне и вечне: и усељавање и исељавање. Од првобитног српског становништва Црне Горе једва су трагови остали.

Црна Гора је била збег многих српских појединаца и група, па се тамо вазда ускакало, а била је сиромашна и неплодна, а уз то популационо много родна, да је вишак свога становништва вазда «експортирала». Од индиженог становништва једва има који потомак.

Проф. Јиречек каже (54, III, 58):

«У новије доба, крвна освета била је главни разлог постепене емиграције, како код Срба у Херцеговини и Црној Гори, тако и код Гега у Северној Арбанији».

За њихове прве породице се зна да су досељене из других српских области. Владајућа породица Петровића-Његоша води порекло из Босне (што је потврђивао много пута и сам Његош). Из Босне је и породица Пламенац из Црмнице. И многе друге из разних српских крајева.

Традиције Црногораца о племенској затворености, о заједничком пореклу, о не само расној него и племенској чистоти, нису се могле одржати.

Тако традиције о заједничком претку читавог племена које је некад наука усвајала (Нићифор Дучић, Милорад Медаковић, Павле Ровински) данас су потпуно одбачене. Први је, по нашем сазнању, велики словеначки слависта Франц Миклошић упозорио на фабулу о заједничком претку црногорских племена (68).

То су биле романтичарске самообмане, као и она о вековоној независности Црне Горе, које су се показале као снажни фактори одржавања нације. Цвијић каже, да су вероватно постојала језгра старинаца «око којих су се груписали нови досељеници, образујући братства, и остаци старих племена. Дакле, више су агломерацијом него сродством створена ова племена. Нови досељеници су пореклом из суседних области, поглавито из Метохије, са Косова, из Херцеговине, од Сјенице, као и из Босне и моравске Србије. По Ердаљановићу су Пипери постали од старог становништва (правих Пипера) који чине скелет, затим од остатака Лужана и «братства» Мугоша, који су сами амалгам од Срба и старог, делимично поромањеног становништва. Кучи су постали од моћног братства Дрекаловића и од «осталијех Куча» сасвим другог порекла, који су у већини, најзад од групе католичких Куча, вероватно арбанашког порекла. Најмногобројније племе, Васојевићи, врло је сложеног порекла. Старо становништво, племенско језгро, настањено у Лијевој Ријеци, појачано је сјеничким ускоцима. Освајањем су проширили своју територију и тако асимиловали старо Српско племе Лужани, затим становништво Лима, архаично становништво, које се бавило земљорадњом и звало себе Србљаци. Најзад, Васојевићи су

обухватили старо српско племе Шекуларце, настањене у долини једне Лимове притоке. Ово мало племе, иако добро заклоњено рељефом, почело се стапати са Васојевићима». Итд. (54, II, с. 53).

Јован Ердељановић, професор Етнологије у Београду (1874— 1944) у својој студији о Пиперима (194) тачно је означио Мугоше као Влахе, што потврђује Јиречек (5, III, 54).

Познати српски историк Љуб. Ковачевић (1848—1918) писао је у својој студији о «Поријеклу Куча» (225): «Према народној традицији, Кучи се дијеле на Дрекаловиће, који кажу да воде поријекло од Ђорђа Кастриота, и на остале Куче, који се хвале да су потомци Гојка Мрњавчевића. Не треба доказивати да ниједно није истина, али ове традиције показују да су данашњи Кучи постали од старијег, српског, и млађег, арбанашког становништва, које се већином доселило пошто су Кучи потпали под Турску...» Писац тврди да је у Кучима било Арбанаса и за време српског господства, међу њима сви Дрекаловићи. И име Куч је арбанашког порекла. По Маријану Грбичићу, 1614, сви Кучи су били католици. Једног од војвода су бирали Арбанаси.

За многе виђене црногорске породице у близини Скадарског језера зна се, или се претпоставља, да су арбанашког порекла. Код неких је то видљиво и из презимена.

Питањем порекла црногорског становништва бавио се и Сретен Вукосављевић који је родом из Санџака (1881—1961). И он (193) усваја, па чак и развија, Цвијићево гледиште да динарска племена, укључујући ту и црногорска, нити су староседелачка, нити оригинална, нити немешана. Он каже: «Хомогене крвне целине нису, сем изузетака». (Стр. 1). На следећој страни пише: «Наша динарска племена су мала. Завојевање, освајање какво, уопште није било начин на који су се обнављала ни она мала ни она већа. У народу се то јасно зна а нико досад није изнео ниједан доказ да се на који други начин племе обновило становништвом некако друкчије а не усељавањем, које попуњава разређено становништво у племену... Наше области на граници Васојевића, Дробњака, Бјелопавлића, па и Куча, биле су једно време скоро пусте. Исељеници из ових племена (?), па уз њих и друго наше становништво, полако су се уселили у те области... И у Бјелопавлићима

су се на проширена племенска земљишта усељавали и други из племена и иноплеменици — нешто мало мање него у Васојевићима ...»

Несумњиво се многа племена Црне Горе, Источне Херцеговине и Српског Приморја спомињу још од XIV века (ранијих спомена нема). Тако, према Јиречку (5, III, 53) Бањани 1319, Дробњаци 1354, Ћеклићи 1381, Бјелопавлићи 1411, Озринићи у исто време, Пипери 1416, Његуши 1435.

Доказ је то да су племена заиста стара, бар њино језгро, коме су после придошли многи досељеници. Сви ти први помени су пре турске најезде, тако да и фама о збегу српске властеле у Црну Гору нема историјске поткрепе.

Србима је у Црној Гори било успело да потпуно асимилују страни милет и да своју заједницу учине национално хомогеном. Нове продошлице су биле махом Срби, тако да заједница није никад губила српски карактер. Напротив, била је све српскија, све хомогенија, све интегралнија с обзиром на становништво.

Истина, један велики део становништва је примио ислам. Тиме је верска хомогеност доведена била у питање, али национална није дирнута. Јер су и они били Срби иако су многи то тајили. Због тога, ваљда, а и да би се постигла верска хомогеност, православни Срби, који су и даље остали у већини, загорчавали су живот својим преверним племеницима и братственицима, тако да су се ови морали селити. То је тзв. «истрага потурица».

Формалне истраге није канда ни било, као што је предвиђао Иларион Руварац (1832—1905). Нарочито брижно је тај проблем проучавао Сретен Вукосављевић, који је писао:

«Реч „истрага” чини да се има мало нетачна слика тога чина. Није био смер „истрага”, него враћање у стару веру... У старој Црној Гори се још памти прецизно из којих је братстава било потурица и где су им била насеља. Зна се ко су потомци оних потурица који су се покрстили. Зна се за муслимане по Санџаку, Подгорици и Никшићу чији се претци нису хтели покрстити, него су се иселили. Зна се за неке који су морали и по други пут

бежати од прекрштавања (из Жупе Никшићке и из Дробњака).... Више него дуго време, народну традицију у Црној Гори помутила је стилизација тога догађаја онаква каква је у Горском Вијенцу. Овај процес „истрага потурица" продужавао се после у Кучима (непотпуно), у Дробњаку и Жупи Никшићкој.... Најпотпуније је то изведено у Васојевићима, иако ни ту није било онако потпуно као у Црној Гори. На Полици нпр. муслимани су остали... „Истрага потурица" у Васојевићима била је једна од реприза истраге у старој Црној Гори...» (193, с. 98).

На претходној страни пише Вукосављевић: «Шта је било са тим муслиманима?... Једни су се брзо и добро сместили унутра у Црној Гори: у Никшићу и Колашину и у селима око њих... Други су се населили око Црне Горе непосредно. Или на земљишта опустела због сеоба српског, хришћанског, становништва, или су они сами потиснули на север или на исток то становништво... Заузели су скоро сва села у Вранешу, око Љубовије и у Бихору са десне стране Лима, и села с десне стране горње Таре. Пружили су се у прилично густим насељима и даље на исток у средње Полимље, Пештер, Сјеничко Поље. Кучи су чак заузели и села према Ивањици са јужне стране Јавора... Те су сеобе црногорских муслимана учиниле да наша племена постану хомогена, што им је омогућило да се сасвим ослободе од турске власти, али су тиме биле створене крајине непријатељски расположеног становништва, које су много спречавале ширење црногорских државних граница».

Говорећи о сеоби дотадашњих црногорских муслимана у Санџак, Иван Косанчић пише (195, с. 20): «Исељавање из данашње Црне Горе почело је од друге половине XVIII века и настављено у току целога XIX века, нарочито од доба кад су отуд црногорска и брдска племена почела изгонити потурице. Међу муслиманским насељима више их има која су дошла из граница данашње Црне Горе, а мање из Србије.»

Не само да су се селили муслимани који нису пристајали на реверзију (поновно крштавање), него и многи Црногорци. Нарочито их је много отсељено у Србију као што смо навели мало пре (у XI одељку).

Према Ивану Косанчићу, само у једној години, и то овог века, у години 1906, насељено је у два јужна округа Србије, у топличком и врањском, 2820 душа из дотадашње Црне Горе. (195, с. 28). Он ту наводи из којих су црногорских нахија и племена ти досељеници.

Селили су се и у друге крајеве где је то било политички могуће. Црна Гора, пренасељена, показивала је у миграционом салду минус а не плус: више се из ње становништва селило (бар последња два века) него се у њу усељавао.

Иван Косанчић пише у малопре цитираној књизи (195, 25): «Најјаче притицање становништва са стране у Новопазарски санџак долазило је поглавито из оних херцеговачких племена која су ушла у политичке границе Црне Горе. Данашње српско становништво у нп Санџаку досељено је највећим делом из Дробњака, а од црногорских Брда из Мораче и Куча. Ови последњи, Кучи, захватили су долину Лима, а делимице иду до Прибоја ... Може се рећи да у пљеваљском санџаку има највише досељених породица из Дробњака, Роваца, Шаранаца, Ускока, Пиве. Station Вранешка нахија насељена је највише Морачанима, а има много и Шаранаца. И у митровачком Колашину има доста досељених Морачана, који су по времену раније досељени овамо него они у пљеваљском санџаку. Васојевићи чине доста велики део српског становништва у нп Санџаку...Повод овом северном притицању становништва из Црне Горе и Брда, поглавито је била глад и неродне године, а много и братсвеничке и племенске заваде и крви, а ошпти узрок треба тражити у тежњи планинаца да силазе у плодне равнице. То притицање становништва у Санџак из Црне Горе трајало је и било је доста живо све док Кнежевина није утврдила своје прве државне границе.»

Аустрија је јако отежавала насељење Црногараца на њеној територији, али то Млеци нису чинили. И за време млетачко многи су се Црногорци населили у Приморје. Средином XVII века пресељено је мноштво српских породица из Црне Горе у Истру, где и данас настањују место Перој. (67, с. 268). Нарочито је много Црногораца тада пребегло у Боку (чак и породица писца ове књиге). Неки су несумњиво допрли били до северне Далмације. За «Морлаке грчког обреда» у Далмацији и околини тврди католички писац

Иван Ловрић још у XVIII веку, кад је то досељавање било у току, да потичу из Црне Горе (169).

При преокретници овог века многи су се Црногорци отселили преко Мора, највише у САД. Најпре сами мушкарци, после и жене. Раније су се враћали кући, у новије време се не враћују ни они, као ни остали Срби. Нарочито је нов режим Југославије многе тамо задржао који су били вољни да се врате. Њихови потомци се неће вратити ако се режим и промени. А проценат тих исељеника је велик, можда, уз Херцеговину и Боку, највећи међу српским покрајинама.

И за Црну Гору се може рећи као за Херцеговину да «цио свијет насели, себе не расели». Уосталом, један део Херцеговине је припао 1878 Црној Гори и одатле је главни контигент исељеника.

До те године, Црна Гора је била једна од најхомогенијих држава света, хомогена и национално, хомогена и верски. Чак и социјално; није међу њима било крупне разлике ни у имовини ни у друштвеном положају.

Црна Гора је била понос и нада васколиког Српства. Ми смо у неколико својих дела, нарочито у два која се одмах за овим спомињу, навели цео низ писаца који су истицали српски карактер те покрајине, који су је сматрали примарно српском, прасрпском, узором Српства. Ево још једног писца, једног међу стотинама, који то потврђује. Познати немачки путописац и научник Ј. Г. Кол, који је обишао Црну Гору и походио Владику Рада, писао је и ово (63, I, 205):

«Црногорци сачињавају једно словенско племе, које — као што је познато — спада у велику српску словенску породицу, једнако као Морлаци и Дубровчани. Њихов језик и њихови обичаји разликују се само у маленкостима од језика и обичаја српских Босанаца, Херцеговаца и осталих Срба. Раније су Црногорци — као што се зна — једнако као и сви остали наведени српски народи и њихове земље, сачињавали део великог српског краљевства, које је у доба свога цветања обухватало цео стари Илирикум и скоро целу северну половину грчко-словенског Полуострва. Они, према томе, имају потпуно исту заједничку литературу, у којој сасвим исте предмете расправљају, исте јунаке, бојеве и догађаје опевају...»

1878 године добива Црна Гора приличну иноверију, коју више није у стању да апсорбује. Истина, многи су се отселили, нарочито муслимани, али је остао још велики број. Кажу да су муслимани, а и католици, приликом доласка италијанских окупационих трупа 1941. носили табле са натписима: «Доста нам је црногорске тираније». Виђао сам и слике тих демонстрација.

Па ипак, Црна Гора је остала претежно национално српска, а православна вера је била по Уставу државна вера. Проценат иноверије није могао да стави у питање српски карактер Црне Горе. (Њихову бројну снагу ми смо изнели у књизи «Националне мањине у српским пределима». Издање Српског културног клуба «Св. Сава», Торонто 1961, па нећемо да понављамо).

Али одједанпут, неочекивано и непојмљиво, црногорски комунисти дистанцирају се од Српства и стварају црногорску народност. Ја сам то назвао више пута «највећим етничким фалсификатом свих времена», што је не само довело до велике реакције у земљи, него нажалост чак у емиграцији! Има људи који сматрају да се у то питање не сме дирати. Наука не може да им се покорава, јер не би била наука. А нарочито наука не сме да фалсификује. Због тога смо ми то питање претресли у две књиге. Једна је изашла 1959 «Србија или Југославија» II књ. Друга се има објавити код поменутог Српског културног клуба Св. Сава као III свеска «Српских проблема», под насловом «Нове југословенске народности». Рукопис је већ послат, па нити можемо нити хоћемо да то овде третирамо.

СТАНОВНИШТВО СТАРЕ СРБИЈЕ

Нека нам опросте читаоци ако овде употребљавамо један заспали, да не кажемо напуштени израз. Није то из шовинизма, више из већ практичних разлога. Стара Србија обухвата три триторије које између себе нису прецизно разграничене: Рашку одн. Нови Пазар, Област Косова и Метохије, Македонију. Многи писци обухватају једним појмом две области, или једну и по, једну и четврт итд. Границе званичне «републике» Македоније нити су историјске, нити географске, нити етничке. Неки писци говоре само о Новопазарском санџаку, други о Рашкој обухватајући већи део Косова итд. Овим концентричним приказивањем избегава се цепање туђих гледишта, које је немогуће вршити без насиља. А извесни технички разлози говоре такође за то (што о Македонији овде не говоримо, јер смо на другом месту питање претресли). Ипак ћемо у поднасловима водити рачуна и о посебним регионима, мада ће се понеки подаци у њима односити на шире области.

а) Нови Пазар одн. Рашка.

У европској географији и политици се дуго оперисало са појмом «Новопазарског Санџака», језичка земље између две слободне српске државе, који је био нарочито у центру интересовања 1878, кад су га српске државе тражиле за себе и кад га је Аустро-Угарска била делимично окупирала заједно са Босном и Херцеговином и неко време држала гарнизоне у Прибоју, Пљевљу и Пријепољу. После је био «актуелан» 1908, приликом анексије БиХ. Затим 1912, кад су га освојиле и ослободиле војске обе српске државе. Кад га је Аустрија заузела 1915, верујући да ће остати њен и да ће преко њега реалисати свој давнашњи циљ Дранг нах Остен (гурање на исток), Санџак је опет постао актуелан, као што ће се видети мало даље. Последњих деценија га траже за себе не само Павелић већ и Крњевић.

Мада се ради о првобитној и вечној српској земљи, сам назив нити је српски нити адекватан. Тако је прозван према граду Нови Пазар, који је основан и изграђен за турско време у близини српског града Раса. (Турски се звао Јени Пазар, што, преведено, значи Нови Пазар). Основан је друге половине XV века (при крају тога века и Косовска Митровица, која је такође

турска творевина). Чак то није био увек ни пуни турски санџак, већ од окупације БиХ само «новопазарска каза» као део приштинског санџака. (195).

Ипак је ова област под тим именом «играла улогу» у нашем и европском кошмару крајем прошлог и почетком овог века.

Не само што му је име спорно, већ и границе. Назив му бркају се Рашком, која је његов главни саставни део. Па то чине и најозбиљнији немачки научници, на које ћемо се овде позвати ради географског разјашњења појмова.

Јован Цвијић каже да је Новопазарски санџак «језгро старе Рашке» (207, 137). Мало подаље, хвалећи пластичне и комуникационе особине Санџака, Цвијић вели: «Природно се овде морао развити центар планинске државе каква је била Рашка»... «То је политичка земљоузина, којом је Берлински уговор оставио растављену Србију и Црну Гору, широка у правој линији око 50 км. Услед тога је он сада (писано 1904) после централне области политички најважнији крај Старе Србије и Македоније».

Аустроугарски конзул Теодор фон Ипен писао је 1894 о Рашкој (197):

«Рашка обухавата следеће политичке срезове (казе): Пљевље, Пријепоље, Колашин, Бијело Поље, Сјеницу, Нову Варош, Беране, Нови Пазар, Митровицу, Дреницу, Вучитрн, Приштину, Гиљане, и делом Прешево. Сачињава део Косовског вилајета са седиштем у Скопљу».

Стр. 476: «Највећу важност и највећи цват је Рашка доживела у средњем веку, у XII, XIII и XIV столећу. У њој беше источиште и језгро средњевековне српске државе Немањића, и многобројни су споменици и потсећања из тога доба». (Каже да је прва престоница била Рас, после Приштина итд.).

За време Првог светског рата писао је немачки географ Н. Кребс о Рашкој, и том приликом је казао (196):

«Један део Балкана је опет постао познат овим ратом: То је стара, историјска земља Рашка, многима познатија под именом Новопазарски Санџак. То није правилан назив. Оба се појма не подударају сасвим

просторно... Рашка је проширена била западно и источно: с једне стране преко Митровице па даље до предела Косова Поља, с друге стране преко кршних висоравни карсног платоа предела Лима... (Естраих је тај предео звао Турска Босна, под Окупацијом се зове Предео Лима.)»

Писац (Кребс) назива Рашком «три долинске области међусобом раздвојене ретко насељеним висоравнима: Предео Лима, Рашка у ужем смислу (права Рашка), и горњи ток Ибра са Митровицом и прилазима Косову Пољу».

Ту и такву Рашку, која је прадомовина Срба, у којој никад, па ни у овом веку, није било ниједног Хрвата, ипак Хрвати ревиндицирају за себе. Разуме се да Срби имају бар хиљаду пута већа права на Карловац и Бјеловар него они на Санџак, али хрватску мегаломанију не може нико да зајази.

Јасно је да се ми нећемо обазирати на те њихове прохтеве (сам др Крњевић тражи Хрватску «до Митровице и даље» ово наши Југословени затајкују). Ми ћемо дати само неколико етнографских података који ће слику целе књиге употпунити, тим пре што о Санџаку никад нисмо посебно писали.

II.

Сад да пређемо на само становништво Санџака одн. Рашке.

Иван Косанчић, који је нарочито проучавао етничке проблеме Санџака пре његовог присаједињења слободним српским краљевинама, истиче и доказује његов српски каратер у танчине (195). Тамо има само Срба православних и Срба мухамеданаца. Тек мало пре Ослобођења Турци су били почели да инфилтрирају Арбанасе.

За православно становништво каже (с. 5):

«Српско становништво је овде разбијено етнички у четири групе, доста издвојене једна од друге својим карактерним цртама... То су: Херцеговци, Васојевићи, Старо-Влашани и Рашани. 1. Херцеговци захватају пљевальску казу, пријепољска села с леве стране Лима, вранешку казу (Д. Колашин) и села поред Таре до Бијора... 2. Васојевићи се из Црне Горе настављају у Турску с обе стране Лима, испуњујући беранску нахију и иду до бјелопољске

казе. Граница им је на северу река Лешница... 3. Старовлашани (Старовласи) чине насеља Старог Влаха који се из Србије наставља у Ново-пазарски санџак... У Санџаку се наставља у продужењу Моравичког среза ка Сјеници, захвата околину Сјенице, па затим целу област према српској граници, на сз. од Сјенице, ка Новој Вароши и околину Нове Вароши до Пријепоља ... 4. Рашани... српско становништво у Ново-пазарском санџаку које захвата слив Рашке и тако се спушта до Ибра.». (писац даје детаљне њихове убикације).

Писац наставља: «Рашана заосталих из старине, тешко да има. Све је готово досељеник...» (с. 13). Као и у свим другим деловима Српства; сутуација је увек иста. Писац објашњава: «Рашко становништво се више од свих других исељавало, узимало је јако учешће у великим сеобама из ранијих векова, а у прошлом веку, нарочито од Кара-Ђорђевог похода на Сјеницу, маса је становништва одовуд прешла у Србију...»

Косанчић пише даље (195, 14): «Српско становништво у Нп. Санџаку пресечено је и изукрштано муслиманским становништвом, поглавито Турцима и Арнаутима у источном делу његову... » Писац наводи где се све налази компактно српско становништво. На стр. 19 наводи убикације муслимана и њихове «комплексе», резимирајући: «Крајеви према Црној Гори више су обесрбљени него према Србији. Обесрбљавање је према нашој државној граници од много доцнијег времена, поглавито од 1870. г., нарочито после рата српско-турскога ...»

Косанчић пише: «У садашњем муслиманском становништву у Нп. санџаку има много истурчених Срба који су прешли у Ислам највише од сто година на овамо, а и много доцније... Муслиманско становништво, и по варошима и по селима, у казама пљеваљској, пријепољској, нововарошкој, па и вранешкој, има потпуно тип босанских и херцеговачких муслимана ... У другим казама: сјеничкој, пазарској и митровичкој, становништво све више подлеже утицају арнаутлука са Косова. До скора је муслиманско становништво у овим казама сасвим претстављало тип босанских муслимана и српски говорило... Арнаутски утицај у Нп. Санџаку све јаче пробије босанским друмом, с једне стране од Митровице, а с друге од Пећи преко рожајске казе...»

Стр. 60: «Насељавање мухаџира у Нп. Санџаку траје од окупације БиХ, а од анексије врши се с много више плана него до тога доба. То је улазило у програм младотурске политике отоманизирања Европске Турске... У Нп. Санџаку најпогоднија је средина за колонисање мухаџира. Овде су мухаџири притицали муслиманском елементу сасвим сродном њима, док су другде, не знајући језика, примани од турских муслимана као туђини... Насељавајући мухаџире по Нп. Санџаку, власти су имале пред собом два циља. Први им је био да увлачењем мухаџира у српске комплексе разбију сваку компактност српскога народа у Санџаку...» Други: да се одвоје Срби од својих сународника у Србији.

Али није само досељавано ново становништво Санџака, ни православно ни муслиманско, већ је такође обоје исељавано. Миграције су биле обостране и сталне. На другом месту у истој књизи пише Косанчић (с. 25): «Од инвазије Турака водили су кроз Нп. Санџак неколико миграционих путова за непрекидно исељавање и притицање српског становништва. Покретљивост становништва у Нп. Санџаку јача је него у ма којој другој области нашега народа. Због овог неприкидног исељавања старог и притицања новог становништва, може се рећи да у Нп. Санџаку готово и нема много староседелачког становништва...»

Стр. 37: «Исељавање српског становништва из Нп. Санџака кретало се највећим делом пут Србије, а незнатно и у Босну. Миграција траје... од турског доба непрекидно. То је углавном било кретање густе народне масе на север и северо-запад, с које се стране раније експанзивно ширила српска држава под Немањићима...»

Стр. 43: «Миграциона кретања српског становништва почела су у току турске инвазије с првим судбоносним српским поразима... Упоредо са повлачењем српске границе повлачила се испред турске инвазије маса становништва, нарочито оног из виших редова старог српског друштва које се није могло помирити са ропством... Од XV века... нарочито после 1473. настало је јако исељавање српског становништва из Старе Србије и других области подвлашћене српске државе... Од XVI века настаје још јаче исељавање српског народа, нарочито из крајева на северу од Шара... У XVII веку исељавање је настављено, и оно узима већи мах за време аустријских

ратова (1683—1689)... С почетка XVIII века, Први српски устанак, нарочито поход Кара-Ђорђа с војском на Сјеницу 1809, постакло је јаче исељавање нашег народа, овог пута нарочито из Нп. Санџака.»

Стр. 54: «Од доба формирања Србије као државе најјаче досељавање нашег народа из Турске ... било је од 1837—1844, затим од 1850. до 1870, па за време буне од 1875, а све мање од 1880....»

Стр. 45: «Пуно је узрока због којих је за турско доба непрекидно трајало помицање и расељење српског народа. Сви заједно стварали су тешке и мучне прилике. Од њих треба поменути: зулум, пролази војске, буне, притисак власти и прогањање хришћана, аграрни односи с мучним чипчиским положајем, затим климатске непогоде, као суше са гладним годинама, оштре зиме, поплаве, па најзад велике епидемије, као колера, куга итд. Нигде се нису сви ови узроци тако силно стекли и тако дубоко потресли народну масу као у области Старе Србије, на Косову, у Метохији и у Новопазарском санџаку... » Стр. 48: «Од стварања Србије као државе, придошао је јак узрок за исељавање и тежња Срба за слободним животом, ближе својој националној целини и у погоднијој средини за развијање уопште...»

III.

Ми смо се мало дуже задржали на Ив. Косанчићу не зато што би он био неки неприкосновени ауторитет, већ што је он популациони проблем (демографско-етнички) Санџака најтананије испитао и објаснио. Ауторитети дају чак глобалне изјаве који тезу о српском карактеру Санџака још изразитије наглашују, мада се мало писаца тиме бавило, јер нико живи није никад у историји спорио српски етнички карактер ове области. Тај мали број лица навешћемо овде.

Тако аустро-угарски конзул у српским крајевима некадашње Турске фон Ипен пише у цитираној књизи (197).

С. 477: «У северном делу је становништво изузев незнатан део, хомогено словенско, специјално босанског стабла. Срезови Пљевље, Пријепоље, Колашин, Бијело Поље, Беране и Нова Варош чисто су (цели) настањени

српским народом; Сјеница, Нови Пазар, Митровица и Рожај су највећим делом настањени Србима.» «Доње Васојевиће, који сачињавају срез Беране, настањују искључиво српски хришћани.»

У целој Рашкој (у који, као што смо видели рачуна и Косово), било је у његово време (крајем пршлог века) нешто више мухамеданаца него хришћана, 174 хиљаде према 122. Али сам писац додаје: «Пре 1878. је био однос мухамеданаца неповољнији» и као разлоге наводи: насељање мухамеданаца из Србије, Црне Горе и Босне (мухаџири) као и исељавање тамошњих хришћана у ове земље.

Други мало пре цитирани немачки писац, географ проф. Кребс резимира своју студију (196) овако: «Богати саобраћајни односи рашког високог земљишта у великој су мери повлађивали проширење српског народа и његових држава. То је српска прадомовина.»

Да завршимо са највећим српским географом и етнографом. Јован Цвијић је у својој студији о Распореду балканских народа (64) подвргао критици неке етнографске карте странаца, у којима су обележени многи Арбанаси у Нп. Санџаку. Он каже: «Тамо има само једна арбанашка оаза у области Пештера. Остали мухамеданци Санџак су исламизирани Срби и говоре српски. И сами пештерски Арбанаси, насељени као оаза у српском становништву, говоре поред арбанашког језика и српски.».

б) Косовско-Метохијска област.

Област Косова и Метохије је такође прадомовина Срба, једнако као Рашка. Уосталом појам Рашке у ширем смислу обухвата и ове крајеве. Становништво које се одатле преселило у Угарску звато је Рашанима.

Само национална судбина те области друкчија је од Рашке у ужем смислу (национално-етничка, не национално-политичка). Тај крај је великим делом обесрбљен, па тај процес расрбљавања траје и даље у нашој, тобоже српској држави. О томе смо писали у књизи «Националне мањине у српским пределима» (39), па ћемо мало тога поновити, а изнети понешто чега тамо нема.

I.

Да су Косово и Метохија били прасрпски, па чак и језгро средњевековне славне српске државе, то нико не пориче. Чак је краткотрајна царевина српска, која се простирала до Егеја и скоро до Дарданела, имала ту престоницу (Призрен). Па ипак, што рекли Латини Superflua non nocent («Сувишно не шкоди»). Цитираћемо неколико писаца од ранга. Неки ће од њих потврдити да су још ту скоро ове области биле српске и да је најезда Арбанаса, која траје четири века, све импетуознија. Некад су Срби насељавали северну Арбанију, данас Арбанаси насељују колевку Српства.

У историјама Турске се спомиње нека консприпција (тобожњи «попис становништва») из треће деценије XVI века (између 1520. и 1530. г.) по којој је у Косовској области (Косовској котлини, Лабу и косовском Поморављу) нађено скоро 19 хиљада хришћанских домаћинстава, а само 700 мухамеданских. На селима муслимана није скоро ни било, већ само у градским насељима: Вучитрну, Приштини, Новом Брду и Беласици. Најезда Арбанаса није још била узела маха.

Чак ни сто година доцније није могла бити јака. Барски арцибискуп и примас Србије Марин Бици (рођен у Рабу око 1570, умро у Бару 1625), после обиласка своје архидијецезе 1610 послао је папи Павлу V извештај (199) у коме је (200) говорио да је Косовска котлина «лепо и добро обрађено поље, сво пуно шизматичких (православних) села». („un bella e bon coltivata pianura, tutta piena di villagi de scismatici").

Ми смо раније цитирали аустро-угарског конзула фон Ипена где «северну Рашку», а то је углавном Нп. Санџак признаје искључиво или претежно српском, да онда каже (197): «У јужној Рашкој су етнографски односи битно друкчији услед експанзије Арнаута која почиње од пропасти српске државе.» Под «јужном Рашком» он је углавном подразумевао Косово и Метохију (као што се види из првих навода овог одељка).

Конзул Хан, један од првих албанолога Европе, писао је пре 110 година (42, 13) да «арбанашки народ није ограничен на ареал Арбаније (тада је Арбанија била етнички и историјски појам, ЛМК), нити тај ареал сасвим испуњује, јер знатан део народа живи ван постојбине, а многе граничне

пределе Арбаније настањују Неарбанаси. Најдаље је Арбанас прешао границе своје националне територије на северо-истоку земље, где он «настањује скоро цео запад Турске Србије, тј. готово целу земљу између Мораче и Топлице».

Саму земљу писац назива Србијом, а придевом «турски» хоће да је разликује од слободне Србије.

Један Арбанас који је живео у Аустрији и тамо се национализирао, др Клементи, писао је баш 1913, кад је арбанашко питање било најактуелније (218):

«Крајем XVIII века и почетком XIX прешло је у ислам у Србији, Босни и области Пећи више него милион хришћана. А кад је 1767. султан Мустафа III дефинитивно укинуо Пећку патријаршију... то је сад ишчезла једина потпора коју су Срби уживали у санџаку Новог Пазара и пределу Пећи... Са својих брда сиђоше Арбанаси у низије Пештера и на Косово, и одатле истераше Србе.»

Описујући етнографске прилике европске Турске пре сто година, један од највећих европских етнографа тога доба Г. Лежан писао је (33, с. 24), како је првобитно сав крај до Драча био српски: «После, кад настаде покрет Срба против Срба, па и онда кад је он престао, наиђоше Арбанаси и потиснуше Словене, који се ипак одржаше као острва српског становништва у средини Шиптара, нарочито у Драчу, западно од Охридског језера и у базену Преспе. (Писац се позива на своју етнографску карту, ЛМК). Можда и ове словенске претходнице потичу из најславније периоде Српског царства«.

За турско време настаје инвазија Арбанаса на српске пределе. Цвијић пише: «Тада су Арбанаси продрли у масама у Љуму и у ђаковачку околину, које су по испитивању Јована Томића још у XVII веку имале већину српског становништва. Преко Метохије и Косова продрли су на СИ све до Лесковца, а преко Скопске Црне Горе у мањим оазама до Куманова. Као што је поменуто, удаљили су се од своје праве етничке области преко 200 км. Изгледа да је ова арнаутска поплава највише напредовала у XVII, XVIII и првој половини XIX века...» (186).

Стварно је нпр. у Пећи, која је данас скоро сва арбанашка, било још пре 120 година релативна већина Срба. Према једном аустријском службеном извештају за потребе ђенералштаба из год. 1840, стоји да у граду има 130 породица Срба и 28 породица Цинцара (укупно 158 православних), док је Османлија било 62 породице, Арбанаса муслимана 80 породица, а Арбанаса католика 20 породица. Муслиманских породица је било 142, мање него православних, као што је и Арбанаса обе вере било мање него самих православних Срба.

У Призрену је пре сто година (1857) живело ипак око 900 српских породица, које су граду давале српско обележје. Не много затим релације су се сасвим измениле на штету Срба, као што су се такорећи свакодневно мењале у целој области на штету Срба.

Јован Цвијић пише (64, с. 162):

«У правцу преко Пилота, Метохије и Косова до јужне Мораве, Арбанаси су били, за ова последња три века, најдаље на исток у оазама продрли и преко 200 км се удаљили од своје праве етнографске области, у Арбанији. Томе су узрок поред осталога поглавито знатна исељавања Срба из поменутих области».

Српски дипломата и историчар Јован Јовановић пише (191, стр. 38): «Већ за време турског освајања многе српске породице из Косова и Метохије иселиле су се у Боку, северну Далмацију, Босну, северну Србију, а вероватно и у Хрватску. Али и поред тог исељавања, српски елеменат у овом делу Старе Србије остао је у претежној већини све до XVII века, све до турско-аустријских ратова...»

Стр. 41: «Породица које су пореклом из Старе Србије има у свим српским земљама. Има их у великој мери у Боки Которској и северној Далмацији, затим у Лици и Банији. један део од њих се покатоличио, а други је остао православне вере...»

Мало пред тим је Ј. Јовановић-Пижон писао да се у Србију уселило за последњих 40 година њеног самосталног живота 400 хиљада «Старосрбијанаца», што је цитирано мало пред овим (у одељку XI).

Многа лица са Косова и Метохије су отсељена у пределе данашње «републике Македоније», тако нпр. у Полошку и Скопску котлину и Кумановску Црну гору. Тамо се њихови потомци и данас зову Косовци. Међу тим насељеницима, највише их је са Косова, из околине Гњилана и Качаника. Мада су они до данас сачували своје језичне особине и српску националну свест, и мада су прилично концентрисани, македонске власти чине све што могу да их расрбе. Док су потомци осталих пребеглих Срба сачували бар своја српска осећања, па нису за Српство бар лично изгубљени ако је изгубљена територија где су живели, код ових у Македонији власти све чине да им нестане сваког српског обележја.

Мало пре цитирани француски географ Лежан (33) пише затим за период 1690 и 1740: «Мухамедански Арбанаси заузеше место побеглих Срба, и то објашњава чудновате испусте арнаутског предела становништва према Новом Пазару и између Приштине и Лесковца. У овом последњем пределу скоро сва места имају српска имена иако их настањују Шиптари».

Арнаути су се били раширили и по окрузима припојеним Србији 1878 специјално Топлици и Лесковцу. Њих је одатле, милом или силом, отерао краљ Милан одн. српска власт. То се после нама светило.

Јован Цвијић сматра да је после инкорпорисања задобивених крајева тадашњег југа Србије, потиснуто после 1878. око 30 хиљада Арнаута, па изводи даље (198, с. 1166): «Они су нарочито учинили да се у појединим крајевима, као у Лабу и у северном делу Косова, згусне арнаутско становништво и одсудно надвлада над српским».

Краљ Милан је, истина, тиме очистио Србију и учинио хомогеном, али је допринео много (он и његови одговорни државници) да се одсрби и расрби матица Српства.

II.

Не само што Косово и Метохију насељују Арбанаси а Срби се вековима склањају, не могући одолети том притиску који је био привилегисан под Турском а још више под комунистичком Југославијом, него се знатан део

Срба поарнаутио. И о томе смо писали у поменутој књизи Националних мањина (39, с. 68), па ћемо овде само нешто мало додати.

Некадашњи аустријски конзул Теодор фон Ипен сматрао је «Арбанасе» Плава и Гусиња као неспорне Србе. Он пише (201, с. 5): «Српског племена су мухамедански становници Гусиња и Плава». На претходној страни каже: «Становници Гусиња нису стварно Албанци, него српског племена: из Куча, Васојевића, Никшића, који су пребегли због крвне освете или из других разлога. Ту су се населили и основали Гусиње».

Француски географ Ами Буе (рођен у Хамбургу 1794, умро близу Беча 1881) много се бавио питањем Арбанаса у свом великом делу Европска Турска. Ту је (69, II, 13) изразио мишљење да су «Арнаути мешавина српске и арбанашке крви, јер су ту Арбанаси насрнули да заузму места која су 1690. и 1737. сеобом Срба у Царевину постала слободна». (42, 13).

Јован Цвијић је о том етничком феномену овако писао (198, 1166): «То су они Арнауташи који кажу да нису ни Арнаути ни Турци, а тако исто ни Срби, јер су Срби православни. Ту флотантну арнауташку масу су донекле ојачали досељени мухаџири из Босне и Херцеговине који, знајући српски језик и осетивши се да су сасвим нешто друго но Арнаути и прави Турци, дуго се држе без икакве националне свести. Међутим, једни и други постају Арбанасима услед вере и средине која је ипак поглавито арбанашка».

Познати српски политичар, један од најспособнијих и најерудитивнијих које је икад Србија имала, Стојан Протић (рођен у Крушевцу 1857, умро у Београду 1923) писао је у једној брошури на француском, под псеудонимом Балканикус (219, с. 10):

«У северној Арбанији, чистота албанашке расе је јако поремећена. Прилив српске крви је био знатан. Многи Арбанас муслиман је стварно Србин и веома често још говори српски језик, нарочито код куће, међу ближњима. У овом делу Арбаније зна се за читава племена до XVIII века, па чак и до преткрај тога века, да им је српски био говорни језик. То је случај са дивљим Арбанасима чувене Љуме, а ништа мање то важи за оне из Краснића. Ово нам потврђује, међу осталима, и фрањисканац Ловро Михачевић (220).

То такође потврђују К. Јиречек, Ј. Цвијић и Гојчевић (221), независно од ранијих сведочанстава... »

На страни 29 исте књиге пише Протић: «Код многих арбанашких племена задржана је до наших дана традиција да су им преци били заједнички као и суседним племенима српским (црногорским). Више писаца је то потврђивало... Наш велики Доситеј, отац модерне српске књижевности прича следеће у једном писму датираном у Риги 1788 поводом свог пута по Арбанији: «Какво је било задовољство моје да чујем од самих Арбанаса: „Ми признајемо као свога владара онога који влада у Србији, јер су српски краљеви били и наши краљеви". Мало подаље од Хормова налазе се три лепа поља која Арбанаси не зову друкчије него Лепажита. Ја их запитах шта значи та реч. „Ми не знамо — одговорише — тако се поља зову." А кад сам им ја објаснио значење кажући да је то српско име одговорише без имало чуђења: „Калуђеру, то је могуће ми смо образовали са Србима исту породицу, исти народ."» (Преведено са француског, српски оригинал 222).

Сам Сп. Гопчевић тврди да су Геге у својој већини «поарбанашени Срби» (41, 195).

Спиридон Гопчевић (41, 38) каже да Малисори славе Славу, «што је пун доказ да су они поарбанашени Срби, јер само Срби Славу славе, због чега и пословица гласи: Где је Слава, ту је и Србин.»

Спиридон Гопчевић наводи и једног мађарског кореsподента (Томића) који је при крају Рата са Турском 1912. дошао у Арбанију. Тај Томић каже (41, с. 352):

«Ја их питах (Малисоре) да ли су они некад били Срби. На то ми један одговори: Ја мислим да јесте један део нас, али не сви...»

Сам највећи српски песник владика Његош (1813—1851) алудира на српско порекло становника северне Арбаније и околних српских предела стиховима Горског Вијенца стављеним у уста игумна Стефана (2345):

Што је Босна и по Арбаније?

Ваша браћа од оца и мајке — .

Има и данас на «Космету» «Арбанаса» са српским матерњим језиком. Има их бројно подоста, али су они обухваћени у рубрику Арбанаса. С њима заједно, Шиптара има близу две трећине (65%).

Мада данас на Косову и Метохији бројно преовлађују Арбанаси, ту има још сваког милета. Међу муслиманима има бар 10% Турака, два посто Цигана, нешто (око 1%) неопредељених Муслимана итд. Поред Срба има и «Црногораца», преко 30 хиљада. Али постоје тамо и две општине са католичким становништвом српског језика. То су Јањево и Летница. Према историјским истраживањима, језгро ових некадашњих колонија чине потомци Дубровчана, којим су се придружили, примивши српски језик, и потомци старих Саса (рудара у средњевековној српској држави). Данас Хрвати сматрају све те становнике «Хрватима». Још нису подигли захтев да се због њих «утелови» Космет у Хрватску, али се тај захтев са сигурношћу очекује. Др Крњевић је већ тражио предео «до Митровице и даље»!

в) Македонија.

Питање македонског становништва је најспорније питање популационе науке већ пун један век. Изгледало је напослетку решено, да се опет појави у свом своме нерешљивом комплексу. Ми смо од дефинитивног решења удаљени данас можда више него икад у последњем веку. Од комунистичких власти наметнуто решење, против кога наука не сме да изрази своју скепсу и да изнесе своје противаргументе, не можемо ни ми усвојити. Требаће доста времена у слободи да наука потанко и дефинитивно то питање претресе и да народ свој став искаже. Данас су и науци и самом народу уста затворена.

Ми у слободи смемо да говоримо, па је више лица о томе изразило свој став. Чак су изашле и излазе (сад се штампају) засебне књиге на српском и енглеском језику, што је доказ да Српски народ не усваја наметнуто решење.

И ми смо се о томе изјаснили једном потанко (више пута у новиниским написама). Детаљно смо питање претресли у књизи II «Србија или Југославија», Хамилтон 1959, у одељку који носи наслов «Македонија као федерална јединица Југославије» (стране 121 до 161). Ма да се ту првенствено говори о положају Македоније у садашњој и будућој држави где

Срби живе, морало се посветити доста пажње и питању етничке посебности Македоније.

Овом питању је посвећена посебна пажња у једном нашем новом раду под насловом «Нове југославенске народности», који треба да изда Српски културни клуб «Св. Сава» у Канади. Рукопис се тамо налази, па ми нити имамо материјал код себе нити желимо да га два пута претресамо. Нека се мало стрпе читаоци, усрдно их молимо. Специјалну смо пажњу обратили у оба дела просторном обиму Македоније, којој је југ. комунистички режим додао несумњиве, и историјски и етнички, српске пределе. А то је прејудицијелно питање: не може се о македонском становништву расправљати док се не утврде праве границе те области. Наука има један критеријум, а политика други. Политика би требало да следи науку, наука никако не сме да следује политици. А у овом питању наука није још рекла своју последњу реч. Разлог више да се ми овде уздржимо од даљих експликација.

СРПСКА ДИАСПОРА

I.

Под диаспором се разуме, као што је познато (или бар треба да је познато), «разасуто» чланство једне заједнице, припадници заједнице који живе ван матице. Реч је грчка (долази од глагола диаспеиро, што значи расипам, растављам итд.). Реч је прво употребљена за Јевреје који су били разасути по целом свету, ван Јудеје (Израела), па се после применила и на друге верске припаднике, нарочито православне (јер су католици свуда «код куће»), а може да се примени и на националне припаднике. Према томе би у диаспору спадали сви Срби ван своје отаџбине, ван Србије одн. српских компактних насеља.

Има диаспоре и у Југославији, где се може убројити свако експонирано насеље, неповезано са масама српским. Ту би спадале нпр. Српске Моравице у Горском Котару, затим Перој у Истри, а ваљда и још које место у СНР Хрватској.

Има их и у Македонији, које признају саме власти (иначе, непризнатих Срба има тамо много). Тако нпр. у срезу Ђевђелија, сасвим на југу. (Насеља северно од Куманова, српски опредељена и призната, не могу се рачунати у диаспору, јер она се држе српске етничке територије, са њом граниче).

У Словенији има један специјалан феномен ни од кога неспорен. У Словенији има једно српско стародревно насеље, које се зове српско острво. То је село Бојанци, које се налази у словеначкој Белој Крајини недалеко од реке Купе (срез Чрномељ). Основали су га у XVI веку Срби досељени из Лике, највише из Коренице (села Бојне). Говоре штокавско-ијекавски и имају српска имена. Било је у Словенији још српских села (нпр. Скоке) али је становништво преверено (постали су католици) и тиме створен пут за њихово удаљење од српства, за њихово словенизирање. То су изгубљене српске оазе.

Говорећи о «Динарским Србима» (206) Јован Цвијић каже: «Динарских Срба има као интрузија међу Словенцима у јужној Крањској: у Марин-долу и Бојанцима; у Српским или Камералним Моравицама, на железничкој линији Загреб—Ријека; у великим оазама по Хрватској».

II.

Права диаспора је ван државе. Може се рећи да је у свим суседним државама било српских насеља, а и данас их има у многима.

У Бугарској се зна за једно повеће српско село. То је Брачевац на десно обали Тимока. Њега је као српског означио сам Константин Јиречек, први историчар и први министар просвете Бугарске. (Вид. Каниц, 190). Данас свакако нема ни трага о српству у том селу, као што једва има трага о бугарству у неким насељима Србије.

У Грчкој (Македонији) има подоста словенских («славофонских») насеља, али их је сваким даном све мање. Поред тога, ти словенски Македонци су осећали и признавали себе пре за Бугаре. Срба међу њима практично није било (по субјективном критерију). Да ли се данас осећају и признају као «Македонци», ја то не знам. Процес асимилицајије (грецизирања, хеленизирања) развија се неотступно.

У Италији ми смо имали село Перој, а сада немамо никакво српско насеље. У Трсту је била стародревна колонија Срба, који су подигли можда најлепшу цркву у целом Српству и оставили богате фондове, који се сад употребљавају за нападање најчеститијих Срба (преко плаћених, најамних «публициста»). Ту цела општина не броји више од десет староседеочких и толико новодошлих породица.

Историја Српско-православне црквене општине и српске колоније у Трсту зналачки је описана у емиграцији од дра Миодрага Пурковића и издата у једном луксузном делу, тако да нема потребе даље писати о том национално веома важном феномену. Овде ћемо навести само једну репортажу са пута једног немачког писца 1843. г. који дру Пурковићу није био доступан. Тамо стоји (205):

«У Трсту сам нашао 250 Срба и католичких Илираца 50, тако да број свих Словена износи око 300. Српска општина или црква у Трсту је слободна општина, која не стоји под никаквим епископом него под губрнијумом (сама бира управу), има школу са 26 ђака ...» (Говори о фондовима).

Исто тако је доста стара колонија Срба у Бечу. Једино тамо постоји црква и традиција српска, нигде друго у Аустрији.

У северној Арбанији, око Скадра, постоје два-три српска села, које званични кругови Југославије називају «црногорским»!! То су Врака, Горанци и Шиштевица. О томе је говорено у нашој књизи Националне мањине... (39, 72), а нећемо овде понављати.

Било је српских колонија и у некадашњој Влашкој. Француски географ Г. Лежан пише пре сто година (33, 26): «У Влашкој има више српских колонија, од којих је неке основао Милош Обреновић, који је ту куповао земље и насељавао породице из Кнежевства (српског)».

У данашњој Румунији знамо да још увек постоје многе српске колоније, и то не само у Банату, већ и у Арадској жупанији, па и даље на истоку. Ови у румунском Банату (ранијој Темишварској жупанији) доста су комапактни и национално отпорни. Пошто им се признавају извесна мањинска права, има наде да се они још дуго (али не сасвим дуго) национално одрже. Ту је наша најјача стара диаспора, пуна традиција.

Неке даље податке о тој српској диаспори у Румунији могу читаоци наћи у нашој књизи «Националне мањине...» (39, с. 27).

Има још једна група становништва у Румунији, коју је наука означила као српску. То су тзв. Крашовани, настањени на истоку некадашње Угарске у тзв. Крашо-Серењској жупанији. За њих пише Ј. Цвијић (71, II, 170): «Крашовани у источном Банату (?) врло су стари досељеници, пореклом из Црне Реке (тимочки Басен у Србији) и покатоличени у XVII веку».

Не само да Цвијић Крашоване убраја у Србе (то чини и сва светска наука без резерве и без изузетка), већ он и Буњевце одн. Шокце обележава Србима и то на више места (поменута расправа 71, стр. 176-7). То нисмо пренели у књигу «Српска Војводина» (65). Чешки отнограф Нидерле њих безусловно убраја у Србе. Он каже (2, 177): «Љ. Милетић је ту скоро показао да су Крашовани (око 7500 душа) Срби по језику и пореклу, да им је језик штокавски и сасвим различит од оног у Банату».

Ја сам читао тај извештај Љубомира Милетића, професора Славистике у Софији и бугарског шовинисте (иако синовца Светозара Милетића), и то у Архиву за словенску филологију (Јагићевом). Њега су упозорили били да су Крашовани Бугари, и Милетић је пошао да то испитује, али је дошао до резолутног закључка да су Крашовани неспорни Срби. Нисам узео нотице од тог извештаја који није тешко пронаћи.

Барон Черниг у својој Етнографији Аустрије (70, II, 152) наводи прве спомене Срба у Угарској па каже: «Сигурније проистиче њихово постојање у Угарској из мера које је преузео Лудвиг Велики (1360, 1366 и 1379) према Србима источно-грчког обреда у пределу Басарата (тј. садашње жупаније Крашованске), при којима је (тим мерама) већи део шизматика у Босни, Рашкој и Бугарској враћен католичком учењу».

Јамачно су тада Крашовани постали католици и, следствено, за Србе изгубљени.

Како данас осећају Крашовани и колико су сачували свој језик и народност, ја не знам (раније сам познавао неколико лица, чак и студената у Београду, нпр. Филипоњу). Али режим југословенско-комунистички не дозвољава да се говори о српској мањини у Румунији, већ о југословенској (да би обухватили и Крашоване). Међутим, у Аустрији, где су две мањине, режим увек говори о мањини хрватској (у Градишту) и словеначкој (у Корушкој). А то су баш југословенске обе заједно!

III.

Најдалекосежнија, најмногобројнија и најзначајнија српска диаспора била је у Угарској, па се њени трагови и данас још запажају. Њој морамо овде посветити посебну пажњу.

У Угарској су постојале српске колоније скоро по целој данашњој Мађарској. Било је српских црквених општина у Ђуру, Коморану, Острогону итд. Данас само напуштене цркве обележавају да су некад ту Срби бивствовали. Уз Дунаво има већ и данас српских насеобина иако не више чистих. Нпр. Ковин на Чепелу, Помаз, Калаз, Сент Андреја око Будима (па и сам Будим, где је епископална црква за време рата страдала и бомбардовањем

уништена), затим Батања итд. Срби имају и једног претставника у Пештанском парламанту. Али ни то Срба што је тамо остало, није дугог века. Сувише су удаљени од матице и изоловани, да би се могли одржати национално свесни. Комунизам, поред тога, брише националне разлике. Некад је Мађарска била многојезична земља, данас једнојезична. Тешко је одолевати том језику, господујућем и званичном.

Професор Георг Штатмилер у Минхену писао је ту скоро, говорећи о масовним сеобама Срба уопште (62):

«... Најважније је било српско ширење у Угарској. Јужна Угарска до Печуја постаде српска. Печуј је био крајем XVII века претежно насељен Србима. И српски покрет сеоба ишао је још и даље од тога. Једна зона национално јаких српских насеобина простирала се горе уз Дунав докле је допирала турска власт. У Будиму, Острогону и Комарому постојале су тзв. „рацке вароши”. И народне српске песме тога доба знају да причају о лепом граду Будиму, где столује турски паша...»

У својој великој Етнографији Аустрије (која је тада била централистичка) барон Черниг највише говори о Угарској, где су заиста етнографски односи били најшаренији. Србима је посветио много пажње. На једном месту (70, I, с. 61) наводи «Српска језична острва» у Угарској, која ћемо овде пренети, али нажалост многа места у мађарском означењу, јер не знамо како су их Срби звали (вероватно слично, али не истоветно). Он каже:

«Јужно од Печуја сачињавају места око Бијана, Саланте и Удварда једно српско језично острво. Српски елеменат се пак још налази и у Хертеленду и Ибафи, Сигетвару, Печују, Великом Козару, Шиклошу и у другим мањим местима помешан са мађарским и немачким националитетом.

Источно од Печуја велико немачко језично острво укључује у свом простору кроз јужни део жупаније Толна и северни део жупаније Барања Србе у Салки и около Салке, у Српским Мечкама, у Великом Палу, у Верменду, од Катоља до Секече, Мохачу и око Мохача, али увек Србе помешане са Мађарима.

На острову Чепелу, где су некад били далеко многобројнији, налазе се Срби још чисто у Лоре, а у Чепу, Текељу и Чепелу помешани са Немцима. У жупанији Столног Београда у Ерчењу и Бати помешани са Маџарима, у Ерду (Хамшабег назван Ханцелбек) станују спојени са Немцима и Маџарима. У Пештанској жупанији станују у Рацкој вароши Будима, онда у српско-немачко-словачко-маџарским местима Сент Андреја и Памаз, који чине са околином најсеверније српско језично острво.

Чисти у Малом Берењу, а помешани са Маџарима, делом и са Немцима, станују Срби у два већа и три мања језична острва у Шомођској жупанији јужно од Блатног језера».

Писац онда наводи језична српска острва «У Војводству и Банату», која су данас већином у нашој држави (сем једног дела у Румунији) и махом су престала бити острва (јер су повезана на свих страна са новоколонизираним насељима Срба). Излагања дра Чернига су драгоцена јер се односе на стање из половине прошлог века. Данас се не може говорити о српским острвима у ма ком од тих предела; у најбољем случају се може говорити о српским реликтима и појединцима који су још остали. Барон Черниг је у целој својој књизи убрајао Шокце у Србе; није немогуће да је неко од споменутих места шокачко.

Не само што су ови Срби у великом делу претопљени у друге нације и за Српство изгубљени, него смо ми у Угарској имали још једну појаву: даље сеобе, бежање из већ устаљених седишта.

Једна од најболнијих и најдалекосежнијих српских сеоба «у бестрв», сеоба масовних које су претстављале чисти национални губитак, то је била познато отсељење Срба из јужне Угарске у Русију средином XVIII века. Углавном су се селили Срби из Поморишја и Потисја, који велики делом нису ни пун век ту живели. О томе је много писано, па је историчар Мита Костић (рођен 1886) написао о томе читаву књигу (203). Да не бисмо из ње преносили и сакатили је, навешћемо шта о томе укратко пише књижавник Антоније Хаџић (1831—1916), у збирној едицији описа АУ монархије (204):

«Кад су угарски сталежи провинцијализирали 1741. војна места у Бачкој, Срему, Славонији и Банату, један део Срба, чији се број претерано наводи на

сто хиљада, сматрао је ову одлуку као повреду њихових народних привилегија, па се отсели под вођством пуковника Петра Текелије и Хорвата, после под вођством капетана Шевића и Прерадовића, у Русију и основа тамо, у губернији Јекаћеринославској Нову Србију, где су они, подељени у три дистрикта, образовали један пук хусара и пет пешадијских пукова».

Заиста је број од сто хиљада сасвим претеран, али да је озбиљна маса била у питању и да су то били емигранти пуне мушке снаге, најбољи је доказ да су образовали толике војне формације. Дуго времена се одржавало српство тога предела («Нове Србије»), да се затим сасвим угаси. Сви су се Срби претопили у једноверну и једноплемену браћу. Срба је нестало. Што је најжалосније, они су проредили српске редове у Угарској.

Аустријским властима је веома тешко пала ова сеоба, па сам Хаџић пише даље да је «Марија Терезија преко митрополита Ненадовића све учинила да не дође до даљег исељавања Срба». Заиста није ни дошло, бар не до масовног.

(Марија Терезија је била аустријска царица, владала од 1740 до 1780. Павле Ненадовић био је српски карловачки митрополит од 1749 до 1768, кад је умро. Рођен је 1699. у Будиму.).

Тако смо узгред претресли још једну диаспору у земљи која не граничи нама, овога пута у Русији.

IV.

Сад неколико речи о једној данас удаљенијој земљи а некад не само нашем суседу већ и господару. Реч је о Турској.

Тамо смо ми имали многе диаспоре услед принудног насељавања Срба на туђем етничком територију, задржавања заробљеника, продаје у ропство итд. Данас само неки топономастични називи на то потсећају.

Тако су Турци у околини Цариграда у Петри населили Србе који су били заробљени приликом освајања Београда 1521. године од стране Сулејмана Величанственог, и то као надзорнике и градитеље. Село Петра је убрзо променио име у Београд, а касније се назив протегао и на целу шуму, како се

и до данас зове. Београдска шума је у околини Истанбула и данас једно од најживописнијих и најпосећенијих излетишта.

Једна група Срба од 118 породица одржала се вековима у селима Бајрамичу и Караџи на дну Галипољског, полуострва, у мору Турака, Грка и Бугара. Изгледа да су били исељени из околине Јагодине у XVII веку. Били су очували своје име, језик, етнички карактер, па су чак нешто Грка и Бугара асимилирали. После балканских ратова су покушавали да се пребаце у Србију, али су тек 1922. пресељени у Пехчево, где се сад десрбизирају и македонизирају.

Ко зна колико је још таквих размештања и колонисања извршено у Турској и колико је група и појединаца бежало да би избегли специјалном терору у својој домаји?

Једно посебно питање представљају тзв. мухаџири. Тако се зову пребегли муслимани из Босне и Херцеговине у Турску после окупације ових области. О томе смо поближе писали у књизи «Верски односи БиХ» која треба ускоро да изађе. Још боље је то питање претресао проф. Јован Цвијић 1910 године (208).

Овде не можемо то расправљати не само из формалних већ и мериторних разлога. Мада су мухаџири објективно говорећи Срби, они су бежали као Турци. Цвијић пише (стр. 256): «Ни најмање не помаже то што говоре нашим језиком. Нема скоро ни трага од осећања да су они с нама народна целина. Ако им поменете, јасно увидите како је то од њихове свести јако далеко; онако исто далеко као што је блиско и јасно да су због вере исто што и Турци... Иду дакле у далеку и сасвим туђу земљу са заблудом да су Турци, једном од највећих заблуда што их је икад један народ имао, и са мржњом, немоћном и неактивном мржњом на завојевача. С више неразумности и очајања није могуће своју земљу оставити.»

Мало напред каже Цвијић да је њихово мухаџирство «у малој мери изазвано економским, много више психичким узроцима.» ... «Селе се и најимућнији ...»

Цвијић говори где је све, на својим путовањима кроз Турску, наилазио на наше земљаке, који су још српски говорили. «Ови босански мухаџири ће наћи своје саплеменике, раније исељене, не само по европској, већ и по азијској Турској...»

Тај део народа српског језика за увек је изгубљен за нас.

V.

Све у свему, питање разасуте, разбивене и преостале наше националне територије се једва поставља. Ми немамо практично говорећи насеобина због којих би прокламовали ревиндикацију.

Бројеве наших припадника ван државне територије треба да дамо у другој књизи, која ће уопште садржавати бројне односе националног карактера. Овде то морамо избећи, јер је књига испала и онако превелика.

Код нас не постоји проблем десрбизације ван Југославије, бар не у знатнијој мери, већ страшан проблем десрбизације у самој земљи. Али ни то питање не можемо овде расправљати, тим пре што смо му поклонили доста пажње у другим својим делима.

VI.

Сем те увређене диаспоре у околним српским земљама постоје још две диаспоре, које чини емиграција из земље. Прво је економска, друго политичка.

Економска је настала пре више деценија, углавном почетком овог века. Она је «прекоокеанска», прекоморска, ваневропска. Била је углавном концетрисана на САД (ра разлику од хрватске емиграције, која је била знатна и у Јужној Америци, Аустралији итд.). Она је ишла на привремену печалбу, али је углавном тамо остала. Можда би се неки вратили да земља није комунистичка. Овако су постали политички рефректари (од економских печалбара).

Било их је, мало, у Канади, Аргентини, Египту, Јужној Африци и Аустралији. Ретко су досизани бројеви од стотине, док их је у САД било сасвим доста. Ту су имали и своје културне центре (штампарије, књижаре,

издавали су новине, штампали књиге итд.). Градили су цркве и образовали парохије, између два рата чак и епархију.

Историја нашег прекоморског исељеништва није још ни најмање обрађена. Данас, кад има толико наших писмених људи и добрих познавалаца енглеског језика у САД и другим државама преко Мора, могли су се очекивати неки прилози који би послужили доцнијем синтетичном приказу феномена. Њих нема, или их има веома мало (за Канаду гђица Олга Б. Марковић). Међутим, неки прилози из ранијег времена могу да послуже за основу. Тако једна студија Пере Слијепчевића из Првог светског рата (209), друга И. Петровића из 1927 (210) итд. Слијепчевић је посетио САД за време Првог рата, па пише:

«Налазили смо Срба који су дошли у Америку пре педесет године. Кажу нам као сигурно да их је тамо било већ 1849. године, то јест већ у оно време кад су странци навалили на злато откопано у Калифорнији.»

У почетку је канда највише било «Срба из Боке» (210).

Нова емиграција, политичка, настала углавном после Другог светског рата, посејала је Србима сву земаљску куглу. Не само да их има на свим континентима већ и у свим државама које су постојале у време Другог светског рата. И цркве зидају, и парохије оснивају, и књиге издају. Као да ће трајно тамо остати (у кам ударило!). Диаспора је постала васељенска и проблеми њеног одржања многоструки. У другој књизи ћемо се, вероватно, овим питањем више позабавити.

Засад се може само толико рећи да је прва емиграција за нацију скоро сасвим изгубљена, а постоји опасност да то и другу не задеси.

БИЛАНС НАЦИОНАЛНИХ СЕОБА

Не можемо пропустити да овде не покушамо изнети и биланс свих описаних сеоба. За пун биланс би било потребно једно време сталожености и непокретности, ако не и завршетка сеоба. Тога код нас нема, нити ће икад бити, али су данас етничке сеобе прилично обустављене (преовлађују социјалне сеобе, из села у град). Време није сасвим непогодно да се учини и биланс сеоба, њихове последице и реперкусије на национални живот.

Као сваки биланс, и овај има своју пасиву и своју активу. У последње време, бар пред овај рат, истицана је више актива него пасива. Један научан и објективан приказ не сме ниједну страну да пренебрегне. Пасиву ћемо чак на првом месту да опишемо.

I.

Селити се из своје постојбине, «дизати се» из свог устаљеног седишта није никад и никоме било лако. Остављати своје домове где се човек родио, чак где су му и преци рођени, своје генерацијама обрађене њиве, своје окрчене и неокрчене шуме, све изворе свога живота и опстанка, остављати чак и жетвени принос, оставити бунаре и трла, напустити чак и цркве и гробља, па ићи у неизвесност, у маглу, у бестрв, то ни за кога не може бити пријатно. А нарочито кад се крене маса, гладна, гола, боса. Војска може себи храну и силом да набави, грађанско становништво то није у стању. Зато је њихов збег пун тегоба, оскудице, муке. Нити на њему имају храну ни преноћиште. Болести косе, сваког дана је мање миграната. Не могу се ни опојати ни сахрањивати. Преживели гледају да ни сами то скорих дана не доживе. Непријатељи су им обично иза стопа.

Ако им чак успе да дође «циљу», морају почети све изнова. Ни килограма никакве хране немају, ни свратишта ни кућишта. Све морају изнова да стварају, а нико не зна да ли ће и ту бар неку годину остати. Највећи део, после краћег задржавања, иде и даље, тражи боље, сношљивије, здравије склониште и живовање. И тако у бескрај.

Староседиоци никад и нигде не прихватају радо дошљаке, за које је народ створио ниподаштавајуће изразе: уљез, догон, придошлица итд. То вреди и у оквиру српске заједнице, а још више ван ње.

II.

Жртава је било увек на самом збегу, пре него се стигло циљу. Никад није једна маса читава стигла тамо где је наумила. А ни сви појединци. Већ у самом збегу национална заједница трпи штете и губитке. Њен је број мањи.

И кад се дочепају циља, кад нађу «сигурно» склониште, и маса и појединци још нису за етничку заједницу осигурани. Чак и маса, група. Јер, ако је она сувише далеко отишла, ако се удаљила од свог националног стабла, она се денационализира, однароди. За етничку заједницу то је равно смрти. Ми смо видели у претходном одељку о Диаспори колико смо становништва на тај начин изгубили.

Но било је однарођавања и у згуснутим етничким срединама услед апостазије, више појединачних него масовних. Било је ипак и ових последњих. Или услед попуштања притиску суседа који је заједно живео. Често услед његове духовне супериорности, или веће жилавости, или развијеније националне свети. Све те појаве имамо далеко више код осталих јужнословенских народности него код нас. Сви су се они масовно и индивидуално претапали у друге народе и своју етничку територију губили.

Највише канда Словенци. Нису они сву своју територију, некад огромну, изгубили само надирањем туђинаца и њиховим освајањем те територије, већ такође свесним утапањем у завојевачку нацију. На тај је начин највећи део Словенаца однарођен. Затим, и после тога (временски) појединачним апостазијама. Чим би се неко сталешки уздигао, стапао се са класом која је доминирала, то је за Словенце била махом туђинска (немачка).

По неким веома озбиљним писцима (26) Словенци су допирали скоро до граница Баварске и преплавили су били целу Панонију. Миклошич сматра да велико мноштво словенских речи које су Маџари усвојили потиче из словеначког језика. Према западу су Словенци такође изгубили јако много од

свог националног земљишта. Цела Фурланија је била њихова и сва територија до Млетака. (Венети су Венди, а Венди су Словенци).

Можда су Бугари у том погледу још горе прошли. Тако бар приказује стање један одличан стручњак најновијег времена, проф. Георг Штатмилер (62). Они су се одрођавали под Турском више него иједан други народ.

Бугари су имали такође велику државу која је обухватала више од половине Балкана, а живели су у Срему и у Панонији ван сваке сумње. Данас су ограничени на територију своје државе; једва да имају диаспоре. Ми не можемо ова питања детаљно испитивати, а још мање излагати са научним апаратом, јер нам је циљ да установимо само домену Срба. Али, упоређења ради, износимо оно што смо нашли научно обрађено. Бугарска национална територија не претставља ни трећину њихове територије на врхунцу своје моћи.

Појава денационализације код Хрвата, нарочито појединачна, и усвајање народности владајуће класе или господарећег народа било је код њих још изразитије и чешће него код Словенаца све до половине прошлог века, до тзв. Илирског Препорода. Тада настаје преокрет: туђини се кроатизирају. Масовног одхрваћења мање има; напротив, кроатизацијом су Хрвати добили мноштво људства и свој бројни волумен, који је био спао на најмању меру, знатно повећали. Прво на рачун Словенаца у Горњој Словенији, затим рачун Шокаца у Славонији, на рачун покатоличених и поунијаћених Срба у Хрватској, доњем Јадрану. Сад на рачун Буњеваца у Бачкој. Итд.

Хрвати су повећали своју државну територију захваљујући само Југославији и српској крви. Њима је припала Истра, а такође Барања, које никад нису биле хрватске. У Истри је било нешто пребеглих Хрвата, у Барањи скоро ништа (Шокци нису Хрвати). Допао их је Дубровник, романски град са чисто српском околином. Они ће све чинити да те пределе похрвате, не знамо са каквим успехом.

Али су они још више националне територије били изгубили насељавањем Срба по Лици, Кордуну и Банији, по Славонији, по северној Далмацији. То је српска а не хрватска национална територија, коју су Хрвати незапамћеним злочинима у последњем рату покушали да опет етнички придобију

истребљујући Србе из њих. То им је само делимично пошло за руком. Србе су зверски убијали, али територију нису учинили хрватском.

Још се мора рећи да је диаспора и хрватска и словеначка далеко многобројнија од српске. Нарочито прекоморска. Словенаца исељених из свог миљеа за последњих сто година, односно њиховог потомства уколико се ради о старом исељавању, једва да има мање него Словенаца у Југославији. Поред тога их је остало нешто у Корушкој и околини Трста. Тешко ће се они моћи национално одржати. Многи ће пребећи одн. прећи у Југославију (јер им то нико не пречи; напротив), али ће неки остати и национално нестати.

Хрвати имају своје побегуље по целој западној Мађарској, источној Аустрији, па чак и Словачкој. Нико од њих неће да се враћа у комунистичку Југославију, а свака генерација, свака година, доноси веће одрођавање.

О некој анексији тих предела не може ни да сања. Исто је тако хрватска прекоморска емиграција веома велика. Обе Америке су пуне Хрвата. У Јужној Америци их има не само на Атлантику већ и на Пацифику, скоро у свим државама. Има их у Јужној Африци, у Аустралији итд. Било их је можда десет пута више него Срба све до овог рата, а бројни волумен није био ни за половину српскога.

После рата је побегла њихова читава војска са поглавницима и доглавницима, спремним за дом, на челу. Побегло је и доста Срба, али је још више остало из ранијих заробљеничких и концентрационих логора, у којима Хрвата није било.

Из земље беже и Срби и Хрвати и Словенци, али Хрвати и Словенци су ближи границама слободног Запада па то више искоришћују. За ову послератну емиграцију свих наших народности постоји могућност да се врати и национално одржи. Можда чак и за ратну. Она је, та нова емиграција, несумњиво успорила ток однарођавања извесног дела старе емиграције. Али се оно спречити не може. Диаспора није национална актива.

III.

И српске су жртве биле велике, но из сасвим других разлога, који имају присну везу са миграцијама, па се зато овде морају изложити.

Код Срба који су се селили у католичке пределе или католичке државе, специјално Бечку ћесаровину, наилазила је једна специјална опасност: на њих је чињен притисак да се одрекну своје вере, и вршене су разне сметње у обављању њихових верских аката.

Ми смо највећи део тих акција Католичне цркве и њихових цивилних и војних помагача изнели у књизи «Спорни предели Срба и Хрвата» (67), у одељку «Лов на душе», стране 301-330, и не мислимо овде понављати. Чак нећемо ни новоскупљене податке овде објављивати, јер је циљ књиге други а обим њен мора остати у границама практичних сразмера. Пренећемо шта о томе пише Јован Цвијић. Он на више места пише о томе. Тако у великој студији «Балканско полуострво...» (54), у студије «Сеобе и етнички процеси...» (55) итд.

У првој књизи, стр. 224, пише Цвијић:

«Као што је познато, има крајева у којима је православно становништво прешло на католичку или унијатску веру, нарочито у дубровачкој области (Пељешац, у многоме и у Конавлима), у Далмацији (Дицмо изнад Сплита, околина Макарске итд.), у Хрватској (Жумберак), на доста места у Босни и Славонији. То се дешавало много више него што је забележено; јер је у ранијим временима био чест случај да се поједине породице, досељене у католичку средину, без своје цркве и попа, постепено навикну на католичке обреде и приме католичку веру.»

Страна 409: «Преобраћања православних у католике дешавало се у Далмацији, нарочито у XVIII веку, као што се види из извештаја фрањеваца.»

У другој студији пише Цвијић:

«Од значаја је поменути католичење и унијаћење Срба јер су Срби тим више допринели да се преиначи старо становништво у чије су земље дошли. Једни су на друге утицали дијалектима, навикама, обичајима... И у панонским и у јадранским територијама створене су нове етничке групе, а старе су новим асимилационим процесима јако промењене... Православни су у знатном броју примили католичку веру или су и унијаћени...» (И унијати примају католичку веру, што Цвијићу изгледа није било сасвим јасно.).

Примајући католицизам у ком било виду (или директно, прелазом у римокатоличку цркву, или индиректно прелазом у грчко-католичку цркву, «унијате»), ти Срби су престали бити Срби, они су већ после једне генерације десрбизирани, расрбљени. Са националног гледишта они су једнако нестали и морају бити отписани као они страдали у збегу. Нажалост, неки од њих, и њихови потомци у последњем рату, истакли су се после као нарочити гониоци Срба.

Може се рећи да је било преверавања и пре сеоба и мимо сеоба, не истина у католичку цркву већ у муслиманску веру. Било га је заиста чак и масовног. Највише у Босни, онда у Херцеговини, затим у Црној Гори у првим вековима турске владавине. На Косову и Метохији су преверавања доцнија.

Ми смо изгубили један велики део свога волумена услед ових конверзија. Конвертити су такође престајали бити Срби и постајали су «Турци» или «Шиптари». Један део се, као што смо видели у претходном одељку, удаљио од свог пређашњег националног стабла мухаџирством. Неки од тих мухаџира су после балканских ратова опет допали у нашу националну територију, други су одмилили веома далеко, чак неки у Анатолију. Ови су сви, разуме се, за вазда изгубљени.

Што се тиче муслимана српског језика преосталих у земљи, код њих ситуација није јасна. Постоји нека удаљена могућност да се врате своме јату (национално, не верски). Изгледи су после II светског рата били веома јаки, па се власт умешала и свим средствима покушава да осујети србизацију муслимана Босне. Херцеговине и Санџака. И о томе смо детаљно писали за књигу «Нове југословенске народности», која треба ускоро да изађе у Торонту (у издању Клуба «Св. Сава»).

IV.

После свих тих сеоба, српске етничка територија није остала истоветна са првобитном, из времена нашег досељења на Балкан. Негде смо се ширили, негде сужавали и напуштали наше освештане пределе.

Изгубили смо Југ и Приморје. У Македонији су остали слаби трагови првобитних Срба, у Приморју, сем Боке, нестало их је сасвим. То је наш

најболнији национални губитак. Шта је било са српским становништвом данашње Горње Арбаније тешко је рећи. Делом се сигурно повукло у безбедније српске пределе, делом се поарбанисило, сасвим мало је остало чистих Срба и све ће их бити мање. Срећом су 1878. Црној Гори припала два приморска града која су такође највећим делом била поарбанашена и на тај начин враћена Српству. То су Бар и Улцињ, који су дати Црној Гори као рекомпензација за Плав и Гусиње, чији становници нису хтели да се покоре новој власти. Судбина је донела рекопензацију далеко вреднију и значајнију. Црногорци су великим делом населили ове градове и они су данас етнички српски. Њихова важност је тим већа што су у географском додиру са српском Боком, да само они и Бока чине неспорно Српско приморје.

Некад га је било знатно више, чак од Цетине до Драча, као што је виђено у почетку ове књиге.

К. Хопф (46, с. 142) цитира једног италијанског писца из треће деценије XIV века (51) који пише да «краљ Србије држи приморску земљу Јадранског залива која се простире на око 250 миља (il Re di Servia, che tiene terra a marina del Golfo Adriatico, che si stende per 250 miglia circa)».

Данас Србија нема мора, а црногорски комунисти су забранили тамошњем становништву да се српски декларише. Али је оно било и остало српско поред свих тих забрана. Српство има своје море, иако ни трећину ранијег појаса.

За преосталу територију од Цетине до Мора нису наде пропале али како ствари сад стоје, та је територија највећим делом за Српство изгубљена. Народ се није ни иселио ни избацио. Он је остао у тим пределима, или се покатоличио (полатинио) и тиме расрбио. Цео тај процес ми смо са болом описали у скоро изашлој књизи «Српска историја и Српско Море» (37), па не мислимо понављати. Тај губитак се не може ничим надокнадити.

V.

Било би скроз неправедно цео наш миграциони процес сматрати само као пасиву, као нешто негативно, штетно, као тамне тачке. Било је и светлих

тачака, има много чега позитивног, било је и активе, користи за народ као целину. Можда чак дефинитивни фацит показује активан салдо.

Ево неки (не сви) позитивни резултати наших метанастазичних кретања.

Многи Срби су били спашени очигледне смрти и прогона, који су их неминовно очекивали да су остали у старој постојбини. Они су спасили своје главе а тиме донекле и одржали бројни волумен Срба. То је плаћено великом ценом, али је у суштини то позитиван резултат, јер је људски живот незамењљив и ненадокнадљив чак и са националног гледишта (уколико су остали Срби).

Још трајнијег је значаја да национална територија није сужена већ повећана, проширена. То је парадокс, али је то истина, коју су утврдили многи и српски и страни писци. Прво сам то читао код Љубе Јовановића па онда код многих других.

Ми ћемо навести овде само три писца од ранга: једног српског и два немачка.

Јован Цвијић је писао (40, 177): «Српски народ се селио из Турске у хришћанску Аустрију, и тиме је у турско доба знатно проширена српска етнографска област преме северу и северозападу, док је сужена на граници према Арбанасима...»

У једној збирци студија о Македонији, коју су написали и објавили најбољи немачки научници те области пред сам наш рат са Немцима, писао је Јосеф Берге (56, стр. 48): «Српске сеобе (ову реч пише српски), које трају од 15. до 19. века умногостучиле су српски етнички предео. Национално проширење Срба је баш под турском влашћу узело највеће размере, и подјармљење је у исто време довело до јаког раширења националног простора. Почетак турског господства означује почетак тога проширења, Српском народу, дакле, са овог становништа посматрана, није ова владавина нанела никакву штету».

Свакако је писац претерао кад је казао да су српско сеобе умногостручиле етнички простор Срба. Можда су подвостручиле, тешко потростручиле, али не «многостручиле». То би значило да су данас бар четири-пет пута веће и

шире од претходних. То би могло бити само тада случај ако Берге и национално спорне територије сматра српскима.

Савремени балканолог Георг Штатмилер је писао (62):

«Само под заштитом Османског Царства могло је да се изведе тако моћно ширење српске етничке територије ка Северу у XVI и XVII веку ...» (... konnte sich die gewaltige Ausweitung der serbischen Volkstumbodens nach Norden im XVI und XVII Jahrhundert volzienen).

Ми Срби смо не само проширили своју етничку територију, него смо у упоређењу изгубљеног са стеченим, задобили пределе питомије, плодније, привредно уносније. Актива је и у том погледу очигледна.

Упоређен са билансом националне територије других јужнословенских народа, наш биланс испада наричито повољан. Наши људи стално тврде да је нас некад било колико и Енглеза, а колико сад има Енглеза а колико нас. Колико је било једних и других у средњем веку, наука није у стању да утврди, тим пре што није постојао ни појам нације у данашњем смислу, а национална кохезија Енглеза била је слабија него наша. Уосталом, што да се упоређујемо са Енглезима кад имамо ближе критерије и географски и етнички?

VI.

Још једна околност позитивног значаја истакнута је од других, па је не можемо ни ми мимоићи. Сеобе су утицале на изједначење српске народне масе. И то је парадокс, али једновремено истина.

Цвијић каже у поменутој расправи (40, 177): «Сеобе су биле од великог значаја за географско распрострањење многих етнографских особина, говорних одлика и народних традиција, и од великих политичких последица».

У једној другој расправи пише Цвијић (55): «Сеобе, и с њима социјална прилагођавања и етнобиолошки процеси, били су од првокласне важности за изједначавање и стапање нашег народа. Због тога данашње становништво метанастазичне области, од Велике Клисуре на Вардару до Загребачке Горе,

није оно и онакво какво је било у средњем веку и пре најезде Турака. Ретко у којем њеном делу има старинаца; у највећем делу области тако их је мало да се губе.

Старинци су се деломице иселили, а деломице су их преплавили и асимиловали досељеници, највише динарски досељеници из Старе Рашке, са црногорских брда, из Босне и Херцеговине, затим досељеници из Косовско-метохијске области и вардарске струје».

Све је то довело до још једног парадокса проузрокованог овим миграцијама: до појачане народне солидарности и свести. Национална свест није услед њих слабљена него јачана! Наши људи у Будиму и Сент-Андреји живели су једнако са Косовом као они који су били још тамо остали. И они други чији преци никад нису били на Косову. То је све резултат живе традиције Срба и народних песама које су еманација те традиције. Традиција је ношена собом, заједно са песмама, и што је свет био удаљенији од језгра и центра Српства био му је оданији и духовно ближи. То је једна особена појава која има мало или нимало примера код других народа.

Хрвати нпр. пребегли у Мађарску и Аустрију немају ни најмање националне свести, нити појма о националној прошлости. Нити имају везе са прошлошћу нити духовне везе са својим сународницима у матици.

Сви су Срби, гдегод живели, били скоро истоветни, једнаки једни другима и једнаки себи, не само по језику где се могу разумети потпуно Срби удаљени међусобно по више стотина километара, већ и по карактерним особинама. То је утврдио још давно Доситеј Обрадовић, књижевник и народни просветитељ (1741—1811). Доситеј с правом тврди да је својим дугим путовањима упознао «различите нације, а навластито нашу славеносербску од Баната до Албаније«, те је упознао и њихову психологију и карактер и могао објективно да их упореди и извуче одговарајуће закључке. Доситеј види у Србији, Босни, Славонији, Далмацији и Херцеговини — «свуда у сељани ови краљевства характер во опште једнак, као да су, како и јесу, једна фамилија».

Познати немачки етнограф из средине прошлог века Ј. Г. Кол, који је неколико пута обишао и описао наше земље, казао је у свом општем опису Европских народа ово о Србима (75, с. 72 ид.):

«Осетно различити у духу и бићу од Бугара, то су њихова браћа и суседи на западу, које називају Илиро-Србима. Ови су, за разлику од стрпљивих и радних Бугара, произвели неколико најратоборнијих и најпредузимљивијих племена Турског царства, у коме су они једновремено најгори земљорадници и баштовани.

Од Словена овог народа проистекли су прво становници Кнежевине Србије, који су у ново време низом крвавих ратова извојевали своју независност, — храбри Босанци, који су некад давали најбоље рекруте кору јаничара, — несаломљиви Црногорци, једна гомилица брђана, који од вајкада пркосе снази Османлија. — Такође и Морлаци и Далматинци, који су понекад као гусари били страх и трепет Јадрана а обично најбољи морнари млетачког дужда, припадају овом исконски честитом словенском племену, најзад Славонци и Србима врло блиски Хрвати, који нису сасвим Срби, и чије су се регименте под маџарским и аустриским заставама показале довољно грозне у страним земљама...»

«Разне околности доказују да они сви заједно припадају једној јединој великој групи Словена, који су у себи јединствени и од осталих словенских грана... доста различити. И никакве сумње нема да сва речена племена симпатишу међу собом и сматрају се као браћа истог народа. Чак и образовани аустриски официр, који је рођен на Драви под немачком влашћу поздравља полудивље Црногорце кад дође њима у њихово пећинско гнездо као своје сународнике и осећа како му се диже дух при њиховим патриотским песмама».

«Од свих словенских Илираца, Срби у ужем смислу су најистакнутији као жив, храбар, поетски расположен народ који воли слободу...»

У једној другој књизи, своме опису наших земаља, исти немачки путописац и научник Ј. Г. Кол пише (63, I, стр. 207): «При свим националним бојевима у овом веку сви су Срби, од Арбаније на север до у Банат, пружали једни другима руке, или, ако то нису били у стању, бар се узајамно

поздрављали желећи добро једни другима, све своје спорове са Турцима и Маџарима сматрали као ствари које се свих подједнако тичу...»

Што Кол пише за бојеве у прошлом веку, још више важи за ослободилачке бојеве Србије и Црне Горе у овом веку. Цео Српски народ је био до екзалтираности заинтересован борбама и сматрао их је као своју рођену ствар. Добровољци су се јављали из свих српских предела. Чак и код онако локалног Кривошијског устанка 1869. цео Српски народ је показао ретко интересовање и саучешће. (О томе поближе у књизи под 211).

Прави је народ не онај који говори исти језик, већ који има исте традиције и иста национална стремљења. Мало има народа света који то могу показати у оваквој мери као Српски народ, као Срби «сви и свуда», што рекао Вук Караџић (1787—1864) у књизи «Ковчежић» (211).

Један од најеклатантнијих доказа о српској солидарности и свесрпском ставу видимо у избору старешина нације на Првомајској скупштини 1848. Тада је прокламована (створена) Српска војводина и акламацијом изабрати вођи народа. За црквеног поглавицу је изабран и проглашен за патријарха митрополит Јосиф Рајачић (рођен у Лучанима, Хрватска, 1785, умро у Карловцима 1861). За војводу, цивилног и војног заповедника, изабран је тадашњи генерал-мајор Стеван Шупљикац, рођен у Петрињи 1786, а умро у Панчеву при дочеку српских добровољаца 1848. Оба су била из Хрватске, са територије која није припадала Српском Војводству! Никоме није пало на памет да пита одакле је ко: главно је да је Србин, и што бољи Србин тим сигурнији вођа.

VII.

Миграцијама извучени делови Српског народа, његови «истакнути» огранци, нису се чак задовољавали да следују ранијим, старим, матичним, већ су сами преузимали иницијативу за одржање српства, тиме и његово вођство у извесним секторима. Ниједан крај, ни најновији, није себе сматрао секундарним и споредним, нити је очекивао, скрштених рука, да други воде а он да чека. Нашу националну културу је одржала и развила периферија, у првом реду Војводина (вид. књ. под 65). У Бечу су издаване српске књиге, у

Будиму још више кад су их у Србији једва читали. Српско-далматински Магазин је излазио пре икакве сличне књиге у Србији.

Доситеј Обрадовић је био из једног од «најистакнутијих» делова Српства, из Чакова у данашњој Румунији. Митрополит карловачки и нека врста српског етнарха Павле Ненадовић био је из Будима, као и многи други српски прваци. Чак је последњи карловачки патријарх Лукијан Богдановић (1867—1913) из Баје, данашња Мађарска. Најбољи српски прозни писац половине прошлог века Јаков Игњатовић (1824—1888) био је из Сент-Андреје повише Будима. Итд.

Ми, ипак, нећемо више о овоме дуже писати, јер је предмет дела географска распрострањеност Срба, док питање образовања и развитка српске нације има да буде садржај једне наше засебне књиге готове за штампу.

VIII.

Срби су, као што смо малопре видели, много своје народне супстанце изгубили услед расрбљавања пресељених Срба, а и староседилаца. Они први су се латинили, ови други турчили. Њихови потомци данас броје се на милионе. (Видети за Хрватску чланак Шпире Јокића, 214).

Противне појаве код Срба нема. Они су веома мало страног елемента примили у себе и асимилирали. У градовима понешто Грка и Цинцара. То је све ако изузмемо сасвим индивидуалне прелазе брачника и разочараних лица.

Јован Дучић је, пре мене, истакао колико су Срби мало национални прозелити и асимилатори да нису за читав век и по Влахе у источној Србији амалгамисали. И стварно, ти Власи су се тек у комунистичкој Југославији декларисали као Срби, задржавши свој матерњи језик влашки. То су вероватно учинили из пркоса у време кад се њихова посебност хтела да нагласи. (О томе поближе у књизи под 39).

Тиме смо одржали чистоту своје расе, и то је у крајњем резултату једна актива, с којом се мало који народ света може оволико да подичи.

Да нам не би разни Југословени понова пребацили шовинизам, ми ћемо се овде позвати на писца чије закључке они а приори примају. Позваћемо се на Адама Прибићевића, који је још 1949 писао (213):

«... Срби спадају у ретку врсту народа, који врло тешко примају стране елементе и асимилирају их. Цинцари су потомци римских колониста и романизованих Балканаца. Дали су Србима великих јунака и писаца, а особито добротвора. Исте су вере као и Срби. Али, и за оног ком су се стари посрбили пре 150 година зна се да је цинцарске лозе. Тога ради галами се о њима, као да их је милион, и ако их је, на целом српском народном простору, без Маћедоније, било свега 5000!

Ову појаву није тешко објаснити.

Срби су, пре свега, много патили од својих отпадника, па им нису драги ни туђи.

Затим, Срби су дубоко свесни тежине свога положаја и неких особина свога духа, којих они не виде толико развијене код других, а које их на том тешком положају излажу страховитим искушењима. Стога њихово друштво мора имати једноличност и тврдоћу гранита, без мешавине с непеченим ћерпичем. Превртљиви елементи су опасни. Боље је и мање, али поуздано друштво, према стиховима: «Све погинут један за другога» или «мало нас је, ал смо људи».

Уљези уносе у ново друштво своју духовну подлогу, своје атавизме и муте и разводњавају народни дух, и што се тиче циљева народних и средстава да се они остваре. Они постају узрок духовне пометње међу Србима, десрбизирају их духовно, што је на српском опасном положају погибељно. Зато се каже: «Неће Бака упљувака».

А како се Срби, услед моћне историјске традиције и продорног утицаја народне херојске песме, држе за директне потомке својих хероја, они не могу примирити да неки Бренер, Прохаска, Цвек, Донатели или Арнаутин Емин Јашар буде потомак Милоша, Марка, Лазара, Југа и других славних српских предака. Ја, и ако сам живео 20 година међу српским сељацима, нисам наишао на једног који би се с тим сложио.

Споредно је је ли овај српски став на месту или не. Али, због њега нико нема разлога да се од Срба боји денационализације. Словенци и Хрвати, који су дуже живели међу Србима, запазили су ову српску особину и држе је за велики српски недостатак, јер им смета да се појачавају бројно. Ја држим овај став штетним и са друге стране. Тако се извесне особине, као код укрштања у сродству, развијају све више једнострано и некад прелазе у абнормалност. Арнаути зову српско јунаштво «махнито», а своје «мудро» јунаштво. Немци су говорили да нигде у Европи нису нашли толико «самоубилачких» физиономија, као међу Србима. Али Срби до сад нису могли друкчије. И с тога, за 20 година Југославије, нису радили да посрбе ниједног Немца, Мађара, Арнаутина, Хрвата или Словенца, па су тужиоци увек у грдној неприлици, кад их питамо не за имена, већ за име једног од њихових кога смо посрбили».

ЛИТЕРАТУРА

1 Нико Жупанић, Нидерле, Народна енциклопедија СХС.

2 Лубор Нидерле, Словенске старине. Превео Миодраг Грбић. Нови Сад 1954. МС.

3 Paul Joseph Schafariks Slavische Altertümer« Deutsch von Mosig von Aehrenfeld. I, II Band. Leipzig 1843, 1844.

4 P. J. Šafarik, Geschichte des serbischen Schrifttums. Heraugegeben von J. Jireček. Prag 1865.

5 Константин Јиречек, Историја Срба. Превео и допунио Јован Радонић. I-IV књига, Београд 1922-1925.

6 А. Ф. Гиљфердинг, Письма об исторіи Сербов и Болгар. 1854 ид.

7 А. Мајков, Историја српскога народа. С руског превео Ђ. Даничић. II издање, Биоград 1876.

8 Два писма професора А. А. Мајкова о Босни. Прештампано из «Заставе» за год. 1876 и 1877. У Новом Саду 1878.

8а N. S. Deržavin, Die Slaven im Altertum. Aus dem Russischen übertragen von Rainhold Winkler. Weimar 1948.

9 Johannes Lucius, Memorie storiche di Tragurio ora detto Trau, Venezia 1673.

10 M. P. Katancsics, Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum, 1795. P. 24.

11 M. P. Katancsics. De Istro eiusque adcolis commentatio, an. 1798. pag. 217.

12 Фрањо Рачки, Хрватска прије XII. стољећа гледе на земљишни опсег и народ. Рад Југ. академије знаности и умјетности, књ. 56.

13 Franjo Rački, Viek i djelovanje Cyrilla i Methoda. I, 1857, str. 42.

14 Franjo Rački, Poviest Slovenstva, str. 17.

15 Dr. T. Maretić, Slaveni u davnini. Zagreb 1889. Naklada „Matice Hrvatske“, str. 67.

16 Vjekoslav Klaić, Hrvati i Hrvatska. Studije, I. Zagreb 1890.

17 Проф. Вас. Ђерић, О српском имену по западнијем крајевима нашега народа. II издање. У Биограду 1914. Стр. 148.

18 Šime Lubič, Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske. Rijeka 1864.

19 С. М. Д. Хрвати и језик српски. У Новом Саду 1895.

20 Ivan Kukuljević Sakcinski, Acta Croatica, Zagrabiae 1863.

21 Gregor Krek, Einleitung zur slavischen Anthologie in deutscher Uebersetzung. Stuttgart 1895.

22 Стојан Новаковић, Српске области X и XII века (пре владе Немањине). Историјско-географска студија. Гласник Српског ученог друштва, Београд 1880.

23 August Ludwig Schlözer, Allgemeine Nordische Geschichte. Aus den neusten und besten nordischen Schriftstellern und nach eigenen Untersuchungen beschrieben und als eine geographische und historische Einleitung zur richtigem Kenntniss aller Skandinavischen, Finnischen, Slavischen, Lettischen und Liberischen Völker, besonders in alten und mittleren Zeiten. Halle 1771.

24 Geschichte der Slaven vom Jahre 495. bis 1222. aus den Byzantinern vollständig beschrieben von Herrn Stritter.

25 Johann Wilhelm Zinkeisen. Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. I Teil, Hamburg 1840. S. 155.

26 Kaspar Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme. München 1837.

27 Emst Dümmler, Ueber die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (549-928). Sitzungsberichte der phil.-historischen Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. XX Band. 1856. S. 375.

28 Die Völker Europas von I. H. Kohl (II ergänzte Ausgabe von B. S. Berendsohn).

29 L. V. Südland, Južnoslavenske pitanje. Preveo Fedor Pucek. Zagreb 1943. Matica Hrvatska.

30 Carl von Czörnig, Ethnographie der österreichischen Monarchie. Wien: I Band 1857, II und III Band 1855.

31 Enzyklopaedie der Erdkunde. Otto Maull, Prof. der Geographie in Graz; Laenderkunde von Suedeuropa. 1929.

32 Professor G. Hertzberg, Die Ethnographie der Balkan-Halbinsel im 14 und 15 Jahrhundert. — Petermanns Georaphische Mitteilungen, 24 Band, 1878.

33 G. Lejean, Ethnographie der Europäischen Türkei. Ethnographie de la Turquie d'Europe. Ergänzungsheft zu Petermanns Geographischen Mitteilungen. Gotha 1861.

34 D. Ciampoli, Letterature Slave. Bulgari, Serbi-Croati, Yugo Russi, Milano 1889. Manuali Hoepli.

35 B. von Kallay, Geschichte der Serben. I. Budapest-Wien-Leipzig 1878.

36 Paul Hunfàlvy, Ethnographie von Ungarn. Ins Deutsche übersetzt von J. H. Schwicker, Budapest 1877.

37 Лазо М. Костић, Сриска историја и српско море. Мелбурн 1963. Едиција «Српска Мисао», књ. 15.

38 Constantin Porphyrogenitus, De administrando imperio. C. 30.

39Л. М. Костић, Националне мањине у српским пределима. Демографеко-етнографска студија. Збирка: Српски Проблеми, Серија националних списа. Торонто 1961.

40 Јован Цвијић, Распоред балканских народа. Говори и чланци, I. Београд 1921. С. 149-180. (Први пут штампано на немачком 1913.).

41Spiridion Gopčević, Das Fürstentum ALBANIEN. Seine Vergangenheit, ethnographische Verhältnisse, politische Lage und Aussichten für die Zukunft. Berlin 1914.

42Dr. jur. Johann Georg von Hahn. Albanesische Studien. Jena 1854.

43Milan v. Sufflay, Städte und Burgen Albaniens, hauptsächlich während des Mittelalters. Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften. 63. 1924.

44Karl Pauli und Hans F. Hdmolt, Die Albanesen. Weltgeschichte von Helmolt etcet. V Band. Südosteuropa. 1905.

45Breve Memoria degli discedenti délia Casa Musachi die Don Giovanni Musachi, despoto d'Epiro ai suoi figliuoli Don Theodoro, Don Adriano e Don Constantino, de quel poco che si ricorda, et son nell'anno 1510.

46 K. Hopf, Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connus. 1873.

47 Historia délia casa Musachia, Chroniques Gréco-romaines de Hopf.

48 J. G. v. Hahn, k. k. Consul, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Denkschriften des Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, XV Band, Wein 1867. II Abt. Band XVI.

49 Fallmerayer, Das albanesische Element in Griechenland.

50Marini Barletti Scodrensis, De Vita et Rebus gestis Georgii Castriotae Scanderbegi. Argentorati 1537, lib. V.

50a Н. Дучић, Поучење у стиховима од светопоч. Петра I, митрополита црногорскога. Српско-далматински магазин за 1865.

51Marino Sanudo Torsello. Istoria del Regno di Romania, s. a. (Od 13281333).

52Алекса Ивић: Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до Велике Сеобе. Загреб 1914.

53 Tadija Smičiklas, Poviest hrvatska. I knjiga 1882.

54 Јован Цвијић, Балканско Полуострво и Јужнословенске земље. Оснави антропогеографије. Књ. II, Београд 1931.

55 Јован Цвијић, Сеобе и етнички процеси у нашем народу. Сарајево 1922.

56 Joseph Berge, Das „Vorfeld“ Mazedonien. In der Sammlung MAZEDONIEN. Leben und Gestalt einer Landschaft. Berlin 1940.

57Asmus Soemsen, im Archiv für slavische Philologie, Jahrgang XIV, S. 571.

58Friedrich Samuel Krauss, Slavische Volksforschungen. Leipzig 1908. S. 3.

59Ami Boué, La Turquie de l'Europe, I-IV, Paris 1840.

60 August Heinrich Kober, Balkan. Jena 1924.

61Ladislaus Hadrovics, L'église serbe sous la domination turque. (1ère page: Le peuple serbe et son église sous la domination turque). Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée, VI, Budapest-Paris 1947.

62 George Stadtmüller, Geschichte Südosteuropas, München 1950.

63 J. G. Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. Erster Teil, 2 Ausgabe. Dresden 1856.

64 Јован Цвијић, Распоред балканских народа. Говори и Чланци. I књ. Београд 1921.

65 Лазо М. Костић, Српска Војводина и њене мањине. Демографско-етнографска студија. Серија нациaналних списа «Српски Проблеми». Издање Српског културног клуба «Св. Сава», Канада. Торонто 1962.

66Ferdinand Baron von Andrian — Werbung und Paul Huntilvy. Ethnographische Einleitung zum Sammelwerk. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. I, 2 Band. Wien 1887.

67Лазо М. Костић, Спорни предели Срба и Хрвата. Чикаго, САД, 1967. Издање «Америчког института за балканска питања».

68 Franz Miklosich, Die serbischen Dynasten Crnojević.... Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. Band CIII. Wien, 1886.

69Ami Boué, La Turquie de l'Europe. I-IV. Paris 1840.

70Carl von Czörnig, Ethnographie der österreichischen Monarchie. I-III Band. Wien 1855-1857

71Јован Цвијић, Северна граница јужних Словена. Говори и чланци, II. Београд 1921. С. 159-183. (Први пут објављено на француском 1919).

72Johann Christian von Engel, Geschichte des Ungarischen Reiches. V Theile. Wien 1834 (III Auflage).

73Adolf Ficker, Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln. Historisch, geographisch, statistisch dargestellt. Wien 1869

74Gustav Adolph von Klöden, Handbuch der Länderund Staatenkunde von Europa. III Auflage. 2 Bände. Berlin 1875/77.

75J. G. Kohl, Die Völker Europas. Culturund Charakterskizzen der europäischen Völker. II Auflage. Hamburg 1872.

76Theodor von. Sosnosky, Die Politik im Habsburgerreiche. II Auflage. I u. (I Band. Berlin 1912-1913.

77Алекса Ивић, Сеоба Орба у Хрватску и Славонију. Прилог испитивању српске прошлости током 16. и 17. века. Сремски Карловци. 1909.

78Dr. Jean Karàcsonyi, Les droits historiques de la Nation hongroise. Budapest 1919.

79Johan von Asbôth, Bosnien und die Herzegovina Reisebilder und Studien. Wien 1888.

80 Р. Грујић, Пакрачка епархија. Народна енциклопедија СХС. Суб воце.

81 Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVIXIX века, Београд 1950. САН, Посебна издања књ. 155.

82Фердо Шишић, Хрвати, Народна енциклопедија СХС, суб воце.

83Hitzingers Statistik der Militärgrenze, I, 30. Czörnig op. cit. (70), III, 124.

84Gerhard Gesemann, Die serbo-kroatische Literatur. Im Handbuch der Literaturwissenschaften, 1930.

85Ladislaus von Szalay, Zur Ungarisch-kroatischen Frage. Pest und Leipzig, 1863, S. 46.

86Ludwig v. Thalloczy, Die albanische Diaspora. Im Buche: Illyrisch-Albanische Forschungen. Unter Mitwirkung von ... zusammengestellt von Dr. Ludwig von Thalloczy. I Band, 1916.

87Durch Slavonien und die Militärgrenze. — GLOBUS. Illustrierte Zeitsdirift für Länderund Völkerkunde. Band XVIII, Juli 1870.

88 Радослав М. Грујић, Апологија српскога народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја. Нови Сад 1909,

89 K. S. Draganović, Massenübertritte von Katholiken zur „Orthodoxie“ im kroatischen Sprachengebiet zur Zeit der Türkenherrschaft. Orientalia Christiana Periodica. Volumen III, No. I-II, III, IV. Roma 1937.

90 Barth. Kopitars Kleinere Schriften... Herausgegeben von Fr. Miklosich. Erster Theil 1857.

91 Briefe Kopitars an Dobrowsky, Archiv für slavische Philologie. V.

92 Briefe Kopitars an Dobrowsky, Archiv fuer slavische Philologie, VI, S. 438, 641.

93 J. G. Neigebaur, Die Süd-Slaven und ihre Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung. Leipzig 1851.

94 Wilhelm Hoffmann, Enzyklopädie der Erd-, Völkerund Staatenkunde. Eine geographisch-statistische Darstellung. Zweiter Abdruck. I Band (A bis I), II Band (K bis Z). Leipzig 1866.

95 Elisée Reclus, Nouvelle Geographie universelle. La terre et les hommes. ... III tome. L’Europe Centrale, Paris 1878. P. 278.

96 Илија Синдик, Отаре карте југословенских земаља. II:Карте из доба Ренесансе. Атлас Географског друштва. Београд, Свеска 8.

97Josip Lakatoš. Narodna statistika. Zagreb 1914. Vlastita naklada.

98Giorgio Perrot, Gli Slavi Meridionali. — Bosnia, Erzegovina, Croazia, Slavonia, Confini Militari. Ricordi di un viaggio. Milano 1875.

99Milan Zoričić, Bevölkerung und wirtschaftliche Verhältnisse, Knjiga pod 100.

100 Die Oesterreichiseh-ungarische Monarchie in Wort und Bild. XI Band. Croatien und Slavonien. Wien 1902.

101 Popis ziteljstva od 31. XII. 1910. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Drugi dio. Zagreb 1915. Publikacije Kr. Statističkog ureda.

102 Većeslav Vilder, Bika za rogove. London 1957.

103 Wanderungen durch Ruinen und Bäder Pozegas. „Das Ausland“, Oktober 1837. S. 1111.

104 Prof. E. Kramberger. Daruvar in Slavonien und seine Umgebung. Globus Jahrgang 41, 1882, S. 347.

105 Pakrac und Lipik im Westen des Pozeganer Comitats. Globus 41, 1882. S. 315.

106 Владимир Дворниковић, Карактерологија Југословена. Едиција Космос. Београд 1939.

107 Адам Прибићевић, Насељавање Срба по Хрватској и Далмацији, Видзор (Канада) 1955.

108 Ferdo von Sisic, Geschichte der Kroaten. I Band, S. 130.

109 Freiherr v. Czoernig, Charakteristik der verschiedenen Völkerschaften des Oesterreichischen Kaiserstaates. Vortrag in der Wiener Akademie. Petermanns Mitteilungen 1859. S. 114.

110 Leopold Ranke, Die Serbische Revolution. Hamburg 1829.

111 Fraknoi Vilmos, Monumenta Comitialia regni Hungariae. I, p. 170, 629.

112 Vatroslav Jagic, Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. 1867.

113 Stjepan Ivšić, Hrvatska dijaspora u XVI vijeku. Ljetopis Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti za god. 1936/37. Zagreb 1938. Str. 99 i sl.

114 Ferdo Sišić. Hrvatska povijest I-III. Izdanje Matice Hrvatske, Zagreb 1906-1913.

115 L. v. Südland, Die Südslawische Frage und der Weltkrieg. Uebersichtliche Darstellung der Gesamt-Problems. II. Auflage. Zagreb 1944.

116 J. H. Schwicker, Geschichte der Militärgrenze.

117 Радослав М. Грујић, Историски значај Срба у Хрватској. Библиотека Српског културног клуба, бр. 2. Београд 1940.

118 Ivan Bojničić, Landesgesohichte... Von Anjou bis zur Neuzeit. Knjiga pod 100.

119 Nic. Nilles. Symbolae ad iliustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani, 1760.

120 Фр. Ваничек, Историја Војничке Крајине. С немачког превео Јустин Милан Шимић, Рума 1880.

121 Л. В. Березин, Хорватія, Славонія и Военная Граница. Том перви. С.-Петерсбург 1879.

122 Anton Freiherr v. Mollinary, k. u. k. Feldzeugmeister. Sechsundvierzig Jahre im österreichisch-ungarischen Heere. 1833-1879. I und II Band, Zürich 1905.

123 Манојло Грбић, Карловачко владичанство. Прилог к историји српске православне цркве. Књ. I-III. У Карловцу 1891-1893.

124 Hermann Wendel, Mitglied des Reichstages, Südeuropäische Fragen, Berlin 1918.

125 Neueste Länderund Völkerkunde...

126 Ungarische Revue, Budapest 1883, S. 715.

127 Relazione dello stato della congregazione di Propaganda fide. Fatta alla PP. Innocento XI. da Mons. Urbano Cerri. — Original Mns. in der Bibliotheca Corsiniana in Roma. Cod. 283, f. 92, 93.

128 Pierre Marge, Voyage en Dalmatie. Bosnie-Herzégovi ne et Montenegro. Serie: L'Europe en Automobile. Paris 1912.

129 Emile Haumant, La nationalité serbo-croate. Annales de Géographie, No 127, 15 janvier 1914.

130 Viktor Novak: Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj. Zagreb, 1948.

131 Протојереј Димитрије Руварац, Ево, шта сте нам криви! Посвећено «Обзору». Земун 1895.

132 В. Богишич, Местнія називанія Славянских пределов Адріатики. С. Петерсбург 1873.

133 Сава Бјелановић, Дон Михо на бранику. Задар 1883.

134 Белудянскій, История церковная. Вь Віен 1852.

135 Никола Беговић, Православна црква у Краини. «Србско-далматински Магазин» за 1866, стр. 17.

136 Збирка: Лички Грудобран, Споменица поводом 260 годишњице изгона Турака из Лике. Загреб 1940. Уредио Никола Матијавић.

137 Nada Klaic, Lika. Historija. Enciklopedija Jugoslavije, V, 1962. Sub voce.

138 Ernst Kramberger und Mito Orlić, Lika und Krbava. Knjiga pod 100.

139 Johann v. Csaplovics, Slavonien und zum Theil Croatien. I. u. II Theil. Pesth 1819.

140 Mane Sladović, Povesti biskupijah senjske i modružke ili krbavske, Trst 1856.

141 Dr. Rudolf Horvat. Lika i Krbava. Povjesne slike, crtice i bilješke. Zagreb 1941. Izdanje Matice Hrvatske. I, II.

142 Radosav Lopašić, Spomenici Hrvatske Krajine, 1884 Zagreb.

143 A. Theiner, Vetera Monumenta Slav. Merid. historiam illustrantia. II, 1857, p. 103.

144 Gerhard Gesemann, Volkscharakterotypologie der Serbokroaten. Jahrbuch der Charakterotypologie. Band V, Berlin 1928.

145 Franz Miklosich, Die Blutrache bei den Slaven. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien 1888, XXXVI Band.

146 N. A. Pypin und V. D. Spasevič, Geschichte der slavischen Literaturen. Nach der zweiten Auflage aus dem Russischen uebertragen von Traugott Pech. Autorisierte Ausgabe, I Band 1880, II Band 1880.

150 Српско-хрватски спор. Мало историје. 1937. Стр. 9.

151 Е. Н. М. (Епископ Никодим Милаш), Православна Далмација, Нови Сад 1901.

152 Stipan Zlatović, Franovci države presv. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji. Zagreb 1888. Str. 42.

153 J. G. Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro, I Theil, 1851.

154 Nikod. Milas, Documenta spectantia historiam orthodoxae dioeceseos Dalmatiae et Istriae a XV usque ad XIX saeculum, Jaderae, 1899. — Српски наслов гласи:

Списи о историји православне цркве у Далматинско-истарском владичанству од XV до XIX вијека. Књ. I. Задар 1899. Сабрао и уредио Е. Н. М.

155 Franz Petter, Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen, II Theile. Gotha 1857. — I Teil, S. 159.

156 General Baron Weiden. Gemälde aus Dalmatien. — Ankunft in Salona. „Das Ausland“ 1829. S. 1322.

157 F. C. Die Morlacken. „Das Ausland“, Oktober 1836. S. 1141.

158 Ludwig Albrecht Gebhardi, Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavcmien... Pesth 1808.

159 Frhr. v. Reinsberg-Düringsfeld. Die Südslaven. „Globus“, V. Band 1864. S. 97-105.

160 Freiherr v. Reinsberg-Düringsfeld, Von der Ostküste der Adriatischen Meeres. — Globus, Illustrierte Zeitschrift für Länderund Völkerkunde, V Band, 1864, S. 322.

l61 Karl Braun-Wiesbaden, Reiseeindrücke aus dem Südosten (Ungarn, Istrien, Dalmatien ...) Stuttgart, 1878. I. Band.

162 Karl Vipanz, Zur Volkskunde Dalmatiens. Physische Beschaffenheit der Bevölkerung. — Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. XIII Band. Dalmatien. Wien 1892.

163 Politisches Handwoertebuch, II Band, Leipzig 1923. S. V. Suedslawen von Joseph Raeuscher.

164 B. Haquet. Slavische Völkerkunde, 1801.

165 Ch. Yriatre’s Wanderungen in Dalmatien. Globus XXX Band, 1876.

166 Les voyages des M. Quiclet à Constantinople par terre... Paris 1664.

167 Highlands and Islands of the Adriatic, including Dalmatia, Croatia, and the Southern provinces of the Austrian Empire. By A. A. Paton, author of „Sevia“ ... London 1894.

168 Ђ. пл. Стратимировић, О прошлости и неимарству Боке Которске. Споменик Српске краљевске академије наука, 27, 1895.

169 Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra Diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor Abate Alberto Fortis... In Venezia 1776.

170 Conte L. de Voinovitch: La Dalmatie. L’Italie et L’Unité yougoslave (17971917). Genève-Bale-Lyon, 1917.

171 Aug. Fr. Gfrörer, Byzantinische Geschichten, III Bde. 1877/78.

172 Meyers Konversations-Lexikon. Eine Enzyklopädie des allgemeinen Wissens, IV Auflage. 1889 squ. IV Band S. 426.

173 Ch. Yriatre's Wanderungen in Dalmatien. GLOBUS XXX Band, 1876.

174 Sir Arthur Evans, Les Slaves de l'Adriatique et la Route continentale de Constantinople. London s. a.

175 Миле Н. Вујиновић, Странци о Србима и Хрватима. Канадски Србобран од 9. марта 1961.

176 Nevill Forbes, „The Southern Slavs“, Oxford 1914-1915. Такође цитирано у чланку Мила Н. Вујиновића «Осам Мана Мачекове Хрватске», Американски Србобран од 16 новембра 1959, Питсбург.

177 Лазо М. Костић, Обмане и извртања као подлога народности. Библиотека «Српска Књига», св. III. Хамилтон, Канада, 1960.

178 Др. П. Њеколике ријечи Далматинским Србљима приликом нове 1839. године од једног домородца. У Задру, у типографији Баттара, 1838.

179 Сава Бјелановић. Дон Михо на бранику, Задар 1883.

180 Сава Бјелановић, О хрватском државном праву. Говор на далматинском сабору, II издање 1893.

181 Миховил Павлиновић, Хрватски разговори...

182 Прото Јован Сундечић, Живот и рад дра Божидара Петрановића. У Дубровиику 1879.

183 Constantin Jireček, Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa.

184 Petantii Dissertatio de intineribus aggrediendi Turcam. Schwandters Scriptores rer. hung. I, 868.

185 Gerhard Gesemann, Heroische Lebensformen. Zur Literatur und Wesenskunde der Balkanischen Patriarchalität. Berlin. 1943.

186 Prof. Jovan Cvijić, Die ethnografische Abgrenzung der Voelker auf der Balkanhalbinsel. Zur ethnographischen Karte der Balkanhalbinsel. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes Geographischer Anstalt. 1913.

187 Годишњица Николе Чупића, књ. XIV. год. 1894.

188 Боривоје Дробњаковић, Србија и њено становнишгво за време Првог устанка. У листу «Република» подлистак (исечак без броја, вероватно 1954).

189 Стојан Новаковић, Белешке о путу Његове Преузвишености г. витеза од Сен-Приста, посланика Француске код Отоманске Порте од уласка у Београд до доласка у Цариград. — Годишњица Николе Чупића. Књига XVII. 1897.

190 Felix Kanitz, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. III Band, 1914.

191 Јован М. Јовановић, Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења. Српски народ у XIX веку. с. с.

192 Вук Ст. Караџић, Црна Гора и Бока Которска. Издање СКЗ, Београд 1922. (књ. 161).

193 Сретен В. Вукосављевић, Организација динарских племена. Посебна издања САН. Београд 1057.

194 Јован Ердељановић, Постанак племена Пипера. Српски етнографски зборник 71, Београд 1911.

195 Иван Косанчић, Ново-Пазарски Санџак и његови етички проблеми. Београд 1912.

196 Prof. Dr. Norbert Krebs, Zur Verkehrsgeographie Rasdens. Petermanns Mitteilungen, 63. Jahrgang. 1917, S. 265 ff.

197 Theodor v. Ippen, Rascien. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Wien 1894. S. 474 f. f.

198 Јован Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије. Књига III, Београд 1911.

199 Marino Bizzi, Relatione délia visita fatta da me Marino Bizzi, Arcivescovo d’Antivari, nelle parti della Turchia, Antivari, Albania e Servia. 1610.

200 Franjo Rački, Izvještaj barskog nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju po Arbanaskoj i Staroj Srbiji. Starine JA, 20. Zagreb 1888.

201 Th. A. Ippen, Die Gebirge des Nordwestlichen Albaniens.

202 Ing. Karl Steinmetz, Eine Reise durch die Hochländergrenze Oberalbaniens. 1904.

203 Мита Костић, Српска насеља у Русији; Нова Србија и Славеносрбија. Београд 1923, Српски етнографски зборник, књ. 26.

204 Anton Hadžić, Die kirchenrechtlichen Verhältnisse der Serben... Knjiga pod 100.

205 Kollàr, Reise in Ungarn. Das Ausland. 1843. S. 767.

206 Јован Цвијић, Динарски Срби. Говори и чланци. I. Београд 1921. С. 237.

207 Јован Цвијић, Главне особине централних области Балканскога полуострва. Говори и чланци. I. Беотрад 1921.

208 О исељавању босанских мухамеданаца, Говори и Чланци, I, 1921. Стр. 252 итд. (исти: Јован Цвијић).

209 Перо Слијепчевић, Срби у Америци, Женева 1917..

210 И. М. Петровић, Они који не «осташе овде». Летопис Матице Српске, Нови Сад, апјрил 1927.

211 Лазо М. Костић, Кривошијски устанак 1869 године. Приватно издање Милоша Ковача, Хамилтон 1959.

212 В. С. К. КОВЧЕЖИЋ за истрију, језик и обичаје Срба сва три закона. У Бечу 1849.

213 Адам Прибићевић, Срби и национализирање. Глас канадских Срба од 15 децембра 1949.

214 Шпиро Јокић, Опсег Српства. «Слобода», Чикаго 10 септембра 1964.

215 Dr. Moriz Hoernes, Bosnien und die Hercegovina. Zbirka pod 100.

216 Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des serbischen Volkes. Stuttgart und Tübingen 1837.

217 Устанак у Боки Которској. С чешког превео Стојан Новаковић. У Београду 1870.

218 Dr. D. Klementi, Ein Beitrag zur albanesischen Frage. Wien 1913. S. 20.

219 Balkanicus, Le Problème albanais. La Serbie et l’Autriche-Hongrie. Paris 1913.

220 Lovro Mihačević, Po Albaniji, Zagreb 1911, s. 62.

221 Spiridon Gopčević, Macedonien und Altserbien. Wien 1889.

222 Дела Доситеја Обрадовића, књ. V. Званично издање, Београд 1911, с. 65.

223 Angelo Pernice, Origine ed evoluzione storica delle Nazioni balcaniche. Milano (Hoepli) 1915.

224 Ђорђе Сп. Радојичић, Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII века). Београд 1960. (Штампано хрватски ! ! !).

225 Љуб. Ковачевић, Предговар књизи Марка Миљанова: Племе Кучи у народној причи и пјесми. Веоград 1904, под насловом» Неколико ријечи о овоме дјелу и његову писцу. Стр. LXIII: Поријекло Куча.

226 Повјест Дубровачке републике. Њемачки написао Иван Христијан фон Енгел. Превео, опаскама попратио и надопунио Иван Каноник Стојановић. II издање. Дубровник 1922, латиницом.

227 Иван кан. Стојановић. Дубровачка књижевност. Дубровник 1900. Латиницом.

228 Salomon S. Schweiger, Newe Reyssbeschreibung aus Deutschland nach Constantinopel und Jerusalem. 1608.

САДРЖАЈ

Страна